

ВАСИЛЬ МОВА
(Лиманський)

КУЛІШ, БАЙДА
i
КОЗАКИ

ВАСИЛЬ МОВА

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S., INC.

**VASYL' MOVA
(LYMANS'KYJ)**

KULISH, BAYDA and the COSSACKS

**Interlude to Kulish's Drama
"Bayda, the Prince of Vishnevec"**

Introductory articles by
George Y. Shevelov
and Victor Chumachenko

NEW YORK 1995

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

ВАСИЛЬ МОВА
(Лиманський)
(1842 — 1891)

КУЛІШ, БАЙДА і КОЗАКИ

Інтермедія до драми П. Куліша "Байда"
з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосирова
і драми П. Куліша "Байда, князь Вишневецький"

Супровідні статті і редакція
Юрія Шевельова
і Віктора Чумаченка

George Y. Shevelov — Editor

VASYL MOVA: KULISH, BAYDA AND THE COSSACKS

The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States

Publishing Committee: Marko Antonovych, Vasyl Omelchenko

Library of Congress Catalog Card Number: 95-61564

ISBN 0-916381-10-2

Василь Мова (єдиний відомий сьогодні портрет).

КУЛІШ, БАЙДА І КОЗАКИ

ІНТЕРМЕДІЯ ДО ДРАМИ КУЛІША "БАЙДА" В ТРЬОХ КАРТИНАХ*

Дійство діється в Петербурзі, в кватирі Куліша, на другому поверсі якогось дому.

КАРТИНА I

Hič.

Куліш (*Сидить за бюро в кабінеті і кладе на стіл
остатній виправлений аркуш драми*)

Се закінчáв я гарне своє дíло!
Чого ж у мене серце затремтіло?..
Чи з радости і щастя, чи з опáски?..
Я від публичности не жду привіту й ласки...
Я розминувся з нею вже давненько
І, розминувшися, загнався далеченько.....
Я зганьбував її звичайні симпатії,
Демократичні пótяги і мрії
І стратив через те її прихильність.....
Але не мушу ж я призвать свою помíльність.
Сим твором хочу я гідкі докóри збити
Та трохи й власнєє становище змінити...
Змінити знéхотя, публичности на вгóду
І кроків два ступити знов до згоди.

(зідхнувшi)

*Інтермедія В. Мови, як і Його лист до Гнилосирова друкуються за рукописами із збереженням мовних особливостей. Правопис нормалізовано, зокрема запропоновано літери і, е, г, яких у рукописі нема, а замість є вжито ѿ або ѿ. Подальші примітки під текстом — авторові.

Київік, Байда та Кобзар

Інтермедія до оповідання Київіка „Байди”

^{зроблено Капутою}
в ~~одній~~ ^{двох} версіях

У центрі Дніпра в літній вікенд було зроблено
Інтермедію до оповідання „Байди”, підготовану
1941 року під час війни, відомої як
~~Велика Вітчизняна війна~~ ^{Велика Вітчизняна війна}, та виконана
Мартином І

^{з факсимілем}
нр. 1. Старт 24.10.1941 в Києві та
Київській губернії створено пам'ятник

Благородному артисту О. Байді

Це щанівна та ^{заручена} своє життя!

Чого та чому се розуміє замінити!..

Чи є предок та і пасха, чи є спаси?..

Я бід пульсності не скінч привітну місію...

Я розшикувся з мене більше гарнісурів

І, подивившися, зачався душевно....

Я розшукав її звичайні смаками;

Демократичні п'єми та кінці

І сприятливі речі та її привітність....

Але че жити що в пригодів свою пам'яті?

Сам творець всу місії змінів її відмінно

На трохи її власне становище змінило...

Перша сторінка рукопису інтермедії Василя Мови.

Отак то йнколи на світі цім буває:
Учитель власну навуку відвергає!
І нам самим прищеплені ідеї
Він нехтує, як щось то зле — лихе,
Найкращі думки учеників негує,
Загальні потяги публичності ганьбує.....
Та що ж робить? Не мож було інáкше
Не мож було поводитись из ними мнякше,
Коли поважились притъмом других кохати,
Мене ж то вже неначе й понижати
Перед Миколою-чужинцем та Тарасом,
Поетом-харпаком, поетом-невігласом,
Що сам же вславив я його кибету,
А він не шанував моого авторитету.
Зайшлось, як бачите, з мотивів персональних,
Але дійшлося і до питань принципіальних.
Так завжде діється, де править загорілість,
Або ще й більш — і звада і заїлість,
А я іздавна був самолюблічий
І на зневагу дуже нетерплячий.
Зайшовши в рóзмір той, почав я суперéчки
І басував та грав, як єгірь без вуздечки.
Публичність вся цілком демократична,
А я ступив на путь консерватичну;
Вона все носиться з ідеєю народу,
Химрує все про рівність і свободу,
А я народ пошив у дику зграю,
Та розбищацьким кодлом його лаю;
Вона ненавидить магнатів, можновладців,
А я їх вихвалив, як рицарів, звитяжців;
Вона клене тиранства шляхти дикі,
А я панів пошив в культурники великі;
Вона гордиться тим, що чорноробів сила
Цілком шляхетну Польщу повалила,
А я ту силу узивав ордою,
Культури ворогом, народньою бідою;
Вона знудилася під тягаром держави,
А я тягар той взяв за вираз чести й слави;
Вона жахалася жорстокости Петра,
А я вбачав у ній політику добра;
Вона не здужала простити Катерині,

Шо запровадила кріпацтво на Вкраїні,
А я хвалив її як мудру і преславну
І величав її політику державну.
І завжде я писав, що їй не довподоби,
Що вадить душу їй і вérне із нутробы;
І так я все, що любе їй, обляяв,
Усе зганьбив, зневажив, занехаяв,
Але не дав їй добре втямкувати,
Куди ж нам треба прямувати?
Які державні й суспільні ідеали
В моїй душі тепер запанували?
І знёхотя безглуздая публичність
Врікати мене стала за дволічність,
Що буцім факти я зумісне нагинаю
В користь того, хто гроші й силу має:
То перед дужою Москвою хирхуляю,
То перед Польщею хвостом вихляю;
А дéхто навіть став підоздрівати
В моїй персоні прямо ренегата;
Знайшлися і такі навіть ланці,
Що вýвели мене у запроданці,
І се хоча й бездóвідна догана,
А все ж таки воно якось погано.
І се у Байді мушу я відбити
І вýразно публичності явити
Які прогарні суспільні ідеали
Міні минувшості наука наказала.
Голоту грубую*, як перш, я ненавижу;
Як перш, я не люблю козацтво хиже;
Як перш, кохаю я самодержавців,
Князів, панів і всяких можновладців,
Що українській степи пожаковали
І чернь лиху під себе нагинали;
Як перш, вбачаю в них культурну силу,
Що лад в Україні творила;
Але нехай же кожен зрозуміє
Якеє панство вабить мою мрію;
Нехай дізнає кожнеє ледащо,
Що панство я люблю самонайкраще,
Та ще й своє, народне, старославне,
Великодушне, щире й православне,

Народу ріднеє, з народом однолітне.
Я покажу на Байді се відбйтно.
Се не магнат на польський шталт шляхéцький,
Се на Україні не деспотъ чужинецький;
Се руський князь з коліна Святослава,
Що панував з святого предків права;
Звичаями і вірою, і мовою, і родом
Однакий був із чорним він народом;
В простоті старосвіцькій живши,
Розкошів і бенкетів не любивши,
Він щуку ів, простецькую рибаху;
А з трунків пив самую горілáху.
Се велемудрий був вожай народній,
Се веледумний лицарь благородний;
Думкаами віщими цілком він перенявся
За благом людськости, за правою вганявся;
Палити й нищти татарські кочовища,
Боронючи святого родовища,
Кріпiti власть свою на добробут нарóду,
Запроважати всюди лад і згоду —
Ото була його ідная метá
То заповітна ціль була святá.
Далеко займища державні розпростерши
І об татарські кочовища іх обперши,
Він закликав усіх до себе жити,
Щоб Україну спільно боронити,
Не брав із них ні мит, ні десятини,
Давав ґрунти під хліб і під скотину,
Давав призвóл труждатися броварством,
Рибальством, будништвом, бджолярством —
На все голоті князь цілком призволив,
Та ще й служити в себе не неволив:
Як хоч — живй, служжі і підкоряйся,
А ні — к нечистій матері зберайся!

(Заходе в загорілість)

І що ж! Голота князя не діймала,
Срібляніком і дуком узивала!
І що ж! Розсівшися в його просторі,
Ще не хотіла й жити у покорі!
Само ж, мизернее та нищее харпацтво,

Спішилося у Байдине козацтво
І перлося туди, як риба в ятір,
І що ж? — чорти б же били його матір! —
Ще не хотіло й слухати уряду
І проти князя піднялось на зваду!
Їм властивня князівська стала вадить —
Вже присуд свій хотіли запровадити!
Чи бач якій! — присуд свій козацький!
Але спитать, який той суд харпацький?
Де харпакові розуму купити,
Щоб суд чинити правовитий?
Де справжнього їм суду взяти,
Як не в свого ж чи пана чи княжати?
Які в їх суды? Хто вони такі?
То лайдакій нікчемній, дурні!
То дурбаї, то темні лобуряки,
То шахраї, злодії, гайдамаки!
То харпакій розпустні, тупоглузді
То дикиуни, то неуки безвузді!
То пропияки, лежні, лінтюгі,
Спокою, власності і краю ворогій!
То ворохобники зледуші і затяті,
Культури вищої противники закляті!

(запинається і віддихується)

Сих дикунів із їх судом жорстоким
Намалюав я пензелем широким.
Се хижаків безмислая орда!
Їх ради суднії — сама галабурда,
Дурних людей дурбайські розпатяки,
В котрих орудують безчесні пропияки!
Їх ради військові — безладна герготня,
Зіпання п'янес, цілком галаматня!
Їх лад суспільний, їх уряди —
Нікчемні вігадки безглуздої громади!
Їх поведенції, звичаї їх вояцькі —
Цілком не людські, диканські і хижацькі:
Щоб бурю втішити і хвилю вгамувати
Звичай вони взяли із пучки кров пускати!
Щоб відвернути здбогон і хвацько утекти
Туркеню вагітну надумались пекті!

(знову переводе духа)

З мого малюнку всяк тепер побаче,
Що кóдло се шкодливе і ледаче.
Воно завýдливé, зрадливe і прохýрне,
Та ще й бунтливe, жорстокe, безувíрне.
Воно само про свíй живіт не дбаe,
А на чужую власність зазіхаe
І кожного, хто дбаe, як бжолá,
У потí бýвному сумирного чолá,
Ненавидить, ганьбуe, ще й сукáe
Що буцім він чужеe зажераe!
Сí власності я скупчив в Андиберi,
Що путь йому пряма — в пекельні дверi.
Він повен заздрости і каверз химородних,
В душі ні крýхточки бажанокъ благородних.

(трохи згодом)

І от, сю драму я скомпонувавши
І так старовину намалюавши,
Два скутки добрїi, двi гарнї metí
Надіюсь в один раз тепéра осягтí:
Одно, — що Байди образом величним
Я оправдив принсип консерватичний,
А друге, — що я всім банькi відслiплю
І рiт докiрникам своїм зацiплю.
Тепер мiнi не будуть урiкати,
Що буцім хочу я хвостом вихлáти,
Никаючи то в Польщу до магнатiв,
То до крутих московських потентатiв;
Тепер і дурень легко розтямкуe,
Куди я думкою і чувствами прямую:
Мiй iдеал — у рiднiм своїм краї;
Моя душа великих Байд бажаe,
Великих маєтком і духом лицарiв,
Народу рiдного твердих володарiв,
Щоб iнтерес державний захищали,
А ворохобникiв у рiг згинáли;
А ворохобники — то вбогee лайдацтво
А в нас воно було — буявеe козацтво!

(грюкаe кулаком об стiл)

І от, на козаків лихий гонитель,
Тепер я гордий побідитель;
Тепер заносистих народолюбців
Я вивів за малім не в душогубців;
Тепер гасітель і збив я, і зломив
І супротивників своїх посомоїв!

(*Куліш потягається, потім замислюється і з великої утоми, сидячи, засипає. І сниться йому те, що в II картині буде*)

КАРТИНА II

Кулішиха (вбігаючи до кабінету)

Голубчуку Пантелеймоне!
Хтось у надвірній дзвоник дзвіне!
В кватирку я його заздріла;
Та щось страшнé, закровавіле,
В одежі предківській старезній...
І при шаблюці величезній...

Куліш
Що за нечиста воно мати:
Кому б вночі нас турбовати?
Чи се, буває, не марá?
Бо час такий... така пора...

Кулішиха (виступає, але вбігає знов)
Ох лишко ж нам, Пантелеймусю!
Я вся від ляку тріпочуся:
Само протислоя страшіло!
Замкнуті двері відчинило
І вже ступа по сходах важко...
Аж — он!... Аж ось-де!... Лишко тяжке!

Куліш
Та се мара, моя Ганнусю!..
(хрýститься)

Спаси нас, Господи Ісусе!
І відверни від нас напасті,
Щоб наглим чином не пропасті!

(Мара вступає до кабінету. Кулішіха з репетом тікає геть, Куліш з ляком зривається з місця і наставляє руки проти мари)

Мара!.. Марюка! справди! Тю-у-у!
Не сунься далі! Не пустю!

Мара Байди
Здоров, старий Пантелеймоне!
Чи ще бандура твоя дзвобне?

Куліш
Чи бач?.. Словами промовляє!..
Спаси, Пречистая, благая!
Чи бач?.. рукою крутить вуса...
Спаси нас, Господе Ісусе!..

(до мари)
Пощезни, каторжна марюко!
Ізникни, гаспидська тварюко!

(починає читати молитву)
Да... да... воскреснеть Бог благий...
Да расточаться вороги...

Байда
Не лайся, брате, і не тюкай,
І молитов не коверзьоکай,
Бо сим міні ти не завадиш
І в пекло звідсіль не спровадиш!
Та ѿ не за тим прийшов я, брате,
Щоб шкодити або лякати.
Ти заспокойсь, опам'ятайся
Та до розмови приладнайся:
Я Байда, лицарь — запорожець
Гетьман і Князь і Полководець!

Куліш *(протирає очі)*
Чи бач?.. Та що за дивовіщ?

(до мари)
Чи ти мара, чи тільки сніще?

Байда
Усяк, хто справди помірā,
Встає на світ сей як мара;

Марою встав і я із гробу
У глупую нічну добу;
Але що Байда, князь величний,
Отсе з'явився самолично,
То се не сніще і не мрія,
А безперечна справжня здія.

Куліш
З якої ж наглої причини
Тебе поперло з домовини?
Якая думка привела
До моого тихого житла?

Байда
Ти викликав мене із гробу
Речами похвальбі і злоби.
Допік міні ти похвальбою,
А козакам моїм — ганьбою.
Хвалюба та тяжко облесліва,
Та ще й не щира, а брехлива,
Ганьба ж козацтва, з злоби йдуча,
Зовсім для мене нестерпуча.

Куліш
Он бач які верзеш ти речі —
Зовсім не милі і не кгречі:

Байда
Так же й хвалюба твоя не міла —
У печінкі мене вразила.
Я знаю добрє, задля чого
Мене ти хвалиш, як святого
Мої пороки всі негуєш,
Козацтво ж лаєш та ганьбуєш:
Бо шлях собі знайшов новий ти,
У панські рінди хочеш вийти...

Куліш
Та ти, чи чуєш, що ж се кажеш!
Що за орацію ти смажиш!
Ось ну на хвильку запинись,
Від тлуму смерти схаменись...

Байда (не вважаючи на річ Куліша)

І от, у табір панський встравши
І ласки від панів доп'явши,
Почав чорнить несамовито
Усе що просте, посполіте.
Але й за панством промовляти
Та можновладців вихваляти
Не мав ти доводів ніяких,
Бо панство скрізь такі однаке:
Народ визискує як мога
І нагина собі під ноги,
Роспложує й тіснить бідоту,
І викликає ту турботу,
Що всім державам лихо з нею,
Що звуть тепер ворохобнёю.
А наше кодло те шляхецьке
Було ще збільшку й чуженецьке:
Гуртом в ляхи переверталось
Та з езуїтами браталось:
І от, від правди відхилившись,
Та в консерватори пошівши,
Ти мусив якось вивертатись,
І став байками виправлятись,
Ледачу думку личкувати,
Брехнею другу покривати.
І от — сусіль! зовсім зненáцька
Ти нарядив мене, як цяцьку,
У щонайкращій чесноті,
Величні думи і скорботи!
І от я способом нагальним
З'явивсь героєм ідеальним!
Здобичник хвабрий, яровитий
Я став правитель знакомитий,
Та за державність воюватиль
І правди вищої шукатель!
Але й сього іще не досить —
Одна брехня другої просить:
В чесноти всякі нарядивши,
І від козацтва відрізнивши,
Мене йому, противоставив,

У суперечку з ним поставив, —
У суперечку гініральну,
Але зовсім не натуральну.
Я рицарь, бачте, без догани,
Вони ж дурні і злі, й погані;
Я запровадить лад беруся,
До щонайвійщих цілей пнуся, —
Вони ж, харцизи й розбишаки,
Та волоцюги — пропияки,
Мене ненавидять за теє
Та виробляють зле-лихеє!
І байку сю скомпонувавши,
Сім кіп брехень туди набгавши,
Ти кажеш згórда до читáк:
Яких ще треба вам ознак,
Що в мене праві ідеали?
А ви ж то, дурні, й не дíймали!

Куліш

Та ти бо слухай лишенъ, друже:
Брехать бреши, та хоч не дуже!
Моїх ідей не втамкувавши,
В дурную голову не вбгавши,
Нісенітенецю плетеш ти,
Галаматню верзеш до решти!
Ти розтямкуй собі, нетямо,
Дурний прихильник кодла хама,
Що я віщу через бандуру
Тверду державність і культуру!

Байда

Галаматнá сама, земляче!
Та хто ж не знає, хто не баче,
Що ти брехню за правду маєш,
Старі дурноти відновляєш?
Чи бач? Культурою взиваєш,
Що пан бідах в руках тримаєш,
А всіх людей, укупі взявши,
Гнітить хтось інчий, як попавши!
Та правду сю ще в наші часи
Виголошали невігласи,

Бо так же мали за культуру,
Щоб з хлопів гарно драти шкúру.
І так же в гнів вони вдавались,
Коли культóвані пручались
Та гуртувалися в козацтво!
Сю правду знали й за кріпацтва!
І ось ти знов її хапаєш,
В писання всякі впроважаєш
І маєш думку нею збити
Святую правду правовійту!
Даремне діло, пане-брате,
На жаль, тобою розпочате!

Куліш

Обліш, нікчémний харцизяко,
Провадити свої патýки,
Бо вже губа твоя шалена
Саму хулу верзе не мене!

Байда (*проводить далі*)

Давно за правду щиру стало,
У серце й розум всім запало,
Що справедливая культура
Народ до бунтів не підбуре
І ворохобників затýтих
Не буде з люду вивергати,
Бо поклада цілком увагу
На певнє народне благо;
Котра ж культура, як магнатська
Або недавня кріпацька,
Голоту з люду вивергає,
В степи далекі заганяє
І нарожá лихе харпацтво
Чи то бунтливеє козацтво,
То та культура непутяща,
І коли бачим, що звалила
Її харпацька буйна сила,
То тут не можно й дивуватись,
Бо так повинно було статись.
Що впроважá народ в напасті!
Від його мусить і пропасти!
І я не здужую й дійняти,

Катерино-Леб'язька Миколаївська пустинь, де зберігалися реліквії і рештки книгозбірні, вивезені з козацького Межигірського монастиря. Початок будування — 1796. Тут не раз бував, треба думати, Василь Мова, монастир бо був за яких 25 км. від місця народження письменника. Тепер ці землі належать до птахівничого господарства "Лебяжий лиман". Від монастиря лишился тільки напівзруйновані стіни.

Який резон є проклинати
Оте бунтливее козацтво,
Сей віплодок прямий магнацтва,
За те, що як противна сила,
Воно його ж і повалило?
Хто проклина його й ганьбүе,
То й щось ледачеє химрує,
Абож не тямить що говоре,
Бо він на розум тяжко хворий,
Або й зовсім збожеволілий...

Куліш

Бодай собаки тебе з'ли!
Так се ти, чорт зна звідки взявшиесь
І самохіть сюда забравшиесь,
Іще й патяки розпускаєш
Та кобениш мене і лаєш?
Чи бач який знайшовсь судяка!
А чи не хочеш в потиляку?
Я мав тебе за щось путяще,
Аж ти, бачу, пряме ледащо.
Ти волоцюга й харцизяка,
Тинявся всюди, мов собака,
Та куштував чужі борщи
І задля плову кинув щї!
Не дарма ж турки тебе вбили,
На гак за ребра почепили:
Була то кара вет за вет —
Бо ти грабитель, махамет!

Байда

А ти тепер тільки дізнався?
Гай-гай, та й хвацько ж ти вбрехався!
Ти добре бачив із Парнасу,
Що я був сином свого часу;
Що я, воюючи за віру,
Вбивав і грабив *безувіра*,
А боронивши родовище,
Я нищив вразькі кочовища.
Такі ж вояцькі хижактва
Робило і мос козацтво.
Навіщо ж правду ти ховаєш,

Мене від гурту відрізняєш?
Чи хочеш панству догоditи
Та в його ласки заслужити?

Куліш

Чи бач на що він натякає?
Мені проданством урікає!
Бодай же вбив тебе чортяка,
Злодіїв батька й гайдамаку!
Та я ж по правді сущій мислив,
Тебе за лицаря я числив!
Тепер я тільки здогадався,
Чого ти в чужинах тинявся:
Не правди вічної шукав ти,
А як колишні аргонавти,
Шукав руна ти золотого,
Добра даремного, чужого;
Шукав догідних ти трапунків
До розбишацтва та грабунків.
Для розбишацтв Москві наннявся,
А потім турку запродався;
І там і тут розбой провадив,
І там і тут, як Юда, зрадив!
І не тебé, культури kata,
Було б в герої драми взяти;
Я помиливсь на тобі дуже...
Було б узять такого мужа,
Як от, напрíклад, Сагайдачний...
Винюсь за вчинок необачний...

Байда

Гай-гай, старий Пантелеймоне,
З пророків наших епігоне!
Скажи, яка лиха година,
Якая нýжда чи причина
Із пантелику тебе збила,
Великий rozум затлумила,
Скривила набік зір орлячий,
Звела на путь зовсім ледачу?
Давно вже в ролі кобзаря
Ти нам варнякаєш що-здря, —
Що перш любив, цілком ганьбуєш,

А що ганьбив, то те шануєш!
Твій розум тяжко розпсувався,
Святих принципів відцурався.
Розледащіла твоя й муз
Серед житецького харабузу —
Мов потіуха ярмаркобва,
Вона міня в своїй любові
Прегарних дужих молодців
На хірних, пхельних дукачів:
Мов тая ж хльорка халабудська,
Вона не дба про сором людський.
І щоб докірників дійняти,
То здібна й пелену підняти...

Куліш

Чорти б же вбили твою маму
За отаку міні інфáму!
Замовч, варнякало ти пхельний
Ізникни геть житець пекéльний!

Байда

Та не того прийшов я, брате,
Щоб лаятись та зневажати;
Прийшов я висловити сміло,
Що в мене в серці наболіло.
Ти з купки дійців в благородних,
Первоучителів народних;
Була вас трійця, Божий дар —
Шевченко, ти і Костомар.
Очима віщими проздрівши
І духом правди загорівши
Взяли хреста ви на рамéно,
Й народне підняли знамéно.
І всі, що духом прокидались,
Під те знамéно гуртувались.
Аж ось Шевченка враз не стало,
Але ми духом не упали,
Бо ще водáторський штандар
Держали — ти і Костомар.
І ось настала зла година —
Цілком замовкла Україна.
П'ятнадцять літ вона мовчала,

Від наболілих дум стогнала
П'ятнадцять літ і ти із нею
Ділив стогнання мовчазнє;
Але хоч як усі томились,
А духом стомленим кріпились,
Бо вас обох ще не забули
І серед себе дух ваш чули
І знали, що народній стяг
В руках двох дужих роботяг.
Всі ліпших часів дожидались,
Від тебе гасла сподівались.
І от з'явивсь ти, стяг підняв
І до змліцтва річ ізняв...
Але промовив до громади
Речами ремства, злости й звади,
Промовив з злобою й докором,
І взяв усіх і жаль і сором...
На стяг новий твій позирнули
І очі нáбік відвернули:
То стяг державський, стяг шляхецький,
Та ще в додачу й чужинéцький.
І обняла усіх турбота,
По страті тяжкая скорбота,
Бо зрадив нас талант великий,
Перемінився в сфінкс дволíкий,
Що рідним людом він гидує,
Із народовством ворогує,
До бідарів злобою дише,
Памфлети відразливі пише...

Куліш

Чи бач яку ганьбу варняка
Дурноголóвий воювака!
І ти суддею обібрався
Та докорять міні завзвяся?
Ти невіглáс, тупíй нетяма,
Дурний прихильник кодла хама,
А я ж науки студіюю,
Нові шляхи в життя торую, —
За правду словом я воюю!

Байдা

Віків минулих давній свідок
Скажу одно я напослідок.
З громадою пішов ти різно,
Але вернутись ще не пізно.
Не згинула в Україні марно
Твоя колишня слава гарна:
Про неї всі ще пам'ятають
І добре на увазі мають.
За славу ту тебе шанують,
А сю нову — тобі дарують...
Ти іх ганьбиш усе та лаєш
Та за гонителів іх маєш,
За супротивників затягих,
За ворогів своїх заклятих,
Вони ж на те не відрікають
Та головами коливають,
Бо думають, що то з хвороби,
І жаль бере іх, а не злоба!
Коли ж покинеш ти завіди,
Та знов промовиш слово згоди,
То знов, як перше, тебе вславлять
І на чолі своїм поставлять.

Куліш

Так се ти, запорожський ланцю,
Прохірно-каверзний поганцю,
Прийшов до мене на спокусу,
Блазніш мене, мов чорт, Ісуса:
Велиш чолом харпацтву бити
Та з народовством замирити?
І обіцюєш ти прахірно
Мені за теє честь безмірну?
Та як ти зважився, Пилате,
Про сеє Кулішу казати?
Щоб я, Куліш, та щоб признався,
Що помилився чи загнáвся...

Байдा

Шкодá, бачу, з тобою, брате,
По правді сущій розмовляти:
Ти на резони не вважаєш,

А тільки ремствуєш та лаєш.
Зашкарупів ти в ремстві злому!
Але вже час міні до дому...
Вже північ глупа проминає,
Затого півень заспіває...
Прощай навік, співець злосливий!
Бувай здоровий і щасливий!

Куліш

Ходи, марюко, в злі запекла,
К нечистій матері у пекло!

(Байда зникає)

Чи бач? прийшло та й лається ледащо!
Та ще хоча б було за щó, а то нізашо!
Що я ж його, ледащо суще,
В герой вивів невмирущі
А він чи бачиш, як віддячив?
Чортяку в пеклі окульбачив,
Примчавсь до мене в глупу дόбу,
Привіз із міх ганьби та злоби
Орацію дурбайську всмажив,
Збентежив тяжко і зневажив!

Кулішиха (вбігає знов)

Пантелемоне, друже мицій!
З'явилися нам нові страшіла!
І сих в кватирьку я заздріла,
Та з ляку трохи не замліла:
Якісь харцизи навіжені,
До незвичайности страшенні,
Бо голі всі, як таламбаси,
Вигукують на різні гласи...
Та в душу лаються і в мать
І хочуть двері вже ламати!..

Куліш

Якщо ламати хочуть двері,
То се голота Андібері!..
Їх пекло мабуть вивергає!..
З нутрібі з брідом виригає!..
Алеж бо, як нам тепер бути?

Як сю напасть нам відвернути?
Ось ну кватирку відчиню,
Та гук на гвалт я учиню...

(відчиняє кватирку, висуває голову на двір і гукає)
Рятуйте, люди, ка-ла-ву-у-у-р!

Андиберъ (на дворі, здолу)

Ага, озвався з нірки щур!*
Ось ми тебе живцем злапаєм
Та в судню раду потартаєм!

Плахта

Ось ми покажем тобі, Юдо,
Як відрікатися від люду,
Як узивати його харпацтвом
Та утішати кріпацтвом!

Турецький Святий

Ось ми покажем тобі, ланцю,
Як ми шануєм запроданців!

Хтось із гурту

Дізнаєш, кателічний сину,
Як в скрутную лиху годину
Перебігать до можновладців
Ізконе бé народніх зрадців,
Та ще й гнобителів народних,
Та живолупів благородних!

Андиберъ

Дамо в знакій тобі, ледащо,
Як лицарство ганьбити найкраще,
Що вйтисла з грудей народу
Від шляхти виникша злегода!

Куліш (підбадьоривши)

Та ні, харцізи, не хвабруйте!
Заздалегідь не триумфуйте!
От-от поліція наспіє,

*Шур — пташка завбільшки з шлака, що плодиться в норах обривів.

То з вами впоратись зуміє!
Бо ви забули, бевзі темні,
В якім з'явилися урэмні:
Тепер не ті вже тяжкі часи,
Що панували невігласи;
Тепер державність і культура
І чернь бунтліва їх не збуре,
Бо є на тую чернь безпутню
У нас поліція могутня!
Чи знаєте, бридкі машкари,
Що то таке наші жандари?
Се вам не кримські татари!
Сі з вами впораються жваво,
Раби ви подлі і лукаві!
Вони для вічної науки
Назад поскручують вам руки
Та запакують в буздигарні,
В тверді сибірські орештарні!

Плахта

Так се ти, гемонська личйно,
Луципір'яки клятий сину,
Ще нас жандарами лякаєш
Та ще й Сибіром нагрожаєш?
Тривай же, еретічний сину,
Дамо ж тобі ми тіпаніни!

Турецький Святий
Чого нам слухать розпатяки
Сього проданця — невіряки?
Кажи нам, батьку Андібере,
Мерщій ламати йому двері!

Плахта
Чого ханькі ми будем мняти!

Андіберъ
Та чи ламати, то й ламати!
(чутно гук і грюк)

Куліш
О, хамський плід! О, кодло кляте!
Дивись, на мирнулю людину

Гуртом орúжно воно рине!
І що ж? — Як той Назарянин,
Я проти гурту — сам-один!
О, ти Пречистая, благая!
Невжеж рятунку нам немає?

(гук і грюк наближаються до кабінету)

І от слугáтора культури
Беруть ганебні гайдабури!
І от харцизи, махамети
Беруть його в свої лабéти!
Беруть в жорстокі свої руки
Щоб завдавати йому муки!..

(З великим гáмороm уявляються Андіберь, Плахта, Турецький Святий і інчі запорожці)

Андиберь
Ага, пíймавсь, заведіяко!

Плахта
Пíймавсь до рук, бузувірýко!

Турецький Святий
Пíймався, кáверзнику клятий,
Підлізо панський хирхулáтий,
Народу рíдного ганьбитель,
На бідарів лихий гонитель!

Андиберь
Тепер ставай на суд козацький,
Чи, як ти кажеш там, харпáцький!

Плахта
Ставай за лайку, всім загáльну,
Та ще й зневáгу персональну!

Хтось із гурту

Ставай, ставай на суд народний
Шляхетський рýндо химородний!

(В сей меñїт надворі кукурікає пíвень і мари зникають.
Куліш прокидається і зривається з дзиidля)

КАРТИНА III

Куліш (*протираючи очі*)
Та що се?.. Де се?.. Як се? Ху-у-х!
Зовсім ісперся в грудях дух,
Та так, що й дихати не сила...
І очі навіть замрячило...

(*набік, до Кулішихи*)
Ганнусю, серце! А ходи,
Ходи мерщій лишінь сюди!

Кулішиха (*вбігає*)
Ох, лишко тяжке! Любий друже!
Ти так збентежений щось дуже...
Твій вид якийсь незвичайний...
Відбив у рисах ляк відчайний...
І погляд твій якийсь страшенний —
Бліскучий, гострий, нездвижённий...
І ліб високий та круглястий
Укрив холодний піт краплястий...
Та що ж таке тобі тут сталося?

Куліш (*запинаючись*)
Та тут таке страшне щось склалось...
Таке страховище та діво...
Таке з'явище страшливе...
Тут Байда був!... Таке казав...
Мене ганьбив та зневажав...
І Андібері чернь була...
Галасувала та гулá,
Мене хотіла захопити
Та в судню раду становити...
І все те в ме[н]т кудись поділось...

Кулішиха
Та то ввій сні тобі приздрілось!
Втомивсь ти, мабуть, та й замгнув
Та в сонне мрέво упірнúв...
Якаясь думка в тебе хвора
Твій ум мутить і дух твій бóре!
Твоя душа розстроєм повна...
І от, ся боротьба духовна

У мрії сонному відбилася,
В знакомі образи вживйлась...

Куліш

Та кат-зна що ти, серце, кажеш...
Сокиру у сметані смажиш...
(набік)

Алеж яка вона страшна,
Ота голота навісна,
Отая чернь лиха та подла,
Оте безглузде хамське кодло!..

Кулішиха

Та то, голубчику мій милий,
Само із себе утворило
Твоє ж приздріння хоровите
Такі статури страховиті!
А ти візьми бо до розваги,
Що то були усе нетяги,
Усе покривджені люде...

Куліш

Але замовч, то краще буде!

Кулішиха

І в тую січ, гніздо зухвале,
Їм збільшку лихо тяжке стало...

Куліш

Облиш, кажу бо, деренчати
Та лиходіїв захищати!
Дивись, взялася не згожатись!
Та про минулість сперечатись!
Се присуд мій — тут я владика,
Тут властъ мой важка, велика...

Кулішиха

Та може так воно і спрѣди...
Минулість — присуд твій назавжди...
Але скорій же розберись
Та відпочити ляговись!

Куліш (розбираючись)

Але химерно ж воно війшло —
Скуйовдив я мертвецьке кишло!
Допік я, мабуть, мертвякам,
Давно померлим козакам:
Із домовин повивертались,
Із-під гробів повипірались
І піднялись на мене дружно...
Прийшлося їм, мабуть, там сутіжно!
Але морока міні з тими
Народолюбцями живими.
Я добре лаяв їх усяк
За ту любов до голтіпак:
Я їх в гасителів призводив,
На ворохобників виводив,
Взвив отарою дурною,
Взвив телятами й ордою,
Але вони тихцем сидять
І мов знaroшне всі мовчать,
Неначе їм позакладало,
Абож усі повиздихали!
Коли-то-не-коли буває,
Що хтось в "Зорі" мене налає,
Абож у "Ділі" хто озветься,
Що аж з душі міні гикнеться
Але в Росії завжди тихо —
Не чутъ ні слуху, ані диху!
Чи я ще мало іх дотяв?
Чи їх цілком переконав,
Довів до згоди із собою
І змусив кинуть свою зброю!
Чи може правду він варняка,
Отой харцизний воювака
Що всі про мене б то жалкують
Та мов по хворому скорбують...
Чи бач, яке звістив він щастя!
За се вже — матері іх трасця!
Що я пишу їм на угору,
Так, бачиш, кажуть: духом хворий!
Так себто, значиться, дурний?

Ма так розмудро и обішах,
Що буде жити промис градка,
Аж до четвертого панчадку!
І поки вас я не звогу,
Останніх сине не поіходути;
І поки вас не впопорто,
Я не покину таємну зуго,—
Ніра на звичайку не покину,
Воротиш буду до жалю!

Іструнка об спів художником чи відчуттям
перо!

Але а тепер все н'яспутти,
Від сине нових глаїїв падутти.
І паковитися на міжіві!

1885 року.

Вас. Лиманський

Остання сторінка інтермедії Василя Мови, підписана його псевдонімом
Вас. Лиманський.

Збожеволілий? Навісний?
Та грець же вбив би їх насіння
За отакеє пожаління!
Від сих жалів я їх віднажу —
До печінок ім доскромажу!

(*xanaє pero, підіймає вгору й грізно гукає*)

А гей ви, хамські прокурáти!*
Ходіть мерщій на герць ставати!
На герць завзятий, саморучний,
На гісторичний бій научний!
Побачим, хто кого поборе,
Хто більш кого пером завгоре!
За ваші ті жалі чи жарти
Я вам завдам такого гарту...
Я так вас гарно відчураю,
Та так зганьбую і облаю,
Що буде жить про теє згадка
Аж до четвертого нащадку!
І поки вас я не звоюю,
Остатніх сил не пошкодую,
І поки вас не впокорю,
Я не покину тяжку прю, —
Пера на хвильку не покину,
Боротись буду до загину.

(*стукає об стіл кулаком і нівечить pero*)

Ну, а тепер хоч і заснути,
Щоб сил нових на бій набути.

(*ляговиться на ліжко*)

Vас. Лиманський

1885 року.

* Прокурáти — адвокати (словарь Білецького-Носенка. Його ж приказки).

Віктор Чумаченко

Юрій Шевельов

СУПРОВІДНІ СТАТТИ

Віктор Чумаченко

”ТВОЯ ПІСНЯ, ТВОЯ МОВА...”

Про долю архіву Василя Мови (Лиманського)

*У який глибокий гріб
Поховали Україну...*

(”Не пустуй, моя голубко”, 1876)

Уже кілька років присвятив я розшукам архівів кубанських українських письменників. Довелося вдатися до цього напівдетективного ремесла, коли переконався, що без такого попереднього дослідження не вдасться реконструювати історію літературного руху кубанських козаків. Надто немилосердно ставилася доля до тих, хто наважувався плекати вогнищ національного життя в найвіддаленішому кутку українського етнічного простору. Та найжорстокіше вона скривдила найталановитішого кубанця — Василя Семеновича Мову, що зміг опублікувати за життя лише дві статті в обороні поезії Т. Шевченка¹ та десятків зо два ліричних віршів. Посмертні публікації охопили тільки малу частину його великої літературної спадщини, решта канула в безвість.

Кожен дослідник має свій уподобаний шлях добуватися правди. Щодо мене, то я волію терпляче розплутувати біографічні ”вузли” вхопивши за нитку неузгодженості в деталях, і наново рядок за рядком ”перечитувати” життєпис мистця. У випадку В. Мови я вхопився за ”хвостик”, що ледь виглядав з найостаннішого ”вузлика” його біографії — невелику замітку, знайдену в шостому числі газети ”Северный Кавказ” за 1891 рік. В ній анонімний автор переповідає зміст некролога, вміщеного у львівському журналі ”Зоря”, про смерть катеринодарського присяжного повіреного В. С.

1. ”По поводу ”Слова г. Рымова о Т. Г. Шевченко” і ”Два литератора-критика” // Додаток до ”Харківських губернських ведомостей”, 1861, 20 червня, 3 липня; 20, 22, 25 вересня.

Мови, що виявився відомим українським поетом В. Лиманським. Став я роздумувати, хто може бути цей анонім, чи не виведе він до схованого скарбу поетових творів.

Почати з того, що мене не ошукало вдаване здивування автора замітки. Це звичайний літературний засіб. Насправді ясно, що писав катеринодарець, добре обізнаний з літературною працею В. Мови і зацікавлений привернути до неї увагу земляків. Шукати автора слід було в доволі обмеженому колі. Оскільки за життя поет не опублікував на батьківщині жодного рядка, то хто криється за псевдонімом В. Лиманський, знали хіба представники міської інтелігенції, що являла собою маленьку яскраву латку на парадному мундирі козачої столиці. А ті, хто знав, ніби виконуючи волю автора, трималися на віддалі. Поет, що друкував свої твори в Галичині, надто західній, надто неприязній за російською міркою країні, опинявся наче поза суспільством, мав славу небезпечного дивака. В ті часи український національний рух на Кубані перебував у зародку, інколи могло здатися, що його взагалі немає. Тож у хвилини зневіри видавався поетові рідний край, де він народився і зріс, осоружною чужиною. "Автор сих віршувань, закинутий долею на довгі роки хоч в рідний, та далекий і глухий закуток України, позбавлений до послідніх часів свідомих прихильників ідеї української народності, працював на ниві рідного слова самотньо..." — скажеться він у "Слові до громади", що ним відкривається рукописна збірка віршів "Проліски", вперше виявляючи небувале для кубанця тієї доби прагнення духової єдності з материковою Україною, з усією Україною!

Відраду знаходив поет у зносинах з молоддю, яку він свідомо виховував в українському дусі. Це дало в майбутньому добре наслідки. За десять років після смерти вчителя його учні С. І. Ерастов та інші заснують у Катеринодарі Революційну українську партію, створять по всьому краю мережу "Просвіт", понесуть (в буквальному сенсі, на своїх плечах) українські книжки по станицях, організують у козачому місті невеликий письменницький гурток, до якого у різний час входитимуть такі помітні постаті, як М. Вороний, В. Самійленко, Я. Жарко, В. Потапенко, П. Капельгородський, С. Петлюра та інші.

В неопублікованих спогадах Ерастов пише, що в 60-70-ті рр. минулого століття місцева інтелігенція в Катеринодарі складалася з самих шкільних учителів Нордеги й Джумайлі, випускників харківського університету, та лікаря Шанька, а в Єйську — з учителя Дейнеги та лікарів Лонгинова й Шульги. Та "лише мировий

суддя (а потім адвокат) Василь Мова, відомий український письменник, який писав під псевдонімом Лиманський, не цурався молоді і виявляв певний громадський нахил".² Хто ж з молодих гуртувався навколо Мовиної музи? Відповідь на це питання дав кубанський професор С. І. Борчевський.³ Уже в 20-их роках поділився він усним спомином про те, як року 1884 гурт козаків відзначав на квартирі В. Мови в Катеринодарі Шевченкові роковини (радше стала ця зустріч 1886 р.). З цього приводу Василь Семенович навіть вірша написав — "В роковини Тараса Шевченка", читання якого стало окрасою вечірки. Вірш, як відомо, починається точно адресованим зверненням:

Жінко моя люба,
Любі дітинята,
У людей сьогодні
Превелике свято...

Крім самого Василя Семеновича, його дружини Надії Іванівни (з дому Кокунько) і С. І. Борчевського, на вечірці були присутні і реальні, і духовні "дітинята": Ерастов, Слабізіон, Шанько — разом 12 осіб (на жаль, імена решти не розкрито). Хто ж з них через сім років міг написати замітку в "Северном Кавказе"?

Можна припустити, що анонімний автор не лише був знайомий з Мовою, а й мав якісь зв'язки або з "Зорею", або з М. Комаровим, автором надрукованого там некролога Мови. Не буду обтяжувати читача розповіддю про хитромудре плетиво розшуків, скажу тільки, що з великими труднощами добуті зернятка спогадів про В. Мову мені не допомогли. Таємниця розкрилася при перегляді архівів двох заслужених бібліографів: М. Комарова (Одеса) і Б. Городецького (Москва). В архіві Комарова, який дуже постраждав у роки окупації Одеси, збереглося 12 листів від кубанця В. В. Скидана (про нього я ще не згадував), а Б. М. Городецький (брать відомого російського поета Сергія Городецького) — найкращий бібліограф

2. Ерастов С. І. "Спогади про суспільно-політичне і культурне життя на Кубані в 60-90 роках XIX ст." // ВР ЦНБ АНУ ім. В. Вернадського: ф. 181, спр. 9, ст. 3.

3. Борчевський Семен Іванович (1863-1945) — професор Краснодарського інституту виноградарства і виноробства, найстарший кубанський краєзнавець. Був членом *Общества любителей изучения Кубанской области* (ОЛИКО) з часу його заснування і до закриття: 1897-1932 pp. Спогади Борчевського про Мову записав наприкінці 20-их років М. А. Садиленко (1882-1973), завідувач українського відділу Краснодарського українського Педінституту, в майбутньому в'язень сталінського ГУЛАГу.

Північного Кавказу — зберіг унікальні, ніколи не друковані спогади В. В. Скидана. Ці документи й допомогли замкнути коло.

Заведено вважати, що питання про долю літературної спадщини Мови порушив саме Комаров, пригадуючи іхнє спільне навчання в Харкові. Виявлені в архіві Комарова листи говорять, що це і так, і не так. Мабуть таки, пальму першості слід віддати Скиданові, адже він не тільки повідомив Комарова про смерть Мови, не тільки попросив написати некролог для "Зорі" (а згодом — як ви певно здогадуєтесь — переказав його зміст в "Северном Кавказе"), а й склав знаменитий опис архіва, що лишився по покійному.

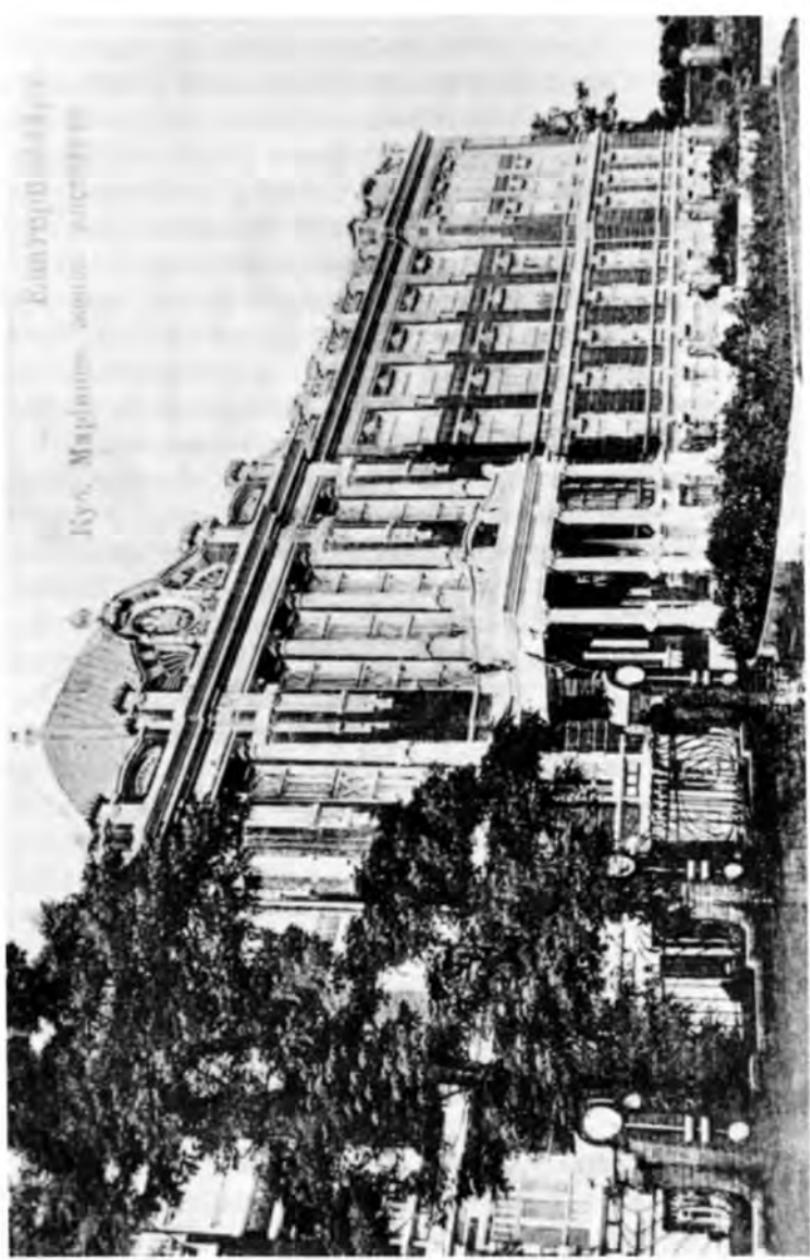
Про сам опис трохи далі, спершу мене зацікавила постать Скидана, особи, що опинилася так близько до рукописів поета. Тим паче, що з листів стало ясно⁴ — він не один раз звертався до спадкоємців з проханням уділити щонебудь для публікації, і, можливо, щось і одержав.

Імення Володимира Васильовича Скидана, визначного кубанського журналіста, політичного й громадського діяча дореволюційної доби, було мені, звичайно, добре відоме. З 1892 по 1897 він редактував "Кубанские областные ведомости", і це був чи не найцікавіший період у житті газети. Oprіч того, я особисто знав його родичів, від яких довідався про трагічний кінець кубанського просвітителя. Звільнений з праці 1926 року як соціально чужий Радянській владі елемент, він пізніше наклав на себе руки, сунувши голову в ремінну петлю, причеплену до спинки ліжка.

У спогадах, що лишилися від самогубці, знаходимо багато фактів, які кидають світло на взаємини В. Мови, Комарова і Скидана.⁵ Як уже згадувалося, Мова і Комаров вчилися в харківському університеті в один час. Чи були вони близько знайомі, сказати важко. Мабуть, глибше зацікавлення особою Мови в Комарова в пізніші роки виникло таки не без впливу Скидана. Вигнаний по черзі з Київського, Харківського й Новоросійського університетів "за політику" син священика з станиці Староминської Скидан осів в Одесі, де влаштувався на посаду секретаря редакції щойно відкритої газети "Одесские новости". Співпрацював він і в "Одесском листке". Згодом обирають Скидана до правління Товариства взаємодопомоги працівників преси, стає він фундатором

4. Машинописні копії листів В. В. Скидана і список збірника "Проліски". // Одесська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького: ф. 28.

5. Скидан В. В. "Из моей биографии". // ВР Російської державної бібліотеки (колишня "ленинська"): ф. 458, картон 10, справа 23.

Київ. Маріїнська лікарня

Київ. Маріїнська лікарня

Київський Маріїнський жіночий інститут, де викладав Василь Мова.

і членом управи Товариства літераторів та вчених в Одесі, прикладає руку до організації недільних народних читань, що їх влаштовувало Одеське слов'янське товариство, бере активну участь в урочистому відкритті пам'ятника Пушкіну на бульварі Рішельє, а року 1888 випускає "Путеводитель по Одессе". З переліченого можна висновувати, що мав Скидан багато нагод запізнатися й заприязнитися з Комаровим, як і ще один помітний діяч-українець, композитор Яким Бігдай (1855-1909), автор деяких пісень на тексти Мови. До того ж, усі троє вони були юристами, як і — пам'ятаймо про це — В. Мова. Зрозуміло тепер, чому, переїхавши до Катеринодару 1891 року й обійнявши посаду в Катеринодарському окружному суді, Скидан міг зблизитися з Мовою. А коли влітку поет помер, до Одеси полетіли ("політ" розтягнеться на двадцять років) листи з проханням допомогти вирвати архів поета з лабет спадкоємців. Самому Володимирові Васильовичу завдання виявилося не до снаги. Що і як поталанило вирвати — про це трохи згодом, а зараз саме час нагадати, що залишив поет своїм нащадкам, оскільки пізніше мова піде про "дільбу" його спадку.

За свідченням Комарова-Скідана, в поетовому архіві, крім листів, заміток, карток і т.п., родичі виявили ще 50 "зшитків" художніх творів. Були там п'єси — "Тривога", "Куліш, Байда і козаки" і одна без назви; оповідання — "Чабани", "Шептуха", "Сякий-такий журавель", "Сердитий поштар", "Каторжний", "Катеринщина", "Роботяги і злодії", "Горпина Погибиха і Вівся Тараниха", "Городовик", "Малюнки з натури" ("Три мандрюхи"); спогади про студентські роки; історичні нариси; публіцистика.⁶ Усе це багатство дісталося поетовій дружині Надії Іванівні та її братові, майбутньому отаману Єйського відділу, генералові Петру Івановичу Кокунькові. "Останній і піклувався всім", — пише Скидан, радячи Комарову звернутися до передержця архіву особисто, бо на всі прохання Скідана та його приятелів дозволити переглянути твори небіжчика і чимшивидше надрукувати, що можна, був один відгук — "обіцяно і тільки...". В архіві Комарова, яким він дійшов до нас, є лише рукописна копія збірника "Проліски", зроблена кількома переписувачами. Не виключено, що Комарову дістався також "Російсько-український словар", який Мова довів до літери "І". В кожному разі можна припустити, що Комаров був дуже зацікавлений його здобути, адже в 1893-98 роках він видав під

6. К[омаров] М. "Літературна спадщина В. Мови". // "Зоря", 1892, ч. 10.

псевдонімом М. Уманець і А. Спілка чотиритомовий "Словарь російско-український"; до того ж А. Спілка — це загальний псевдонім усіх його добровільних помічників, мовознавців-аматорів. Потвердити чи спростувати мій здогад могла б тільки пильна аналіза цього унікального видання.

Слід також ретельно обстежити й вивірити терен редакторської й журналістичної праці Скідана ("Кубанские областные ведомости", "Северный Кавказ") та праці його родича й однодумця відомого шевченкознавця Л. Мельникова, що заступив Скідана на посаді редактора "Кубанских областных ведомостей", а згодом редактував Єйську (!) міську газету, бо є посередні свідчення про друк деяких матеріалів з Мовиного архіву під різними псевдонімами в північно-кавказьких виданнях. Тут стало б у пригоді ознайомлення з архівом Б. Городецького, який зберігається в Махачкалі, але автор цієї статті не міг того зробити, бо в місті карантин, там лютує холера.

Приглянемося тим часом до "феномену генерала Кокунька". У передреволюційні роки одна за одною робилися відчайдушні спроби видерти у Креза хоча б дещицю з прихованого скарбу. Перша спроба (успішна) пов'язана відразу з іменами кількох видатних діячів української культури: В. Лукича, М. Вороного, І. Франка та М. Возняка. Остаточно відтворити це сплетіння імен допоміг мені виявлений в ЦНБ АНУ лист Лукича з 18 травня 1895 року, адресований начебто невідомій особі.⁷ Тут варто нагадати, що Лукич посідав найкращий і найповніший автограф "Пролісків", з якого черпав від 1888 до 1896 року вірші для друку на сторінках "Зорі". В час, коли писано листа, запас неопублікованого вичерпувався, і в Лукича, що знов про катеринодарський "скарб", зроджується намір знайти до нього шлях. Кому адресований лист і куди посланий? З тексту ясно, що адресат живе в Ростові, але дуже добре обізнаний на катеринодарських справах і становищі на Кубані загалом. І що він, безперечно, дописував до "Зорі". Остання обставина зважує коло ймовірних адресатів до двох осіб: чільного кубанського українофіла С. І. Ерастова та його вихованця, в майбутньому прославленого поета М. Вороного. Деталі листа свідчать на користь останнього.

"Ви частенько навідаєтесь до Катеринодара? — запитує Вороного редактор "Зорі". — Там мабудь живе вдова пок. Мови. Чи не можна яким чином роздобути від неї недруковані ще поезії її

7. ВР ЦНБ АНУ ім. В. Вернадського: ф. III, спр. 10320, ст. 1 і на звороті..

Провідні діячі культурного руху на Кубанщині часів Василя Мови.

Володимир Скідан, редактор "Кубанських ведомостей" (1892—1897).

Л. М. Мельников, редактор "Кубанских ведомостей" (1897—1902).

Іван Нордега.

Степан Ерастов.

покійного чоловіка? Праці шкода, ато вони дармо лежали, а тепер можна б надрукувати в "Зорі", котра сього року друкує і остріши річи". Лукич не перебільшує, говорячи про зважливість надрукувати найгостріші поетові твори. Наступного року в його журналі з'являються "найнепрохідніші" рядки поета — його "Заповіт засланця". "Зоря" припинила виходити 1897 року, а року 1898 її місце заступив "Літературно-науковий вістник". Як відомо, у виданні обох журналів брав діяльну участь І. Франко. До нього і потрапляють добуті Вороним на прохання Лукича матеріали: зошит під числом 25 з незакінченим оповіданням "Три мандрихи", ще один список "Пролісків", копіювати який Вороному явно допомагали традиційно не сильні в українській граматиці кубанці. Франко відібрав для публікації 1899 року оповідання і кращі, на його думку, поетичні твори. Решту, як знаємо, надрукував М. Возняк 1928 р. у третій книзі збірника "За сто літ", додавши листи Мови до редакції газети "Діло" і до О. Кониського.

"Літературно-науковий вістник" повертається до Мовиної спадщини 1907 року, друкуючи драматичні образки "Старе гніздо й молоді птахи". Про причини семилітньої перерви в публікаціях можуть бути різні здогади. Може п'есу передали в редакцію пізніше, а, може, просто треба було більше часу, щоб добре відредактувати текст. Про велику підготовну працю можна судити, порівнявши два відомі нам сьогодні варіанти тексту: друкованого і того, що зберігся в приватному архіві письменникового внука С. П. Мови. Ремарки, приміром, редактори змінюють цілком. Франко — як і в випадку віршів — ретельно виправляє Мовині кубанізми. Не влягає сумніву, що редакція ЛНВ мала автограф п'еси. Родичі, очевидно, наважилися з ним розстatisя лише тому, що існувало кілька списків п'еси, а що списки ті різнилися між собою, було для них не надто важливо. До речі, якщо вони лишили на зберігання в родині автограф, виявлений у С. П. Мови,⁸ то чи не означає це, що саме цей варіант вважався остаточним? (Рукопис не публікований; зберігається в відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка.⁹)

8. Мова Сергій Павлович — єдиний поетів унук, лікар-пенсіонер, хоронитель родинного архіву, в якому зберігається по сей день єдина фотографія поета, а до 1983 року зберігався і рукопис драми "Старе гніздо й молоді птахи".

9. "Старе гніздо й молоді птахи. Драматичні куншти у п'яти дійствах Вас. Мигуцького" (псевдонім Мови). // ВР Інституту літератури ім. Т. Шевченка: ф. 119, спр. 345, ст. 1-138.

Другу уdatну спробу використати матеріал з Мовиного архіву зроблено 1911 року. Приятель Мови І. А. Белоусов та популярний кубанський історик П. Короленко домоглися у вдови дозволу скопіювати її надрукувати в XVI-му томі "Кубанского сборника" славнозвісну "Записку полковника Шарапа", пречудові з художнього погляду спогади ще одного Мовиного приятеля — Стецька Андronовича Шарапа, того самого, кому присвячена балада "Козачий кістяк". Те, що рукопис зберігався в поетовому архіві, півторджує лист Шарапа до Мови, писаний у Майкопі 29 січня 1874 року. Лист починається так: "Шанованный мій Василю, — от тобі й "оповіданне" за 1861 рік; або назовем его не оповіданнем, а так, як воно іменується у наших подлих канцеляріях: "Діло о возбужденії умов в жителях Черноморі по поводу переселенія их в предгорія Западного Кавказа"..." . (Стиль збережено — В.Ч.). Хоч це і не Мовин твір, але він дуже важливий у контексті і поетового життєпису (див. нижче характеристику Шарапа у листі Мови до В. Гнилосирова), і поетової творчості. Адже саме в цей час Мова на прохання О. Кониського збирає матеріал для докладної біографії чи то просторої статті про Шевченкового приятеля Якова Кухаренка. У зв'язку з цим свідчення Шарапа були для Мови особливо цінні, оскільки Шарап був Кухаренкові своїком (В'ячеслав Кухаренко одружився з Любов'ю Шарап), вчився у нього письменницького діла (разом друкувалися в "Основі"), а в подіях 1861 року став його головним супротивником: тоді група молодих офіцерів очолила рух проти переселення чорноморців у щойно приєднане до Росії Закубання. Яків Кухаренко як представник офіційної влади мусів маневрувати, що завдало непоправної шкоди авторитетові славного отамана в колах молоді й ветеранів кавказьких воєн.

Постає питання, а що сталося з Мовиним нарисом про Я. Г. Кухаренка? І тут саме час згадати про генерала П. І. Кокунька.¹⁰ Передусім спробуймо з'ясувати, чи не був він талановитим письменником. "Графоман!" — недвозначно оцінює дореволюційні писання Петра Івановича М. Дикарьов в одному з листів до О. Кониського, розповідаючи, як Кокунько зіпсував шевченківський вечір у Катеринодарі читанням власних творів. Зі свого боку я переглянув стоси підшивок дореволюційних газет і виявив тільки дві генералові замітки і то на досить специфічну тему — кінські

10. Кокунько Петро Іванович (1851-1939) — генерал-майор, отаман Єйського відділу Кубанської області, на еміграції — голова комісії для збереження військових регалій Кубанського козачого війська.

Петро Іванович Кокунько — отаман Єйського Відділу Кубанської області.

перегони. Далі, чому Кокунько не дозволяв публікувати Мовині твори, що зберігалися в архіві? Можна припустити, що спочатку генерал поводився так, щоб оберегти родину од пересудів і щоб не зашкодити власній кар'єрі. Така позиція, здавалося б, відповідала і волі самого письменника, який уникав друкуватися на батьківщині. Проте, цей здогад вірогідний лише для дореволюційного періоду. Настане час, і Кокунько опиниться на еміграції, виїхавши закордон як голова комісії для евакуації регалій козачого війська, і почне претендувати на стан духовного лідера зарубіжних кубанців. Отаборившися в Београді, він спробує помірятися силою з пражанином, ректором Українського Вільного Університету, визначним статистиком, економістом та істориком Кубані Федором Щербиною. В цьому притаєному суперництві Мовина спадщина зіграє в певний період дуже знаменну роль.

Історична частина письменникового архіву, етнографічні нотатки стануть генералові Кокунькові у великій пригоді, коли він замислить уgotувати собі місце на літературній ниві. Підіймання на Гелікон — хоч не тривало довго — відзначалося навальністю й підозрілою продуктивністю. Протягом 1929-30 рр. він публікує у працькому журналі "Вільне козацтво" (чч. 40-50) історичну розвідку, що називається "Я. Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань" (російською мовою). Вражає не те, що письменник і шурин вибирають тотожну тему. Це нікому не забороняється. Бентежать, однак, численні завваги, що ними рясніє текст, завваги... про долю Мовиного архіву! Мимоволі навертається питання, навіщо у статті про Кухаренка автор згадує про архів другого письменника, який йому судилося зберігати? А пише Кокунько, що він допомагав Мові збирати матеріали до теми (виходить, вони начебто вже й співавтори!), але архів, що дійсно зберігався у нього, Кокунька, залишився на Кубані, де, правдоподібно, загинув у полум'ї громадянської війни.

У сказаному багато неправди. Кокунько виїздив з Катеринодару не в поспіху, як інші у 1920 р., а на рік раніше у складі офіційної делегації, що везла з собою численні скрині. Додати до них кілька своїх голові комісії не було тяжко. І додав, звичайно. Адже достеменно відомо, що він вивіз (і надрукував 1939 року в журналі "Чорноморець" — Прага) автентичні листи Т. Шевченка до Якова Кухаренка. Захопив він також принаймні історичну частину архіву свояка. Аналіза публікації дозволяє твердити це з певністю. Так у своїй розвідці Кокунько називає "Записку Шарапа..." "листом до Мови", що було б неможливо, якби він брав відомості з "Ку-

банского сборника". Що більше, про цю публікацію він взагалі не знає, бо ставить під сумнів існування "Кухаренкового доносу" на призвідників "бунту", а "донос" надруковано як додаток до спогадів Стецька Андроновича разом з протоколами допитів.¹¹ Далі, якщо Кокунько, пишучи розвідку, не використовував матеріали з Мовиного архіву, частиною якого була "Записка...", якщо не знає про публікацію в "Кубанском сборнике", то з якого джерела черпає він дані, коли наводить просторі цитати і не десятки, а сотні деталів, що тримати їх у пам'яті ніхто не спромігся б, а тим паче людина похилого віку?

"Проговорюється" генерал у "своїй" розвідці не раз. Візьмім хоча б такий уривок: "Відбуваючи службові подорожі до Петербургу, Кухаренко інколи доволі довго затримувався в Харкові, де в той час уже був в університеті невеликий гурт студентів — чорноморських козаків: Проскура, Павло та Іван Григорович Барилки, Федір Карпович Зарецький, Аверкій Миколайович Дейнега, Іван Степанович Демченко, Михайло Іванович Якименко, а, може, ще деято, прізвища котрих мені не відомі. В Харкові тоді існував український гурток, що в ньому брав жваву участь Куліш, підтримуваний Гулаком-Артемовським, всі студенти-чорноморці належали до того гуртка, особливо ж діяльно працював там Демченко, котрому, як переказував пізніше Дейнега, довелося познайомитися з горезвісним III відділом в Петербурзі..." (ВК, ч. 40, с. 12). Як бачимо, мова йде про Харків 60-их років, коли там учився і був найяскравішою зіркою серед чорноморців, безперечно, В. Мова. Чому ж його імення не згадано? Хто міг його не помітити? Шурин? Не назвати самого себе міг тільки автор. Тобто, якщо текст писав В. Мова, то лише він міг "не помітити" В. С. Мову. І ніякі посилання на праці (хоч би того ж Ф. Щербіни), опубліковані вже по смерті Мови, що про них згадує в розвідці П. І. Кокунько, ввести в оману не можуть. Це і є елементи "співавторства" пізнішого часу, внесені вже без відома Василя Семеновича.

Ще дивніша наступна велика публікація П. І. Кокунька у "Вольном Казачестве" (чч. 72-82, 1931) — історично-етнографічна праця "Наше минуле". Починається вона російською мовою, закінчується українською; починається як публіцистика, закінчується жмутом художніх нарисів. Такого химерного поєднання жанрів ніколи ми досі не зустрічали. А нариси такі чудові, так щедро виповнені найціннішою інформацією, що аж ніяк не в'яжуться з

11. Кубанский сборник. Т. 16. Катеринодар, 1911, с. 478-488.

безапеляційним присудом Митрофана Дикарьова письменницькому хистові Кокунька — "Графоман!". Навпаки, маємо справу з невеличкими новелями-шедеврами. Звідки списано? Гадаю, що це Мовина "Розмова про давнє українське життя", було її в архіві кілька зошитів. Можна також здогадуватися, куди подівся Мовин нарис "Українські орли 1860 р.". Досить порівняти з анонімною публікацією в тому ж таки "Вольном казачестве" за 1933 рік — "Украинское казакофильство 1860-х годов" (ч. 124). У той самий час одна за одною виходять і інші публікації Кокунька: "Батарейка Тиховского" ("Календарь-альманах "Вільного козацтва — Вольного казачества" на 1930 год"), "Войсковой старшина Ярошевич" (ВК, 1930, ч. 54). А потім запас раптом вичерпався, і до кінця життя Кокунько виступає у пресі виключно з питань збереження регалій.

Хто ж, на мою думку, П. І. Кокунько — плягітар? Для себе самого він визначив своє двозначне становище як "співавтор" ("я йому допомагав"!). Через це "співавторство" сьогодні дуже важко розрізнати, де кінчається один і де починається другий.

Нарешті, про найцінніші мої знахідки — тексти В. Мови. Визначити напрям пошуку мені допомогли двоє видань творів В. Мови: "Твори" за редакцією і з вступною статтею академіка Ю. Шевельова, який спирається на львівські архіви, і збірник під загальною назвою "Старе гніздо й молоді птахі", підготований до друку О. Ф. Ставицьким¹² — співробітником Інституту літератури ім. Т. Шевченка, де у відділі рукописів зберігається більшість автографів поета. Порівнявши видання, я переконався, що шукати мені слід у не охопленому дослідниками третьому багатому сковищі рукописів — Центральній науковій бібліотеці Академії Наук України ім. В. Вернадського. Там і знайшов я лист до В. Гнилосирова¹³ та інтермедію "Куліш, Байда і козаки".¹⁴ Зберігаються там і численні зошити "Дневников" В. С. Гнилосирова, що рясніють записами про зустрічі з Мовою, є там і окремий фонд учня Василя Семеновича — С. І. Ерастова, в чиїх спогадах я, між іншим, виявив побіжну згадку про невідомий віршований памфлет¹⁵ Мови, в якому висміяно катеринодарського поліцмейстера Бариш-Тищенка, що "в поліції та крамолі розбирався не краще дитини". В памфлете його названо "Хабарі-Тищенко", натяк на узвичаєне серед чиновників Катери-

12. В. Мова (Лиманський). "Твори". Мюнхен, "Дніпровська хвіля", 1968; В. Мова (Лиманський). "Старе гніздо й молоді птахі". Київ, "Дніпро", 1990.

13. ВР ЦНБ АНУ ім. В. Вернадського: ф. 111, спр. 4112, ст. 1-2.

14. Там таки: ф. 1, спр. 7434, ст. 1-24.

15. Там таки: ф. 181, спр. 9, ст. 8.

нодару хабарництво, яке Мова нещадно картає в "Старому гнізді...".

Вперше я доповідав про свої знахідки у січні 1992 року на ювілейному вечорі з нагоди 150-ліття з дня народження Мови, що відбувався в Літературному музеї Кубані (Будинок Кухаренка) саме тоді, як Краснодар затопив спеціальний випуск газети "Русский вестник" (48 сторінок!), цілком заповнений політичним пасквілем якогось Н. Ульянова (США) "Откуда пошло самостийничество". Та ще дивніше, ніж точний часовий збіг двох подій, є те, що Ульянов, відкидаючи можливість самостійної української державності й окремішньої української мови, бере всі свої аргументи сповна з творів "пізнього" Куліша. І довелося мені у суперечці з тими, хто зазнав таки впливу заокеанського україножера, захищати "ганьбу української історії" (козацтво) та "народ, найменше цивілізований серед слов'ян" (українців) похапцем вибраними жагучими рядками Мови. Поет змагався і сто літ по смерті!

Віримо, що інтермедія, знайдена через стільки десятиліть, — не останній залишок спадщини нашого козацького класика. Сліди його рукописів виявлено в архівах цензурного комітету в Санкт-Петербурзі і у фонді цензурованих українських п'ес в театральній бібліотеці ім. А. В. Луначарського. Розсекреченні й чекають на докладне вивчення еміграційні козацькі архіви, захоплені як трофеї при кінці Другої світової війни (Київ, Москва). Ще не знайдено повного комплекту газети "Кубань",¹⁶ єдиного приватного катеринодарського пресового органу, що виходив за життя поета. Не вивчено пребагату українікою ростовську газету "Приазовский край" та єйську пресу. Тут до речі було б згадати щось на зразок булгаковського — "рукописи не горять". Та я хочу закінчити рядками самого Василя Мови, що перегукуються з наведеними в епіграфі:

Україна — то народ,
А народи не вмирають,
А живуть із роди в род...
І встають вони, могутні,
Розруйновують гроби,
І ідуть за правду й волю
Проти кривди і злоби...

З російської переклала
Оксана Соловей

16. Приватна газета "Кубань" (громадська, літературна й політична) виходила з 1882 по 1885 рік під редакцією Н. Г. Моісеєнко.

Юрій Шевельов

ВАСИЛЬ МОВА І КУЛІШЕВА ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ Й ПОЕЗІЇ

1

Без перебільшення, є в історії української літератури тисячі творів, яким цензурні, загально-політичні або економічні обставини перегородили шлях до друкарського варстату — факт, добре знаний і письменникам і читачам. Менше відомо, що є твори, які, навіть у роки переслідувань і заборон, без великих перешкод утілилися в друковане видання — і лишилися поза увагою, поза зацікавленням читача — ніби вони й не покидали шухляду авторового писемного стола. Серед таких знайдемо не лише безвартісні твори якогонебудь там графомана, справедливо забутого Богом і людьми, а часом і тексти з-під пера провідних майстрів нашого слова.

Пантелеїмон, він же Пантелимон, він же Панько Куліш мав хист не тільки письменника, але й видавця своїх творів. Він просував їх у просто неймовірних умовах, хоч і далеких від нелегальності, був у цих справах самопромотор рідкісного сприту й наполегливості. Інші автори писали і — складали свої рукописи з відчаєм і безнадією, лишали їх десь у комоді невиданими до самої своєї смерті, а їхні нащадки загортали в них оселедці або й просто викидали на смітник — один з таких, можливо, був, як далі побачимо, Василь Мова. У Куліша його твори друкувалися книжками, але далеко не всі знайшли свого читача. Користаючися з сучасних термінів, бестселером стали хіба тільки "Чорна рада" та ще може "Орися". А скільки людей знає, щоб перейти до того, що нас тут безпосередньо цікавитиме, про драму Кулішеву "Байда, князь Вишневецький", не кажучи вже про тих, хто її прочитав би? Отже, вона щасливо обминула всі сцілли і харібди і побачила світло денне 1885 року в Петербурзі, в друкарні "Общественная польза". То дарма, що цензура викреслила який там десяток рядків — це був безневинний

жарт на ті роки, коли діяв Емський указ, а поза тим цензорська савовля гальмувала публікацію, том за томом, цілих розляглих романів, згадати хоча б "Хіба ревуть воли" Панаса Мирного, що чекав на книжкове видання в межах Російської імперії 30 років, або його ж таки "Повію", що вилежувалася 45 років! Не знаємо дати написання "Байди, князя Вишневецького", але напевне не було це перед "Історією воссоєдинення Русі" в середині сімдесятих років і убивством Олександра II, 1881.

Книжкове видання "Байди" не принесло драмі популярності в сучасників, не принесли її у нашадків і кілька наступних, уже посмертних передруків — у складі Кулішевої "Драмованої трилогії", що складалася з "Царя Наливая" (з невідомих причин перенесеного в книзі на останнє місце), "Байди" й — останньої з трьох драм — "Петро Сагайдачний" (Харків, 1900), ані в складі четвертого тому "Творів" Куліша, виданих у серії "Руська письменність" львівською Просвітою, 1909, ані нарешті в складі двотомника вибраних творів, зредагованого М. Л. Гончаруком, 1989, — за понад сто років чотири далеко не многотиражних видання, і з них тільки раз — і то за життя авторового — як окремий твір, у всіх інших випадках, як можна здогадуватися, не так із зацікавлення цим твором, як заради повноти презентації автора. Мовляв, — написав, — нічого не вдімо, доводиться перевидавати.

Коротко кажучи, український читач — а що вже казати про міжнародного — "Байди" не знає. Становища не змінить і наше тут видання. Передруковуємо Кулішеву драму не так заради неї самої, радше — як тло для кращого розуміння "інтермедії" Василя Мови, написаної як реакція на Кулішеву драму.

2

Історики літератури або не згадують Кулішевої п'єси, або збувають згадку кількома реченнями, здебільшого даючи зрозуміти, що вартість цього твору мала. Не даватиму тут перегляду всіх таких замовчувань або засудів, обмежуся на небагатьох прикладах.

Омелян Огоновський, 1891, приділив чимало місця "Байді", але це тільки докладний переказ сюжету, а потім рецензії Степовича, виразно негативної (про неї далі), застерігши від себе, що "в сій драмі найлучше вдалась авторові характеристика Насті Горової й козаків-нетяг, що сиділи в її кабаці" (219; постатей другорядних). Випливає з цього, що в цілому Огоновський не вважав драму за Кулішів успіх.

Сергій Єфремов (1919) іде ще далі — він взагалі не згадує

безпосередньо "Байду". Можна думати, що до твору стосується узагальнений осуд творів Кулішевих, написаних "на тезу": "Власне, ті його твори, що могли б шкоду діяти, такі здебільшого нікчемні з художнього погляду, що ледві чи знайдеться тепер хто охочий перечитати їх до краю" (62).

Микола Зеров чимало писав про творчість Куліша, але мені невідомі його висловлення про "Байду". Мабуть, не помилимося, коли вважатимемо це за оцінку.

I, нарешті, щоб закінчити цей побіжний перегляд оцінок несторонніх нащадків, витяг із колективної "Історії української літератури у восьми томах", том 4, 1969: "Драма не сценічна, дію майже скрізь підмінюють довгі, велемовні монологи", а історію "українського народу" спотворено на догоду авторовій концепції (268. Автор — О. Ставицький).

Коротко: "Байда" серед пізніших поколінь не знайшов собі оборонців. Тільки одні засуджували мовчанням, а інші — закидами й докорами.

3

Пізніші напасники на Кулішеву драму не були оригінальні. Їхні головні закиди були зформульовані — і часто докладніше — ще сучасниками Куліша, рецензентами його драми. Як на тогочасні обставини недорозвиненої української журналістики, "Байда" викликає досить жваве відлуння.

У вісімдесятіх роках, коли вийшов "Байда", Куліш в українофільських колах був постаттю гостро одіозною. Зигзаги його політичних переорієнтацій — то промосковської, то протурецької, то пропольської, але незмінно протикозацької, його різкі випади проти Шевченка, особливо на ст. 24-25 другого тому "Істории воссоединения Руси", як і нетакти в персональній поведінці, — усе це привело до мало не повного бойкоту Куліша з боку українофільського естаблішменту. Ідеї "Байди" були в зasadі продовженням ідеологічної фронди "Істории воссоединения", форма Кулішевої драми була щонайменше незвична. Сподіватися на позитивний відгук годі було, в атмосфері обурення, бойкоту в політиці голоси заперечення не могли не запанувати.

Головний напад ішов проти історіософічної концепції Куліша, бічні атаки точилися проти формальних особливостей драматичного тексту. Відбувалося все це протягом 1885-86 років. Розгляньмо цю журналістичну кампанію в здогадному хронологічному порядку.

Правдоподібно почалося виступом львівської "Зорі", не під-

писаним, редагованої тоді Омеляном Партицьким (1885, 13, ст. 157). Це не самостійна рецензія на драму Куліша, а уступ про неї в огляді українських видань у Російській імперії. В оцінку мистецької вартості "Байди" автор не заходить. Мовляв, це може й "коштовна річ", але оцінювати її треба з політичних позицій. У дуже емоційному викладі автор виявляє й викриває в "Байді" "огидливу й бридку тенденцію, тенденцію російсько-самодержавну, а ще більше шляхетсько-панську". "У Куліша, — веде далі критик, — така думка, що культуру і освіту провадить сама тільки шляхта, пани, а народ — темна сила, котра завсігди знищує і руйнує те духове і матеріальне добро, яке дає шляхта".

З двох закидів є один слішний: Куліш справді вважає аристократію (не польську шляхту!) за носія культуро- і державотворчої тенденції; але ідеалізація Москви й Російської імперії — це не тема Куліша в "Байді". Є лише кілька поодиноких побіжних речень, а є і гострі про Росію критичні зауваги. Тут свідомо чи несвідомо критик переніс ідейне спрямування "Істории воссоединения Руси" на "Байду". Роздратування критикове тут стосується не до драми Куліша, а до цілої постаті її автора, і це явно виходить на поверхню в кінцевій частині огляду: "Блудивши стільки разів на своєму віці то в Москву, то в Варшаву, то до Львова з "Писанкою", то до Харкова з "літературними гайдамаками", Куліш знає, ради чого прибув до Петербурга з своїм "Байдою! Щасливої дороги". З цього виходило б, що критик натякає на інспірованість "Байди" якимись петербурзькими організаціями чи колами.

Перша справжня рецензія на "Байду" з'явилася того ж таки 1885 року в вересневій книжці "Киевской старины". Автор її — А[ндроник] Степович, історик слов'янських літератур, директор Колегії П. Галагана, професор Київського університету. Розмір рецензії — 8 сторінок. У тогочасному обговоренні "Байди" це єдина суто академічна рецензія. Вона зосереджується на показі фактичних і стилістичних анахронізмів Кулішевої драми, на умовності Кулішевого образу самого Дмитра Байди-Вишневецького. Політичний аспект порушенено делікатно, але твердо: "Зная направление и образ мыслей названного писателя в последнее время, резкий поворот в его воззрениях на козачество и на ход и смысл украинской истории, я, признаюсь, принялся за чтение поименованной выше драмы не без некоторого предубеждения и должен сознаться, что оно и после прочтения книжки нисколько не рассеялось".

Львівське "Діло" ухилилося від активної участі в обговоренні

"Байди". Газета воліла дати короткі витяги з рецензії Степовича, додавши від себе речення, що "тенденція сеї історичної драми Куліша та сама, що в його "Істории воссоединения Руси". I так закінчився цей виступ (ч. 101, "Наука і література", ст. 4, рік 1885).

Наступний рік приніс, насамперед, непідписаний (як і звичайно в бібліографічному відділі цього журналу) відгук у петербурзькому "Северном вестнике". Автор п'ятисторінкової рецензії починає з того, що відмовляє Кулішеві визначного таланту ("У г. Кулиша, конечно, великого таланта, не только драматического, но и просто художественного никогда не было"), далі натякає на його "зради" ("У г. Кулиша могли быть предательства, но быть может слишком строго называть его предателем"), а головну ваду "Байди" він бачить, відповідно, в неясності політичної і суспільної програми в Куліша/Байди (яких він виразно ототожнює): "*Национализм без общественного идеала* — такова литературная физиономия г. Кулиша с самых первых его шагов, и *ей* он остался верен до сегодня. Измены его относились к идеалам, к которым он пробовал поочередно пристегивать свой бессодержательный национализм" (підкresлення авторов). Здається, не помилюмося, коли за цими закидами Кулішеві побачимо народницьке обличчя рецензента. (Виглядає, що рецензія зазнала цензурних втручань). На таких позиціях стояла зрештою в ті роки й редакція "Северного вестника".

Цей огляд закінчимо знову ж "Зорою". Вона, розпочавши перед тим це обговорення, повернулась до нього 1886 р., надавши слово М[ихайліві] Комару (Комарову) в числі 5 за 1886 рік. Однак у суті справи обговорення "Байди" вже було вичерпане, і Комар нічого важливого до сказаного іншими не додає. Для нього, як і для його попередників, "Байда" — Кулішева творча поразка ("химерна драма", "химерний, болізний утвір"), правда, якої шукає Байда — імліста, драглиста й просто пустопорожня, сам Байда не відповідає історичній психологічній і мистецькій правді (історичний Байда, мовляв, був справді не ідеаліст-аристократ, а "авантурник-пройдисвіт"), а все це сталося так тому, що "польська шляхта та її ідеали — ось що в останні часи цілком опанувало Кулішем і повернуло його думки в ту сторону, відки годі вже сподіватись світу і правди". Висновок — "для театру драма Куліша зовсім негожа: тут більше розмов, ніж дій,... треба 11 разів перемінити декорації, а се для театру зовсім не зручно".

Так суд і вирок критиків, — літераторів, політиків та науковців — був одностайний.

Consensus communis у поглядах на Кулішевого "Байду" і на самого князя Дмитра Вишневецького як діяча середини 16 ст., що стояв при колисці новотвореного тоді козацтва, усталений 1885-1886 року народницькими діячами та істориками, притримався непохитно чверть сторіччя. В історії літератури, як ми тут бачили, він тримається й досі. Але 1909 р. сталася спроба, і то добре угрунтована, цю будову зруйнувати, Куліша регабілітувати і зовсім по-новому визначити місце Дмитра Вишневецького в історії козаччини, в історії України. Ця спроба належала найавторитетнішому, мабуть, з українських істориків того часу.

Працюючи над сьомим томом своєї "Історії України-Русі", присвяченим початковій історії українського козацтва, Михайло Грушевський побачив потребу глянути на Вишневецького-Байду новими очима. Наслідком цього стало насвітлення постаті Вишневецького в відповідному розділі в цьому томі "Історії" (зокрема ст. 114-127) і в окремій статті "Байда-Вишневецький в поезії й історії". Тільки в статті Грушевський міг докладно говорити про Кулішеву драму як таку, в історії це було б стороннє тіло. Забігаючи вперед, скажемо, що тут через бар'єри народницької традиції один державник якоюсь мірою подавав руку другому державникові.

Для Грушевського Дмитро Вишневецький — не авантурник з тих, що їх виплоджував дикий степ, не розбішака, не кондотьєр, що продавав свою шаблю за добру винагороду байдуже кому — Польщі, Москві, туркам, молдавським змагунам за владу, — всім, крім хіба кримських татар, сп'янілій від степової волі й неконтрольованої сили. Зигзаги його політичних орієнтацій — Литва, Польща, Москва, Істанбул, Яси-Сучава — справді були головокружні, але заслуга Грушевського була та, що він кожну з цих переорієнтацій вставив у контекст подій у степовій Україні і в її сусідів і показав унутрішню логіку справді запоморочливих змін політичної атмосфери південного сходу Європи, — і несподівано відкрилася внутрішня логіка мінливості поведінки Вишневецького. Пізніше, 1964, Винар, 39, 66 зробив це щодо невдачного молдавського експерименту Вишневецького. За Грушевським, князь Дмитро в своїй політичній настанові був унутрішньо сталий і цілеспрямований політичний діяч. Мінливість і позірна безвідповідальність його дій була єдино доцільною реакцією на навколоїшній хаос. Вищою політичною мудрістю. Не Вишневецький був хаотичний, а світ навколо нього.

За Грушевським, князь Дмитро, як би не мінялися його зовнішні

орієнтації, слугував одній ідеї, одній меті — знешкодити, а то й зруйнувати втілення хижакської степової саволі Крим. Це було велике діло — ми могли б сказати, що це був ключ до европеїзації всієї південно-східної Європи, насамперед козацької України, до відсунення кочовницької азіатчини геть далі на схід — до Дону? поза Дін? Це була програма заміни гуляйполя диких вершників на світ відносної сталості і європейської тривалості, культурної переємності. Засоби для цього — руйнація осиного гнізда — осередку гуляйпільства — Кримського ханату, опанування степу сталими осередками — замками.

Заснування хортицької фортеці — це був перший крок для здійснення грандіозної програми, що присвічувала ще руським князям, давнім літописцям і авторові Слова о полку Ігоревім. Козацький список, інженерне мистецтво, дипломатія і культура — усе це служило чи мало служити мореплавцям степу. Півторіччя перед тим Колюмб пересунув західні кордони Європи поза Атлантичний океан. Вишневецький хотів бути Колюмбом, що рухався на схід, — не морською поверхнею, а негостинним і вщерть озброєним, зловорожим, вишкіреним степом. До того, Колюмб знайшов собі протекторат Ісабелли і Фердинанда, а борсання Вишневецького наражалися на байдужість Сигізмунда-Августа в Речі Посполитій, Івана Грозного в Москві, на чвари дрібничкових молдавських Томіші й Геракліта Деспота Води. Хортицьку фортецю споруджено десь 1550-56, а вже 1557 вона впала під татарським штурмом. Упав найсхідніший замок Європи — упало саме поняття замку над Дніпром — підкresлюю: не Січі, а замку! — поняття європейське. Не випадково в драмі Куліша князь Дмитро висвячує Тульчинського в лицарі триразовим ударом голого меча по плечу — західний ритуал, не запорізький — цей замок, сама концепція замку була зметена ханською ордою. Вишневецький мусів утекти. Шістьма роками пізніше загинув і він сам, символічно — в Істамбулі, якому був підпорядкований і Крим.

Пише Грушевський у своїй статті про унікальність Вишневецького: "Хіба один Дмитро Вишневецький-Байда... близкучим метеором перелетів через українське життя середини XVI віку" (ст. 110). Запанувала не концепція замків, а концепція степової козаччини — Січі.

Не Грушевському належить порівняння Вишневецького з Колюмбом, як не належить йому і спроба побачити діяльність Вишневецького в проблематиці європейсько-азійської межі. Для цього Грушевський, науковець, що зформувався в пізньонарод-

ницьку прагматичну добу, був занадто приземний і занадто льокальний. Він бачив більше, ніжуважав за дозволене бачити й сказати. Його стаття й розділ з Історії України-Руси внутрішньо суперечні. Але він зламав народницький шабльон і відкрив простір до концепційних узагальнень. У цьому його тут непроминуща заслуга. І цілком імовірно, що тут йому присвічували концепції Куліша. У суперечності Куліш — Кулішеві рецензенти (більш менш послідовно епігони народницької історіографії) Грушевський, не вдаючися до полеміки — виразно зайняв позицію Куліша, хоч і не пішов — побачимо це далі — з Кулішем до кінця.

Ще в двох пунктах Грушевський був ближчий до Куліша, ніж до його опонентів з вісімдесятих років. Мову тут слід повести, хоч коротко, про рід Вишневецького і про міру його включеності до козацького трибу життя й життєвої поведінки.

Основна маса козацтва, звичайно, походила з нижчих кляс і трималася підкresлено демократичних звичаїв і норм поведінки. Невдовзі почала творитися нова козацька аристократія. Протистояння цих двох шарів козацтва Куліш виразно підкresлював від часів щонайменше "Чорної ради". Але Дмитро Вишневецький був не з тієї "молодої" козацької аристократії. Він прийшов із старої, за Кулішем — рюриковичівської аристократії, хай уже не дуже маєтної (Грушевський, 122, перелічує села, що належали князеві Дмитрові — були вони на Крем'янеччині — сім сіл — і характеризує його як власника "середньої панської фортуни"). Винар 12-13, показав, що "рюриковівська" генеалогія Вишневецького сумнівна, що коріння його радше в аристократії балканській, але це річ, для нашої проблематики, другорядна. Важить інше: як пише Грушевський: "Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівсько-дружинного укладу — став духовним батьком огнища нової української плебейської республіки. Член і репрезентант владущої аристократії фундатором гнізда запорозької вольниці" (139). Момент цей свого часу різко підносив Куліш, сливе не помітили його рецензенти.

Якою мірою цей князь зрікся аристократичного трибу життя, князівського побуту, — про це історичні джерела нам не кажуть. Збережена до нових часів народна пісня про Байду, в якій бачать князя Дмитра, стилізує свого героя на типового козацького, низового, сказав би Куліш, гульвісу, що "на риночку... п'є медгорілочку... та не день, не два, не одну нічку". Грушевський схильний думати, що творці фолклорної пісні "на місце історичної постаті князя-магната за ліпше" вважали "підставити типову фігуру гу-

ляки-козака” (112). Однаке зовсім не обов’язково шукати тут пізнішу стилізацію під “низовика”. Цілком можливо, що образ поданий у пісні автентичний і що Вишневецький, живши між козаків, далеко від своєї волинської спадщини і культурного кола, кохався в “спростаченні”, як колись, у добу романтизму, оселяшився сам і оселяшив свій маєток граф Вацлав Ржевуський-Ревуха, як пізніше ходили в народ хлопомани включно з — на короткий час — Потебнею. В усі епохи, коли існувала культура, існували також і культурні маскаради, і не видно причини, чому так не могло бути і в житті князя Дмитра Вишневецького в його перевтіленні в Байду.

Та чи і сам Панько Куліш був цілком вільний від чару маскарадних переодягань?

Але вага Вишневецького, як би він не поводився в побуті, була не в його “січовості”, а в синтезі “замковості” з “січовістю”.

5

Потрібно було чверть століття, щоб міг статися перегляд позицій українських літературних кіл супроти Кулішевого “Байди”. Потрібний був Грушевський, щоб цей перегляд здійснився. Картина була поспіль виразна: Куліш проти козакофільського народництва, козакофільське народництво проти Куліша, реабілітація (бодай часткова) Куліша вустами Грушевського. Здавалося, що коло замкнулося, і нічого тут уже не додаси, можна тільки повторювати вже сказане, переспівати наспіване. Козакофіли й далі панують, козакофоби зрідка подають свій слабкенький голос.

Але історія живиться й рухається не переспівами, а знахідками джерел. Сьогодні маємо новий голос у старій дискусії, виступ того ж 1885 року, не чутий, не знаний протягом сотні і десятка років. У периферійному Краснодарі заслугою Віктора Чумаченка знайдено власноручний рукопис Василя Мови, його “інтермедію до драми Куліша *Байда*” з датою 1885, написану, отже, гарячим слідом по прочитанні самого “Байди”. Термін інтермедія треба, мабуть, брати тут умовно. Невідомо, по якій дії п’єси мала б та інтермедія слідувати, і не пасує вона, власне, ні після якої дії. Радше зі злегка гумористично-іронічним відтінком, це своєрідна рецензія на “Байду”, вприторк пародійований відгомін на критичне обговорення цієї п’єси в тогочасній пресі. Мова любив діялогізувати дійсність. Його головний відомий нам твір “Старе гніздо і молоді птахи”, закінчений правдоподібно 1883 р., два роки перед появою Кулішевого “Байди” — це власне розлогий роман або повість, але суцільна на розмови переведений. Діялогізація в різних застосуваннях

характеризує багато поезій Мовиних, починаючи від ранніх "Троїстого кохання" і "Ткачихи". Тож не диво знайти їй драматизовану рецензію.

Але особливий гатунок рецензії. Не стільки рецензія на п'єсу Куліша, як рецензія чи то пак відгук на критичні відгуки на "Байду". Імовірно, так, власне, і треба розуміти саме означення жанру цього писання як інтермедії. Ця інтермедія була інтер-медія "вкинене поміж" не в традиційному значенні вкинення між діями п'єси, а в значенні "вкинення між рецензіями", обговореннями п'єси, байдуже, друкованими, чи усними, чи епістолярними. Бо не знаємо хронології подій. Дата 1885 після тексту інтермедії не уточнює, коли саме 1885 року текст укладено. Але навіть, коли припустимо, що це був самий кінець року, не можемо сказати, чи міг Мова на той час познайомитися з друкованими рецензіями, особливо тими, що побачили світ у Галичині. Текст Мовин міг бути відгуком на листи до нього, і на розмови про Кулішевого "Байду". Якщо так, то Мовина "інтермедія" свідчить про те, що відлуння Кулішевого виступу в справах історичної оцінки козацтва, викликані п'єсою, як і сuto історичними публікаціями Куліша, були справді голосні й пристрасні і дійшли навіть до Кубані. Отже, своєрідна "рецензія", своєрідна "інтермедія" до сперечань і почуттів.

Інтермедія Мовина складається з трьох картин, що відзначено і в піднаголовку твору, видно, цьому поділові автор надавав певної ваги. Справді, три картини і сюжетно, і формально відмежовані одна від однієї досить виразно. Перша — в суті речі монолог Куліша. Він щойно закінчив свого "Байду" і підсумовує свої ідеологічні позиції, відмінні від поглядів української громади (себто інтелігенції). Виходить назверх тут попри і через ідеологію, і темперамент чи то пак характер Куліша — самовпевнений, упертий, задерикуватий, мало не шалений (гарячий Куліш — так жартома окреслювали його сучасники).

Друга картина — центральна. Мова конfrontує Куліша з його ж таки героями. У центрі конфронтація з Байдою. Байда особисто з'являється на кону, щоб відмежуватися від Куліша, мовляв, Кулішів Байда фальсифікований, він не має багато спільногого з Байдою історичним. У гострому діялозі історичний Байда викриває цю фальсифікацію в п'єсі Куліша, змушує Куліша визнати акт підроблення і визнати штучність створеного автором образу, кардинальну відмінність двох Байд — історичного і Кулішевого, а тим самим, кінець-кінцем, поразку драми як твору історичного. Але поразка образу героя і твору не конче означає поразку ідеологічної

Сини Василя Мови.

Павло Васильович — гімназист.

Він же в 1929 р. — вчитель Першої дев'ятирічної школи в Краснодарі.

Юрій Васильович — гімназист.

концепції Кулішевої. Дія тут відбувається уві сні і тим самим вона відбувається таки в свідомості Куліша, — бо це ж його сон.

У третій картині ми повертаємося до яву, — для того, щоб ствердити готовість Куліша далі боронити свої ідеї. Куліш не складає зброї і сподівається мати інший сон, сон, що роззброюватиме автора інтермедії, —

Ну, а тепер хоч і заснути,

Щоб сил нових на бій набути —

такими словами кінчається Мовин твір. Самого другого сну Мова не показує. Вияснити його може тільки Куліш. Інакшими словами — Мова визнає поразку Куліша в його "Байді", — як це бачили й Кулішеві рецензенти, він, Василь Мова, тут у головному згодний з рецензентами, але в протилежність до них він не закликає Куліша визнати свою поразку остаточною, а свою ідеологію облудною. У такій позиції є своя логіка.

Коли бо прийняти погляд Зерова на наявність двох шкіл, двох таборів у поезії пошевченківського двадцятиріччя — епігони Шевченка проти табору Куліша на чолі з Кулішем самим, то місце Мови буде близче до цього другого табору, — і не лише в питаннях літературної форми, а і в ідеології. Близче, але не до тотожності. Коли Куліш кликав зректися політики взагалі (хоч сам того не робив!) і створити собі мовну нездоланну фортецю — "Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові, Воно, воно одно від пагуби втече", — то Мова, не йдучи до кінця в цьому напрямі, — проголосував застарілість і недоречність у нових обставинах (а може і в самій історії?) політичного козакофільства і провідну роль науки-культури, — а було це ще 1875 року:

Над силу ума
Вже дужкої сили
Й на світі нема;
І треба нам добре
У тямку те взять,
Що вчена громада —
Могутня рать:
Як стануть у лаву
Такі вояки,
То більше врятають,
Аніж козаки!

("Козачий кістяк").

Згадаймо, однаке, при цій нагоді, що концепції Мови й Куліша, дуже близькі в питаннях ролі козацтва і ролі слова/культури, —

різнилися виразно в поцінуванні ролі панства, гармонійного спів-життя вищих і нижчих кляс і клясової злагоди, і не можна не помітити, що найбільше докорів від Байди чує Куліш у другій картині Мовиної інтермедії саме на цей пункт Кулішевої віри —

... у табір панський встравши
І ласки від панів діставши,
Почав чорнить несамовито
Усе, що просте, посполите.
Але й за панством промовляти
Та можновладців вихваляти
Не мав ти доводів ніяких,
Бо панство скрізь таки однаке:
Народ визискує як мога
Й нагина собі під ноги,
Розпложує й тіснить бідноту...

Позиція Мовина була Кулішівська в поцінуванні козацтва і культури, але народницька в справах суспільної гармонії відмінних одна від одної кляс і, відповідно, в справі прийняття владущих кляс до національного тіла. І тут головний сенс написання інтермедії Василем Мовою, — коли говорити про полемічний сенс. Другим аспектом, що спонукав Мову, до створення його "інтермедії" була, звичайно, як ми вже бачили, оборона Куліша, хоч і трохи притманена, від його напасників, у цій статті умовно названих "рецензентами".

Крім Байди, опонентом Куліша в другій картині інтермедії виступає ще Андібер і ті козаки-нетяги, яких Мова теж видістав із пекла й привів серед глупої ночі до спальні в Кулішевому домі, на страх йому й його дружині "Кулішисі". І тут невипадкова відмінність у тому, як виведено цих — супроти того, як з'явився на кін Байда.

Андібер з його почтом не здобулися на свою власну "картину". Вони виступають у тій самій другій картині, де ми спіткали Байду, після відходу Байди. І місця їм відведено незмірно менше, ніж Байді. Байда бо був ідейним супротивником Куліша. Але Андібер і андіберівці, як іх бачить Мова, не несуть жадної ідеології. Вони несуть тільки ненависть до інших суспільних прошарків, відмінних від них самих, вони несуть не ідеї, а тільки емоцію, тільки ненависть, розбрат, погрози і гвалт. Байда свідомо приходить і відходить, він висловлює свої критичні погляди, боронить їх, аргументує, доводить, переконує. Ніяких таких функцій андіберівці не мають і не спроможні мати. Вони вдираються, ламаючи перешкоди й бешке-

тують. Знаряддя їх — погроза, насильство і руйна. В ідейному змаганні вони безсилі, і тому вони, якими б страшними вони не здавалися, при першому передвісті світання — кукуріканні півня — зникають, як сон-мара. Вони — ніщо і мусять зникнути в тій нішоті. В ідейних конфліктах вони взагалі — не сила, не співучасники. Вони тільки нищити можуть, не творити. Мовляв Мова в "Козачому кістяку" —

Пропали гармати,
Шаблі й бунчуки,
Зоставивши слави
Кривавої шум,
Та тяжке кріпацтво
На горе і глум!

Бачимо: Василь Мова — знову кулішівець у негативному поцінуванні козацтва, — чи то взагалі чи то в його, козацтва, нетязькому, низовому відламі. Але — не спускаймо з ока — водночас — і дуже виразно — і антикулішівець. Бо Мова схильний, заперечуючи історично-творчу роль й вплив козацтва на розвиток України, применшувати руйницький вплив козацтва. В очах Куліша козацько-роздкладові впливи спроворили всю історію України і ставлять під великий знак запитання майбутнє нації. Саме так кінчається Кулішів "Байда". Гине Андібер, гине й Байда. Історія України неминуче катастрофічна. Для Мови ці побоювання пे-ребільшені. Це дає Мові змогу поглузувати з Куліша за Кулішеві страхи перед деструктивним впливом козацтва, страхи аж такої міри, що рятуючися від своїх андіберів, Куліш намагається спертися на поліцію, себто на імперську Росію, частиною державної машини якої та поліція була. Дуже виразно Мова натякає на те, що, мовляв, не що інше, як страх перед рідною андіберією, штовхав Куліша до цареславства, до прослави Російської імперії:

Тепер державність і культура,
І чернь бунтлива їх не збуре,
Бо є на тую чернь безпутню
У нас поліція могутня!
Чи знаєте, бридкі машкари,
Що то таке наші жандари?
Се вам не кримські татари!
Сі з вами впораються жваво,
Раби ви подлі і лукаві!
Вони для вічної науки

Назад поскручують вам руки
Та запакують в будзигарні,
В тверді сибірські орештарні!

Гротесково переяскравлені мотиви ці — зради Кулішевої й боягутства — звичайно, ніколи не могли б бути сказані живим Кулішем, і всі такі пасуси — з політичного плякату, з вертепу, не з справжніх висловлювань Куліша. У найгірших своїх захватах козакофобськими антипатіями і цареславством, у спробах піднести Петра I і Катерину II, Куліш не оспіував нагая й Сибіру, як і не заперечував вирішального впливу козацтва на історію України на добре і на зло, хоч був певний, що "казаки були тільки войско или общество, но государством не были и быть не желали" (ИВР, II, 1874, 92).

Видно, надто бридили Мові цареславні й проімперські мотиви в поглядах Кулішевих, коли він, такою великою мірою поклонник Куліша і кулішівець у своїх літературних прямуваннях, дозволив собі таку плякатність супроти свого ж таки метра. Але тут доходило до того, що Мова називав "национальное дело" (вжито двічі в листі його до Гнилосирова), що він в'язав із пошаною до трійці кирило-методіївців — Шевченко, Костомаров, молодший Куліш, яких Мова вважав за основоположників того "национального дела" нового часу.

Від традицій Кирило-Методіївського братства, як вони були первісно зформульовані в середині сорокових років XIX сторіччя в Києві, Куліш до часу написання "Байди" багато в чому відійшов. Але незмінним лишилося прагнення носити в поезії "духовну зброю", прагнення "народний дух з занепаду піднести", бути "героями правди", вести "на борбу святу", — так це формулював Куліш у прологі до свого "Байди". А це і було те, що Мова називав "национальное дело" і заради чого він створив свою "інтермедію". Навіть у полеміці з Кулішем Мова був послідовником Куліша, продовжуваючи кирило-методіївської традиції, такою приблизно мірою, як був ним і сам Куліш, — продовжуваючи, — не перспітивувачем.

6

Повернімось ще раз до Кулішевого "Байди". Чи Куліш хотів бачити цю драму на театральній сцені, ми не знаємо. Що вона не вкладалася в стильові рамки реалістичного театру і погано вкладалася в рамки романтичного, це річ явна. Серед п'єс Кропивницького, Тобілевича, Старицького місця їй не було, вона порушувала всі норми тогочасного драматичного театру.

Рецензенти, всі неприхильні до Куліша та зокрема "Байди", не длялися з негативними вироками. Говорилося про брак характерів у дійових осіб — замість складнощів людських удач кожний з них був утіленням однієї риси — мстива злоба в Андібера, шукання "правди" в Байди тощо — або не виявляли вони й такої риси, бувши тільки пішаками під рукою автора; не доводиться, отже, й говорити про якийсь там розвиток характерів у перебігу дії. Відзначалося "брак дії", заступаної довгими розмовами, фактично дуже часто чергуванням монологів, без виразного зв'язку, виразної живої реакції-зв'язку з попередньою реплікою в грі запитань і відповідей, про невмотивовані перекиди від одного статичного епізоду до іншого. Не здавалося вмотивованим, чому, приміром епізод перебування Байди в Істанбулі поданий розгорнено, епізод його перебування в Москві донесено тільки скупою загадкою, без умотивування (а воно, це перебування, тривало коло трьох років — пор. Карамзін 156 і примітки 4-4, 559, 56), а епізод перебування в Польщі навіть і не згадано. Гостро критиковано історичні неправдоподібності, як от приміром проголошення Вишневця, спадкового маєтку Байдиного, столицею світу, куди прибувають посли московський і турецький, щоб здобути ласку від Байди. Закидалося як історично неправдоподібне вживання греко-римської мітологічної номенклатури в устах дійових осіб, навіть турків, брак індивідуалізації мови дійових осіб і загальний штучно-напушністий стиль (за винятком кількох жанрово-побутових сцен серед козаків-нетяг)...

Висновок-присуд був безапеляційний і одностайний: химерна п'еса, химерний утвір (Комар), фантастична п'еса (Степович). І вже як останнє і остаточне *pollice verso* про недопущенність драми на театральний кін згадувалося труднощі технічні — велике число сцен, що вимагали багатьох декорацій і частої їх зміни.

Можна було б додати ще кілька рис Кулішевої драми, що внеможливлювали її сценічну реалізацію і виводили твір Кулішів поза межі канонів тогочасної театральної дійсності: невмотивовані появи дійових осіб, монологи "на публіку", переказ подій "вістовцями" (як їх звав Куліш) замість показу самих дій, звертання монологи до героїв, відсутніх на сцені, і ще, напевне, не один прогріх проти тогочасного кодексу театральних чеснот, які вважалися абетковими і вічними істинами.

Важко припустити, що Куліш про всі ці театральні вимоги не зізнав. Тим більше, що саме в ці роки він активно працював над перекладом творів Шекспіра, якими він захоплювався, які він у спеціально написаний з нагоди видання тих перекладів поезії називав

"дзеркалом всесвітнім" і від яких він сподіався европеїзації українського глядача і української культури — "До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів".

Імовірніше, що в "Байді" Куліш експериментував і що, — коли не всі, то принаймні деякі хиби чи "хиби" Кулішевої драми постали обдумано і свідомо. У творчості Куліша могли поєднуватися пристрасть і технічний розрахунок, і його примхлива, часто просто чудацька словесна інженерія могла породжувати найnezугарніші словесні споруди специфічно бароккового дизайну. Питання літературних впливів на "Байду" зовсім не рушене, а вони могли бути найрізноманітніші — від античної трагедії до Шекспіра, від вертепу (це там дійові особи могли, виходячи на сцену, сповіщати, хто вони і чого хочуть. А вертепом Куліш цікавився, пор. хоч би його "Іродову мороку"), до німецької *Lesedrama*, від Кукольникової набундючено-патріотичної "Рука Всевишнього отечество спасла" до "Dziadów Міцкевича... Навіть традицію українського водевілю Котляревського чи Квітки можна вбачати хоч би в тому, як легко дійові особи "Байди" переключаються з розмовної чи риторичної прози на пісню або арію, так від першої картини до останньої. (Всотала цю традицію арій і хорів і українська романтична драма — згадаймо хоч би "Переяславську ніч" Миколи Костомарова і ранній побутовий театр!)

З погляду зовнішніх впливів "Байда" Кулішів, попри виразний еклектизм і невідпорність супроти різноманітних впливів, не був просто літературна потвора чи страховище, виникле в недоладній уяві одного автора, не був безбатченком у рідній і світовій літературі. Чи більш чи менш вдало, він вписується в ряд драм чи драматичних поем, які становили виразний еволюційний ланцюг в європейських літературах XIX сторіччя. Хоч цю лінію не охрищено якимнебудь загальноприйнятим терміном, твори цього типу шикуються в незаперечно одну лінію. Почесно відкривав її "Фавст" Гете (частина 1 — 1808, частина 2 — 1831). Сюжетні нитки кохання Фавста й Маргарити і продажу Фавстової душі дияволові — ще в межах нібито драми одного героя, але вже Пролог на небесах і Вальпургієва ніч виривають її з цього вузького контексту і перетворюють цей особистісно-побутовий контекст на ілюстрацію до універсального й космічного. Це вже не театр особи, а театр світу (не *theatrum personale*, а *theatrum mundi*).

Саме до цього *theatrum mundi* належать більш чи менш послідовно такі пізніші твори, як Байронів "Манфред", 1818, і "Кайн", 1820, Шеллі "Розкутий Прометей", 1819 і "Еллада", 1821,

Зигмунта Красінського "Небожественна комедія", 1835 (з котрими зв'язок Шевченкового "Сну" 1843 року недаремно підназваного "комедія", потребував би уважнішого розгляду, ніж досі йому присвячено). У різних пов'язаннях і з різною мірою послідовності і сили виявляються в цих творах такі риси, як філософічність, узагальнення, занурення в закони світобудови і брак інтересу до деталів щоденного життя й побуту, до індивідуального характеру і фактографічності, вільне поводження з часом і простором, а це виявляється між іншим у хронологічних зсувах і географічних перестрибах, часто — в поділі тексту на короткі і нерівномірні сцени.

З кінцем романтизму "драма світу" занепадає, але і в середині XIX сторіччя в цій лінії з'являються такі видатні твори, як Ібсенів "Пер Гюнт", 1867, з його географічними перестрибами від Норвегії до Марокко, Сагари й Єгипту й знов до Норвегії, з уключенням потойбічних персонажів — тролів чи сфінкса тощо, а особливо — таємничого гудзика, що перетоплює на гудзики людські душі, які не спромоглися знайти самі себе в перебігу власного життя, з такими вчасниками діялогу, як опалі листки або краплі роси, з його універсалізмом і умовністю характерів та ідей. А пізніше традиція *theatrum mundi* зазнає свого відродження в поетиці й практиці доби символізму, — приміром, у Моріса Метерлінка або Вячеслава Іванова ("Тантал", 1905, "Прометей", 1919), у нас — у таких драмах Василя Пачовського, як "Сон української ночі", 1903, "Сонце руїни", 1911 і пізніших.

Своє найглибше й найдосконаліше після "Фавста" втілення *theatrum mundi* знаходить у "Шовковому черевичку" Поля Кльодедя, 1930, з його найвільнішим мигтінням часу й простору, — від Сарагоси до Панами, від Праги до Нагасаків, з його найширшою, найграндіознішою панорамою людського буття і стосунку людини до всесвіту і до Бога.

Кулішевому "Байді", звичайно, далеко чи то до "Фавста", чи то до Кльоделя. Кулішів твір далеко вужчий, поза ним не торкані лишилися проблеми світобудови, призначення людини, стосунку людини і Бога. У філософському центрі драми Куліша розмістилося питання історіософії України. Відповідно звузилися і географічні рамки — від Вишневця на Волині до Хортиці, до Молдавії, до Туреччини. А все таки порушені і проблеми сутності людини, перенесено на український ґрунт антиномії Шекспірової "Бурі". Можна, звичайно, звузити протистояння Байди і Андібера до класово-станових суперечностей українського XVI сторіччя, і так

робили Кулішеві рецензенти. Але можна вбачати в цьому конфлікті і споконвічну протилежність Каїна і Авеля, Просперо і Калібана. Рецензенти Кулішеві питали здивовано, чому Андібер так не-навидить Байду. Але ніхто не ставить такого питання про Каїна або Калібана і не закидає неприпущеного спрошення й сліпоти авторові Мойсейових книг чи Шекспірові. Виглядає бо, що критерії в них, тих рецензентів, і в Куліша випливають з різних і несполучних філософських зasad і що конфлікт Байди і Андібера в Куліша це не тільки конфлікт кляс і станів, які можуть ворогувати, йти на компроміс і миритися, а непримирений конфлікт, закладений самим Богом, людини і псевдолюдини, Єгови і Люцифера, богочоловіка і дияволочоловіка. Друга половина XIX сторіччя могла б сказати словами, які передавав своїм акторам Станіславський: Коли граєш злого, шукай, де він добрий, коли граєш доброго, шукай, де він злий. Філософія Куліша не визнає половин і чвертей. Як і філософія, приміром, Ніцше, вона абсолютна.

Цього не хотіли і, мабуть, не могли бачити рецензенти Куліша, а з ними був і Василь Мова. Але для нас тут важить, що в Куліша антропофілософія була. Що з цього погляду драма Куліша вкладається в характеристику драми *theatri mundi*. Отже, не тільки філософська суть історії України, не тільки історіософія, а й антропософія. Суть людини. Кулішів "Байда" — це не ще один варіант оповіді про те, як Іван Іванович посварився з Іваном Никифоровичем. (Хоч і ця Гоголева повість має в собі риси універсальності, і не даремно кінчається вона, саме вона, узагальненням про недосконалість світу, узагальненням філософського порядку — "Скучно на этом свете, господа!"). Кулішева драма також про Людину і Людськість.

І зовнішні риси Кулішевого "Байди" — кричущі анахронізми, постійні атопізми, перестриби дії з одного місця на друге, умовність подій і реплік — не випадок, не авторова примха. Єдиний виняток — сцени в шинку Насті Горової, побутові, натуралістичні, льокалізовані в часі і просторі. Тому вони й сподобалися рецензентам.

Тут — обов'язкове застереження: "Байда, князь Вишневецький" типологічно належить до *theatrum mundi*, започаткованої Гетевим "Фавстом" і вкоронованої Кльоделевим "Шовковим черевичком". Наявність Кулішевої драми дозволяє істориків літератури ствердити, що українська література не лишилася останньою процесів розвитку *theatri mundi*, характеристичних для європейських літератур останніх двох століть (а закорінених щонайменше в ранньохристиянських літературах). Але з такої кваліфікації, з такого

тверждення, аж ніяк не випливав, що як мистецький твір вона рівновартна тим двом неперевершеним осягам світового письменства. Тут не було б доречно аналізувати різного роду ґандж у Кулішевій драмі. Цінувати її доводиться не тільки в досягненнях, а і в намірах і суперечностях. Проте цінувати її слід насамперед у її намірах.

Найголовніших стилювих струмів у "Байді" було, можна думати, три. Назвім їх умовно шекспірівським, шіллерівським, корнелівським. Можна було б сподіватися, що найпотужнішими будуть нитки зв'язку з Шекспіром, бо був той настільним у Куліша автором, над перекладами з якого Куліш працював роками. Та вплив англійського драматурга більше виявився у формальних деталях, ніж у найістотнішому: поділ дій на сцені, переходи від вірша до прози, особливо в народних сценах, елементи комічного в трагедіях, згадаймо хоч би сцени, де виступає там Фалстаф, тут Турецький Святий, роля жінок у історичних хроніках (звичайно підрядна), місце і почасти техніка монологу. Вплив Шіллера можна вбачати в історизмі, в відносній однолінійності характерів, у патетиці фрази і образу (не цурався його і той таки Костомаров). Корнеля можуть нагадати способи переплетення, в трагічному аспекті, громадської прескриптивності й запограмованості героїв з особистими колізіями. Певного еклектизму Куліш у "Байді" не позбувся.

Але якщо шукати пашпортових ознак для Кулішевого стилю, то вони знайдуться не так у багатстві поодиноких індивідуальних стилістичних ходів, як у відкритості до різних і гетерогенних впливів і певній неотесаності цілого. А завдяки — при всьому цьому — насиченості фольклорної підоснови — часто ця стилістична невпорядкованість набирає рис своєрідного індивідуального стилю. Особливо це виявляється в порівнянні якраз із "інтермедією" Мови. Інтермедія ця ніби стилізує, часом імітує стиль Куліша, але вона несе в собі невимушено індивідуальність кубанського поета, не силувану, не нагромадженням чужорідних матеріалів творену, а спонтанну. Не від наполегливого зусилля (й силуваности), а, сказати б, безпосередньо, від Бога чи від Музи. Шкода, що краснодарські побутові обставини знищили творчість і більшість самих творів Мовиних. Цінімо важку технологію в Куліша, любимо політ барвистого птаха в Мови.

Цікаво, що розгромлений критиками "Байда" Кулішів, за свідченням Шенрока, 212, мав читацько-комерційний успіх і був швидко продаваний; чи це був *succès de scandale*? Ще цікавіше, що

багато рис, критикованих без жалю рецензентами і справді не допусканих у тогочасному театрі, стали ходовими в театрі кінця двадцятого сторіччя — масковість дійових осіб, гра на публіку, відмова від розвитку характерів тощо. Тепер, коли молоді театри світу можуть "грати" мало не кожий текст, може навіть телефонну книжку, коли всі "закони" часів класицизму, романтизму, реалізму, символізму стали порожнім звуком, коли електроніка зняла проблему зміни декорацій, може й "Байда" знайшов би собі, ніколи перед тим не прокладений, шлях на кін, хай десь у брудному підвальні, на глухій вулиці, який правив був за сковище для підгнилої картоплі, а тепер перебирає на себе — принаймні в бажаннях — функції храму Мельпомени. Може навіть поруч із "Старим гніздом і молодими птахами" Мовиними, яких теж ніхто покищо не пробував перенести на театральну сцену (хоч і сцени як такої в тих експериментальних театрах теж може не бути, і вона стала умовою).

У Мовиній "інтермедії", присвяченій "Байді", нема відгуку чи хоч би натяку на обговорення формальних особливостей Кулішевої драми, ідеться тільки про ідеологічні моменти. Може, тому, що Мова був надто поглинений політично-ідеологічними проблемами, в Куліша порушеними? А може, й тому, що формальні експерименти старшого автора не викликали протесту в молодшого? Не забуваймо, що Мова не цурався літературних експериментів. Уже його рання поема "Троїсте кохання", ще з харківських його років, 1863, виказує оригінальне й сміливе експериментування з традиційно фолклорним матеріалом, і далі вже в кубанські роки шукання нових шляхів у літературних творах не перестає бути характеристичним для поезії і для прози письменника. Зрештою сама його інтермедія-рецензія — твір експериментального характеру. Як часто знаходимо ми в світовій літературі рецензії в драматичній формі, та ще й писані п'ятистоповим римованим ямбом?

Але відповідь на запитання, чому письменник чогось не написав, чогось не згадав, ніколи не може вийти поза можливості припущення.

Нью-Йорк, квітень 1994

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Л. Р. Винар. Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен (Українська Вільна Академія Наук у Німеччині), 1964.

М. Грушевський. Байди-Вишневецький в поезії й історії. Записки Українського наукового товариства в Києві, 3, 1909.

М. Грушевський. Історія України-Руси, VII. Нью-Йорк ("Книгоспілка"), 1956 (передрук видання Київ, 1909).

С. Єфремов. Історія українського письменства, II. Мюнхен 1989 (Фотопередрук видання Київ-Лляйпциг, 1919).

М. Г. Жулинський. У праці каторжній, в трагічній самоті. У книжці: П. Куліш. Твори в двох томах, I. Київ ("Дніпро"), 1989 (Ред. М. Л. Гончарук).

О. Є. Засенко, ред. Історія української літератури, 4, 2. Київ ("Наукова думка"), 1969.

Н. М. Карамзин. История государства российского, VIII. Москва ("Книга") 1989. Репрінт видання 1842-1844 годов.

Є. Кирилюк. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. Київ (Всеукраїнська Академія Наук. Бібліографічна комісія. Українська бібліографія, 2), 1929.

Н. Кукольник. Сочинения драматические, I. С.-Петербург (И. Фишов), 1851.

П. А. Кулиш. История воссоединения Руси, 2. С.-Петербург ("Польза"), 1874.

О. Ф. Ставицький. Поет доби лихоліття. У книжці: Василь Мова (Лиманський): Старе гніздо й молоді птахи. Київ ("Дніпро"), 1990.

Ом. Огоновський. Історія літератури руської [української], III, 1-2. Львів 1891 (Фотопередрук Ол. Горбача, Мюнхен, Український вільний університет (1992).

Ю. Шевельов. Василь Мова. У книжці Василь Мова (Лиманський). Твори. Мюнхен ("Дніпровська хвиля"), 1968. Передрук під назвою "Душа убога встала рано" в книжці. Юрій Шерех. Третя сторожа. Київ ("Дніпро"), 1993.

З бібліографії відгуків преси на запорізьку виставу "Байди": "Голос Україн" 15 лютого 1991 (О. Михайлута); "Молодіжна інформаційна газета МІГ" 13 травня 1991 (О. Михайлута); "Наш город" 14 травня 1991 (Валентина Дорошенко); "Запорізька правда" 28 травня 1991 (А. Сокульський); "Вибор", ч. 15, травень 1991; "Вісти з України", ч. 37, вересень 1991; "Індустриальне Запорож'є" 20 листопада 1991 (Вал. Гайдабура); "Запорозька Січ" 22 листопада 1991 (Ігор Левенштейн); "Запорізька правда" 27 листопада, 1991 (Л. Натаzon); "Запорізька правда" 25 червня 1994 (Ганна Кліковка); "Верже" 5 липня 1994 (Мих. Ласков).

ВАСИЛЬ МОВА:
ЛИСТ ДО ВАСИЛЯ ГНИЛОСИРОВА

ЛИСТ В. МОВИ ДО ВАСИЛЯ ГНИЛОСИРОВА

Отв. 6 Нояб.

Пол. 3 Мая 1872 г.

Шановний земляче Василь Степанович!

Письмо ваше и обрадовало и смущило меня. Обрадовало потому, что вот уже около 3-х лет я ни от одного из земляков не получил ни строчки. Смущила же собственно просьба ваша о высылке материалов. С большим удовольствием выслал бы я все свои "этнографические, филологические и прочие материалы", ежели бы такие имелись, но к сожалению у меня нет ни этнографических, ни филологических материалов, не говоря уж о прочих. Мне совестно в этом сознаваться, но это сущая правда. Я не собрал здесь никаких материалов пот[ому], что и не собирал их. А н[е собирал] потому, во-первых, что безвыездно живу в Екатеринодаре, который в настоящее время не много может представить интересного ни для филолога ни для этнографа; а во-вторых потому, что я никогда этим делом не занимался, да у меня нет для этого и необходимого навыка. Я [просто?] занимался исключительно книжным изучением языка и теперь занимаюсь тем же, соблюдая обычную умеренность в прилежании. Правда, — как прежде случалось, так и теперь приходится иной раз записать [...] из устной речи земляка, но во-первых такие слова составляют у меня [не] значительный процент, а во-вторых все они беспорядочно внесены в разные тетрадки между книжными словами. Это потому, что я всегда смотрел на эти наброски, как на материал для моего собственного русско-украинского словаря, который я понемногу и подвигаю вперед. Я могу выслать только те слова (кажется тысяч до двух), которые я выбрал из поэмы Бублія собственно для украинско-русского словаря и которые остаются у меня до сих пор только потому, что я не имею сведений, где теперь находится главная масса этих материалов, которые когда-то были в Харкове. Только пригодятся ли они для целей Чубинского? Сообщите об

этом ваше мнение.

Теперь скажу вам несколько слов о собственной персоне в надежде, что и вы сообщите о себе пообстоятельнее. Положение мое далеко неудовлетворяет меня. С материальной стороны еще и сяк и так: получаю 800 руб[лей] жалованья, да изредка адвокатурою заработкаешь сотню-другую. Мог бы получать и хорошее жалованье, перейдя в судебное ведомство, но жаль расстаться с тем досугом, который остается у меня при должности учителя. Досуг же этот предназначался и до настоящего времени предназначается на самое хорошее употребление: на кабинетные труды в пользу национального дела. Но до сих пор предназначение это выполнялось далеко не в той мере, как того хотелось. Почитываю таки достаточно, но самостоятельные работы подвигаются вяло, туго, и время потребное для них, убивается большою частью на развлечения мелочные и постыдные: то в карты режешься, то в клубе толчешься, то возле баб околачиваешься. И все потому, что на душе как-то дрянно — отсутствие людей, нравственно солидарных с тобою, полнейший недостаток нравственной поддержки, а главное, безотрадное положение нашего национального дела, все это действует в высшей степени угнетающим образом. Просто даже руки опускаются. Окружающее общество — такая разносортная, безпринципная сволочь, что чувствуешь себя совершенно чужим здесь. Нужно вам сказать, что Екатеринодар теперь не то, чем был он хоть лет пятнадцать тому назад. Коренное население почти все вытеснено административными мерами в станицы, а на его место водворилась всякая наволочь из дальних губерний в качестве мещан и подонки российского чиновничества, все что было самого дрянного в чиновном мире других концов империи, все что негодилось на ничто в других местах, привлечено сюда в качестве цивилизующего элемента. Это ташкентцы в худшем смысле этого слова. То-есть это такая мерзость, что право гнусно на улицу выходить.

Что касается до товарищей по службе (...дня, Некоз, Порохний), то они хотя и относятся более или менее сочувственно к украинофильству, но ни на какое дело непригодны и нечувствуют к нему никаких [?]. Это относится вполне и к Нордеге, который некогда написал "Долю". Единственный вполне сознательный и глубокий патриот на Кубанскую Область — это Шарап (батарейный командир), но он со своею батарею пребывает вне пределов Черномории, и я за все время виделся с ним только дважды.

На вакациях за Кубанью возле Новороссийска, неожиданно встретил Логвина — ничего себе, нравственно уцелел, но никаких

Марія Іванівна

Весн. 16 лист.

11. 6. 1872

Від Віктора

№ 112

Задоволені відгуками та висновками твоїми, якими ти була заслана мною, я відповідаю ти же таємною та відкритою. Скажи, що відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала? Але відповідь твоїх відгуків та висновків ти вже отримала?

Перша сторінка листа В. Мови до Василя Гнилосирова з 3-го травня 1872.

признаков деятельности не обнаруживает. Состоит в гражданском браке с одной хоть пожилою, но весьма просвещеною девою, которая в известной мере не чужда даже заблуждений украинофильства.

Как же вы, многоуважаемый Василь Степанович, живете? Женились ли по крайней мере? И почему вы не въ потребительском и где Лобко, и что с ним? И не знаете ли чего о местопребывании и деятельности Куліша? И неведаете ли какой-нибудь возможности выписывать что-нибудь из украинских галицких изданий? Насколько можно судить по отрывочным известиям, попадающимся в русских газетах, в Галиции национальное дело уже не химера: партия народофилов прочно установилась и поляки из чувства самосохранения поддерживают ее против московофилов. Украинофилы там — единственная русская партия, которую поляки признают законною представительницею "русинов" и с которой находят возможность вступать в соглашения. Партия же "Слова" считается московскою партиею, которая сама себя считает партиею *непримирымых*, а за которую поляки не признают никакой правоспособности. А при той автономии, какой Галиция добилась в последнее время, надо ожидать еще более благоприятного положения для национальной южнорусской партии.

Убедительно прошу вас сообщить мне адресы: Жученка, Шиманова и [Сонина (?)], коему я к стыду своему, по сие время состою должностным 50 карбованцев.

В заключение при сем прилагаю фотографическое изображение своей парсуны и надеюсь, что вы не откажете мне в просьбе: выслать мне изобра[же]ние вашей парсуны. Я намерен обратиться и ко всем прочим землякам с такою же просьбою. Нахожу, знаете, что при отсутствии физического общения обмен карточек далеко не лишняя вещь, как живое напоминание о *ближних* и дальних.

На вакациях думка проехаться по югу России, посетить Харков, Киев, Одессу, где Сокович, Лобода, Павлов (семинарист[?]).

В. Мова

КОМЕНТАР ДО ЛИСТА В. С. МОВИ В. С. ГНИЛОСИРОВУ

На розвиток Мови як письменника мало вплив кілька чинників. Передусім, звичайно, знайомство з Я. Г. Кухаренком, що збудив у нього любов до Шевченкової поезії, був першим суддею його літературних спроб, допоміг військовим коштом здобути освіту в Харківському університеті. Безперечно, сильно заважило харківське оточення 60-их років. Час викладання в Маріїнському училищі (1869-1872) — після повернення до Катеринодару — позначений убутком літературної активності. Поет згадує лише працю над російсько-українським словником. Лист Гнилосирова розганяє млявість, Мова з запалом береться збирати етнографічні й історичні матеріали, а це геть пізніше знайде художнє виявлення у драмі "Старе гніздо...". Це, на мій погляд, і визначає цінність знайденого листа.

Гнилосиров Василь Степанович (1836-1901) — український письменник, журналіст, фолклорист, педагог. Позашлюбний син гусар-полковника А. Г. Гавриша. Виховувався в Полтавській гімназії, де одним з його вчителів був приятель Шевченка художник Федот Ткаченко. З 1857 по 1861 вчився в Харківському університеті на історично-філологічному факультеті. Залишив університет, не закінчивши курсу. В рр. 1861-1864 викладав російську мову в Харківському приходському училищі, після чого його переведено на таку саму посаду до Охтирського повітового училища (1863-1869). Саме в ці роки у деннику Гнилосирова не раз подибуємо ім'я Мови. Лист, що його публікуємо, Мова вислав Гнилосирову на початку 1872 року, коли адресат учителював у Звенигородському двоклясовому міському училищі (1870-1873). З якого приводу Гнилосиров звертався до Мови, пояснюю щоденниковий запис з 2-го лютого:

"Пав[ел] Пл[атонович] (Чубинський — В.Ч.) сообщил, что весной вместе с Костомаровым он побывает в Черномории с

этнограф.[ической] целью... Я того же вечера написал письма Мові и Нордезі, в Екатеринодар, чтобы они повернули умом и, собрав нужные материалы, послали бы их к Чуб.”.

З денника довідуємося і про реакцію Гнилосирова на Мовину відповідь: там є ось така чернетка нового послання на Кубань —

В. С. Мові, в Екатеринодар:

Шановний земляче!

...Добре, що озвавсь — якось і я загляну думаю до Вас, — никну, як кішка в каганець... Не диво, що я тут нужу світом, як пёс на привязі, бо не знаю снаги вибратись з цёго болота, а то горе, що й Ви, як кажете, не маєте ні жодної нравственої поддержки. Не глум же Вам?.. Гай-гай, Добродію!.. Глядить приучайтесь, бо поки не ошкапились, ще Ви собі вольний козак; ніхто й ніщо не забороняє Вам бути з мозком!..

Хатні кабінетні труди — теж не ледача річ, а чувство нравственої подавленності — покуса соврем[енного] мыслителя. У Вас хоть є що читать, а тут і цого на вигадуй: нарочите "безптиче".

Несмотря на (нерозбірливое слово — В.Ч.) гражданские добродетели, Лобко — как человек дела — оказался фантазером и генеральствующим... Я слишком доверчиво отнесся к нему, не зная и не анализируя его, — в этом и мое житейское фиаско...

Куліш, кажись, в Італії... Из Галиціі можно выписать "Правду" (адрес). — Весьма сожалею, что не б[ыло] Вашей карточ[ки] в письме: неотступно докучаю о присылке таковой, обещая и Вам преподнести свою, как только буду сниматься.

Уведомление о местопребывании Соковича и Лободовского. Совет переслать имеющиеся материалы по Словарю в Киев В. Б. Антоновичу. Извините в замедлении ответа: было много слишком веских причин в пользу наст[оящего] моего нравственного затворничества. Пишите, буду исправнее!

P.S. Фомин, кажется, в Х[арькове]. Кланяйтесь землякам, пишите, что у Вас доброго дієтьца. Гаразд, як би к Різдву прислали чого закусочного Чорноморського, — бо за Вами есть долг за книжки 7 р[ублей] грошей.

(ВР ЦНБ АНУ ім. В. Вернадського: ф. 1, оп. 361, спр. 5165, ст. 8 зворот, 53 зворот, 54)

"... при должності учителя" — В. Мова викладав у Ку-

иудаїв не відмінної письменності, та надзвичайної. Це публічна мова
в ім'я народного генерала армії: якщо він відмінної якої-
сь проповіді в місці або в іншому місці відбувався і він
після цього відібраний. Членство його — відповідно до розуміння
загальним звичаєм землемісців, які відмінної якої-
відповіді відібрали, відібрали відомості. Якщо він
чи «Сіда», чи якщо відібрали якої-то, то він відібрали відповіді
від відібраних яким-то членом відібраних членів
їх племенів. А як їх відібрали, то він відібрали племінник
їх відібраних членів, та що відібрали відібраних членів
їх відібраних членів.

Playground - two college and adject: Myread, Mass
Somme, being a trifling change now is great as you do not
say so much.

На відміну від усіх інших письм, це письмо було написане вже відомим
Троєсільським, якщо зважати на його підпис. — Ред.

Остання сторінка листа Василя Мови до В. Гнилосирова, 1872, з підписом автора листа.

банському Маріїнському училищі (інституті) з 20 серпня 1869 по 20 серпня 1873 року. В дійсності "інститут" був середнім навчальним закладом, програма навчання там відповідала програмі жіночих гімназій. В. С. Мова викладав російську мову й літературу.

"окружающее общество — такая разносортная, безпринципная сволочь, что чувствуешь себя совершенно чужим здесь..." — ці рядки листа наче повторюють висловлене раніше у вірші "На балі" (1868):

Хто ж ті гарні кавалери?
Чиновенство, офіцери,
Фелтіфетні граждаки,
Але все то — мертвяки.
І гай-гай, гай-гай, гай-гай!
Та живої ти людини
Поміж ними й серед днини
З лихтарями не шукай!..

"Екатеринодар теперь не то, что он хоть лет пять-шесть тому назад" — 1 травня 1867 року було затверджене положення "О заселении и управлении г. Екатеринодара", що дозволяло селитися в Катеринодарі всім, хто бажав; місто з військового, козачого ставало цивільним. Військовики, що мали в місті нерухому посілість і воліли лишитися, виключалися з військового стану й переводилися в стан податний. Решті надано право переселитися до інших станиць та дволітню пільгу од строєвої служби й земських обов'язків. В тому ж році видано указ "О дозволении русским подданным невойскового сословия селиться и приобретать собственность в землях казачьих войск", після чого потік переселенців на Кубань, а зокрема до Катеринодару, різко збільшився.

Нордега — Нордега Іван Степанович (помер 1896 р.) — випускник Харківського університету з відділу природничих наук, автор надрукованої під псевдонімом "Стеценко" драми "Доля" (1863). Провчительював понад 30 років у Маріїнському училищі. Викладав природознавство, завідував фізичним кабінетом і бібліотекою, в якій, до речі, зберігалися рештки славнозвісної колекції книг запорізького Межигірського монастиря. Понад 15 років обіймав посаду почесного мирового судді Катеринодарського мирового округу. До кінця днів виконував обов'язки бібліотекаря для військового громадського зібрання. Втішався великою пошаною і прихильністю у світських колах. Не раз виступав заступником

своїх численних учениць, що жартома прозивали його "Всякому-Овочу-Врем'я-Своє" (Іван Степанович викладав інституткам садово-городницьку премудрість). 1895 року Нордега подався на демісію, а 29 лютого 1896 помер у місті своєї молодості — Харкові в лікарні для нервово-хворих. Мовина характеристика грішить максималізмом, яким відзначається і загальний тон його листа. Порівняйте з записом у щоденнику В. С. Гнилосирова з 28 червня 1867 року:

"До речі, бачив сьогодні Ів. Ст. Нордегу, що приїхав погостювати в Харків, — обіцяв зайдти, видно, не позбувся ще давньої сердечності і прихильності до людей, з якими звали його колись спільні інтереси".

Некоз — Григорій Олексійович Некоз, випускник Харківського університету, в Маріїнському училищі викладав математику (1868-1876).

Порожній — Олександер Никандрович Порожній, закінчив Ліцей князя Безбородька, в Маріїнському училищі викладав географію (1870-1878).

Шарап — Стецько Андронович Шарап, кубанський козак з дворян Чорноморського війська, вихованець Другого кадетського корпусу в Петербурзі. Дослужився до звання полковника. Опублікував дві статті в журналі "Основа" та невелику замітку в "Кубанских войсковых ведомостях" (1863). Спомини про події 1861 року надруковані посмертно. Близький приятель Мови, що йому Мова присвятив свій найкращий поетичний твір — "Козачий кістяк".

Логвин, Лобко, Жученко, Шиманов, Сонин, Сокович, Лобода, Павлов (семінарист) — спільні харківські знайомі, члени Громади, відвідувачі сальону Христини Алчевської, студенти й викладачі місцевих навчальних закладів.

Партія "слова" — "Слово" — громадсько-політична і літературна газета, орган московофілів, виходила у Львові з 1861 по 1887 рік, редактував Б. Дідицький, а з 1871 В. Площанський.

Переклад з російської
Оксани Соловей

ДОДАТКИ

1.

Пантелеймон Куліш

БАЙДА, КНЯЗЬ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Драма 1553 — 1564

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Байда, князь Дмитрій Вишневецький.

Тульчинський Самійло, його чура,
а потім побратим.

Дворяни побратими.

Посел Московський.

Посел Турецький.

Панцерний боярин.

Козаки-нетяги.

Козаки-дуки.

Радько Гузир, на прізвище Турецький }
 Святий }
Хома Пиндюр, на прізвище Плахта. }

козаки-
нетяги.

Ганжа Андибер, гетьман Запорозький.

Костири, безрукий козак-характерник.

Козаки-січовики, козаки-зимовчаки,
 козацькі чури,

громадські мужі,
кобзар, посланці і вістовці.

Великий візир.

Сераскир.

Капудай-баша.

Беглербек.

Замковий ага.

Княгиня Вишневецька, Байдина мати.

Катруся, її небога.

Настя Горова, шинкарка степова.

Настині наймички.

Сцена в Вишневці над Горинню, на степу Вишневецькому,
в Цариграді, на Босфорі і в Великому Лузі.

ПРОЛОГ

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землі жадає правди.

Боронючи народню Гіпокрену,
Духовну зброю без устанку носим
І се на лицедійну арену
Свою борбу за правду переносим.

О музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити,
Народній дух з занепаду підняти,
Гасителів його посorumйти.

Нехай велика, люба нам тінь Байди
Од нас лица свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
І на борбу святу благословляє!

АКТ ПЕРВИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Вишневець. Дуброва під замком.

Виходить Байда, за ним Тульчинський з кобзою.

Байда

У мене в грудях серце б'ється рівно...
Султане, цісарю, королю, царю!
Ваш гнів мене довіку не злякає
І ваші милості мене не куплять.
Чи жизнь, чи смерть, чи рай, чи пекло лютє,
Про все байдуже Байді запорожцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І заквітчає голомозу пишно.
А жизнь — мов оковитої горілки
Коряк жемчужно-бульбашної вип'є...
Чого ж хоробре, ріноваге серце
Злякалося хмурних очей дівочих,
Їх погляду сумного та гнівного?
Великого коліна ти панятко,
Княжа Острозьке, Із'яславська вітка...
Я — руський князь з Олега й Святослава,
Що Цариградом пишним колотили.
Твої маєтності... Я маю ширші.
Мій Вишневець повеліває світом:

Велить султанові благати Байду,
Цареві — звати в гості гайдабуру.
Та мати сина з дому проганяє
І турчином, і москалем лякає...
Гей, заспіваймо, чуро, про козацтво,
Про наше вольне, як наш дух, лицарство!

(Бере в Тульчинського кобзу).

Співають

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє:
"А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе турчин візьме". —
"Мене, нене, турчин знає,
Сріблом-золотом наділяє".

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...
"А йди, синку, пріч від мене,
Нехай тебе москаль візьме". —
"Мене, нене, москаль знає,
Давно в гості закликає.
А в москаля добре жити:
Ласо їсти, гірко пiti,
Бусурмана в полі бити..."

Тульчинський

Мій князю й батьку! на твоїй досаді
Будує чура твій свою надію.
Заручено тебе ще малолітком,
І дух козацький не злюбив неволі.
Тобі здається, наче рідна мати
Тебе примусом з дому проганяє,
І молодецьке серце вольне, горде
До іншої, до кращої палає.
Для мене ж над Катрусину уроду
Нема краси, ні любого звичаю:

Мені Катруся — мов зоря в погоду,
Мов чиста благовісна квітка з раю.

Байдা

(загадавши, перебирає струни. Співає).

Летить орел против сонця,
Згорда позирає:
Хто не знає закохання,
Той щастя не знає.
Пливе козак через море,
В морі потопає:
Хто не знає закохання,
Той журби не знає.

Ні, струни сі ослабли, заніміли
В моїм буянні кримськими степами,
В гонитвах за прудкою татарвою,
За дикими бахматами-вітрами.
Одна струна дзвенить потужно в мене,
Мов те пірб орлине против бурі;
Мов Чорне море грає-заглушає
Всі інші співи на моїй бандурі.

Співає.

Гомін, гомін по дуброві...
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє...

Виходить княгиня Вишневецька з Катрусею.

Княгиня

Мій орле сину! де твій розум дівся?
Щоб я тебе та з дому проганяла!
Жене тебе не мати з дому, синку,
А вольна воля, самохіть козацька,
Що на Низу, мов болести, набрався,
Проявою в Литві й на Русі стався.

Байдा

Моєї болести, голубко-нене,
Козацтво низове не знає звіку.

Воно коралі, жемчуги турецькі
Дарує з жарту степовій шинкарці.

Княгиня

А ти ж хіба не з жарту, синку, співом
Про любоші сумні — гаї сповняєш?
Невже ти справді сумом тим сумуєш,
Що ним луна пісень твоїх лунає?
Ще, як змуровано замкові мури,
Вони пісень таких сумних не чули...
Чого тобі, мій синку, сумовати
І серцю ненъки туги завдавати?

Байда

Не сум, а жаль бере мене великий
На той гнівливий та понурий погляд.
Ніхто не смів на мене так дивитись,
Ні пишний москвитин, ні турчин бучний,
І я ні перед ким очей не знизив,
А тут почув немов би страх у серці.
Я зроду ще нікого не лякався,
А тут чогось мій дух заколихався.

Княгиня

О синочку! то се тобі в Острозі
Княгиня Ілліна дала розмаю?
Чи, може, тирличем тебе поїла
І до дочки твій дух приворожила?
Я ж думала, що ти шуткуєш з нами,
А ти до Гальшки любощами дишеш,
До католички серденьком палаєш,
Заручену свою забувши дома!
Хіба ж на те Катруся ю пестила,
Щоб ворог мій із неї насміявся?

Тульчинський тим часом говорить Катруся мімікою про любоші.
Вона відказує мовчки, що мислі її на небі.

Байда

Хто ворог твій, матусю?

Княгиня

Та Костецька,

Та ляхівка невірна, що відбила
Острозького Іллю в сестри моєї,
У бідної черниці. Не гріхом би,
Ладом хорошим і звичаєм добрим
Вона б на світ Катрусю появила.
Зав'яла квітка, вмерла бідолашна,
В чернецтві сором свій дівоцький скривши.
Я патріярхові за розрішенне
Та за заручини дала сто гривень,
І ти покинути Катрусю хочеш
Задля тієї Гальшки?

Катруся

Паньматусю!

Моя княгине, сонечко сирітське!
Не жур його і не вгрущай за мене.
Я мушу гріх тяжкий спокутовати,
Волосяним рубком чоло зв'язати.

Княгиня

Ти? В манастир іти? Ти, пишна вродо,
Людського виду квітко світозарна!
Ти в келію любов мою зачиниш,
Постами та бдіннем її замучиш?

Катруся

Не я, княгине, рідна мати буде
Пости постити, довгі ночі бдіти.
Вона свою вложила в мене душу, —
Її душа подвижництва жадає.
Бо по ночам, як місяць серед неба
Із зорями веде тиху розмову,
Я в сяєві його вбачаю матір.
Вона, мов тінь прозірчаста, літає,
Німуючи, мене очима просить:
"О доню! ублагай святу Покрову,
Нехай мене на чисте лоно прийме".

Байда

Ти добре, нене соколихо, дбала,
Що синові готовила подружжє,
Ta, дбаючи про нас із патріярхом,
Не зазирнула оком нам у серце.
Катрусина краса не мене світить,
Мов ясне сонце на балканську кригу:
Хоть іскрами блищить-мигоче крига,
A теплої води з себе не пустить.
До Гальшки ж я ще й слова не промовив,
A ввесь уязвся кип'ячим-окропом.
У ключ моя лицарська кров кипіла,
A серденько немов той жар жахтіло.

Княгиня

То се ви змовились мене зробити
Зозулею-бездітницею діти?
Чи я ж на те вас у Царград возила,
Коліна патріярху обіймала?
Я не лякалась ні Балкан високих,
Ні скель, ні льодяних вершин зубчастих,
Ні понад кручами доріг страшенніх,
Ні ковбанюг, безодень глибоченних.

Байда

Ні, мамо, ти бездітною не будеш:
Дітьми й унуками втішатись будеш.
З дружиною до тебе завітаю,
У тебе під крилом її сковаю,
Острозьке те орлятко ув орлиці,
Мов цареня в потужної цариці. —
Катрусю люба, сестро дорогенька,
Над рідну сестру мені рідненька!
Тепер уже мене старенька мати
Не буде мовчки з дому проганяти.
Сей перстень не на глум тобі вертаю:
Кайдани золоті з обох скидаю.

Тульчинський здіймає вгору руки.

Катруся

О братіку! який важений перстень
Надів мені той патріярх на палець!

Зними, розкуй мою свободну душу:
До матері я прямувати мушу.

(Тульчинський заламує руки).

Княгиня

(вхопивши обидва персні)

О діти! стійте, не дратуйте долі

І не спокушуйте Фортуни злой.

(Ховаючи в гаман).

Не знаєш, синку, до кого лицятись
Ти хочеш із великим, щирим серцем,
Ти, рицар з рицарів, князь між князями,
Ділами славними рівén з царями!

Байда

Про всіх князів красою Гальшка пишна,
Про всіх царів уродою велишна.

Княгиня

Hi, синку, безум не буває пишен,
Ані занепад розуму величен.
Господь скарав на ній лукаву матір:
Вдовуючи дитину появила
Недоноском, недородком бездушним.
Нема душі у гарнім тілі в Гальшки.
Вона, мій сину, образ тілько носить
Величної Острозької княгині.
Від неї віє на того бідою,
Хто на її маєтки й рід польститься.
Ти привезеш мені в отецький замок
Страшилище, а не дитину любу.
Ти знайдеш у Костецької не долю, —
Веселих літ і молодощів згубу.

Байда

Коли мого подружжя ти боїшся,
То я знайду собі притулок інде.
Нехай туман все поле покриває,
А мати сина з дому проганяє.
Широкий світ, ще ширша наша воля,
Козацька щасна й бідолашна доля...
Пійду посли з чужих земель вітати:
Давно вони одправи ждуть у мене.

Один привів мені турецькі коні,
А другий соболі привіз московські.
Хоть ми собі живем у Січі просто,
Та нас велики потентати знають.
Хоть по Дніпру стоять хати безверхі,
Двори необгороджені козацькі,
А до кого пристанемо у прийми,
Над усіма той візьме перевагу:
Помститься досхочу над ворогами,
Зневагою відплатить за зневагу.

(Виходить із Тульчинським).

Чути їх співаннє.

Та не спав я нічку темненькую,
Та не буду спати ще й другую:
Ой чогось мені тяжко
Та на серденьку важко, —
Я й сам, молод, не вгадаю.

Княгиня

О предки Вишневецьких і Корецьких,
Фундатори монастирів спасенних!
Ви, що склепи церковні посповняли
Лицарськими преславними костями!
Чи сниться вам у вашім сні підземнім,
Що ваш потомок хвалиться на замку
Козацькими кошами да хатами,
Пишається названими братами?
Йому байдуже батьківщину кинуть,
Плачущу матір дома занехати
Для тих пустинь, кочовищ запорозьких,
Затонів, комишів, лугів Дніпрових.
Він Байдою зневажливо назвався,
Титулу Вишневецьких одцурався. —
Не кидай же хоть ти мене, Катрусю,
Самотньої-бездітної зозулі.
Не йди в черниці: я тобі весь замок
Окрию травуром, як домовину,
А ти мені поможеш слізози лити,
По синові і день і ніч тужити.
Тим поглядом понурим ув Острозі
На нього смерть, не панна, позирнула.

Буяннє се з названими братами
Зазначиться кривавими боями.
Я бачу всю його судьбу грядущу
І чую серцем гибелъ неминущу.
(Виходить, схилившись на Катрусю).

СЦЕНА ДРУГА

У Вишневці на замку крестова світлиця, з предківськими портретами.
Байда, в пернатому шлику, в руці булава, сидить на стародавньому столці.
Над ним козак держить бунчук і хрещатий стяг. По боках стоять дворяні-побратими
і чура.

Байда

Негайно приведіть посли до мене:
Мені не по нутру наряд химерний.
Колись носили ми владичні барми,
Та нас у Києві смирив татарин,
Тепер потуга наша у козацтві,
А честь у простолюдному лицарстві.

Один з побратимів

Лицарства простолюдного все панство,
Всі королі, царі й князі бояться.
Не тим єсьмо потужні, щоб ховали
Срібло та золото в своїй скарбниці,
А тим, що тисячі і тьми козацтва
Одною волею і духом дишуть.

Другий

Нехай сидять на золотих престолах,
Під балдахинами із оксамиту:
Столець твій, князю, ще тогді прославивсь,
Як іх ім'я на світ не народилось.

Третій

Варязьке серце завіщали предки
Тобі в наслідство разом із титулом,
І ним то Байда славен між царями,
За нього Байду чествують дарами.

Четвертий

Бо чують, що у Байди в руських грудях
Сидить залогою козацька сила.

П'ятий

Вона, мов та Фортuna таємнича,
Народам щастє чи біду віщує.

Шостий

За кого Байда на кривавім суді
Тягтиме руку, той і візьме гору.
Тим і король впадає коло Байди,
І цар московський, і султан турецький.

Байда

Та де ж посли? Не так остило
Мені на замку челядь іх поїти
Да з бусурменом християн мирити,
Як тут сидіти у князькій повазі
Серед мого козацтва-побрратимства,
Мов той владика посеред попівства.

Тульчинський

Ідуть... Се так москаль ступає важко.
Таке пре черево поперед себе,
Що задавив би і коня бахмата.
Під золотом та жемчугами шата
В пузатої московської казюки.
Насилу вдвох ведуть його під руки.
Силкуючись, дяки аж попотіли,
Мов ті воли у коповицю, впріли.

У розчинені широко двері перед московським послом несуть соболі з сутозолотою парчею. Випереджуючи один одного, посли сперлися у дверях. Турецький посол визволивсь із тиску.

Москаль

Как! ты опередил меня, неверный,
Ко князю христианскому с приветом?

Турчин

О Байдо, воїне велиcodушний!
Не попусти впослідити султана,
Що силою преславною царює
Над чотирма концями світу. Дай нам
Його дари попереду явити,
Як передує власть його у світі.

Москаль

Един под солнцем царь наш православный,
Наследник императоров великих,
И вот тебе его подарок царской,
Князь Вишневецькой, витязь христианской!

Тим часом вносять і турецькі гостинці: блискучий кінський наряд і келеп, саджений ізумрудами.

Турчин

Не в соболях тобі потіти, князю,
І не парчею поли величати:
Коня лицарського тобі в гостинець
Та келеп шле наслідник Магомета.

Москаль

Наследник Магомета-самозванца,
Гаремного пророка-проходимца.

Турчин

Дозволь нам, князю, Божий суд вчинити,
Поставити бойців перед тобою.
Чий упаде, нехай се буде знаком,
Що правда лжу ногами попирає.

Байда

Не личить нашій честі і повазі
Вбачати кров поселську в себе дома.
Хто з ваших потентатів більший-старший,
Розсудить те колись рука Господня.
Тепер же я прошу вас, любі гості,

(Устаючи і вклоняючись ім)

Прийняти заразом од мене дяку.
Нема в нас, козаків, сріблá та злота,
Щоб за дари дарáми відплатити.
Ми кров'ю платимо царям за ласку,
Стережемо царства їх од напasti.

Москаль

Мы с тем и прибыли, князь христианской,
Чтоб воинство твое призвать на помошь
Против неверных наших супостатов.
Велик наш царь: одной полой покрыл он

Ливонию со морем со Балтийским,
Другою — всю Сибирь со окияном;
Рукою досягнул до Бела моря,
Поставил ногу твердо на Хвалынском.
Он даст тебе в кормленье воеводство
Величиной со всю Литву и Польшу.

Турчин

Не слухай, князю, мови тулумбаса,
Московської, гучнопустої бочки.
Сягає широко земля Московська,
Да тісно, сумно там людському серцю.
В снігах утонеш, у борах заблудиш,
З ведмедями, з вовками жити будеш.

Москаль

Эх, ты, башка, обвитая завоем,
Узорами расписанная кукла!
Тебе ли знать, чем славна Русь святая,
Чем православная крепка, могуча?

Турчин

У нас ти, князю, знайдеш край розкішний,
Як рай земний, Едем барвистопиший,
Хороброму у нас хвала і слава,
Розумному — шаноба і повага,
Веселому — пісні, танці, музіки,
А доброму — святе добро вовіки.
Чи схочеш, над бистрим Дунаєм сядеш,
На страх і жах народам католицьким;
Чи схочеш, кощем станеш против перса,
Як громова у блискавицях туча.
Тінь Бога на землі, каліф великий,
Тебе своїм благословеннем знище
І осипатиме тебе довіку
Щедротами без міри і без ліку.

Байда

Шановні гости, славних потентатів
Намісники і речники достойні!
Не можу я тепер вам обіцяти,
Кому з вас буду скорше помагати:
Бо обіцяти і зробити в мене

Вимовлюється ділом, а не словом.
Скажу вам тілько, що Річ Посполита
Козако-україно-запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди.
Дарами нас не можна підкупити,
Шкода й словами пишними лестити.
Чи в християн, чи в турків більше правди,
За тих і кров ми будем проливати.
По мові сій, шапкую вас, вітаю
Та й до домівок з миром одпускаю.

Турчин

Виходимо, та просим не забути,
Де кублиться республіка козацька:
По саму Рось, по Селітряні Бурти
Лежить земля наслідня Оттоманська.

(Виходить із своїм почтом).

Москаль

Смекаешь, князь? Смотри же, помни твердо,
Где христианства главная защита.
Сидишь ты на стольце варяжском гордо,
Да у царя — пустяк Речь Посполита.
Хозяйничать в хозяйстве он великому
Умеет лучше всех владык под небом,
И как ты ни храбришься в Поле Диком,
А жить придется нашим русским хлебом.

(Виходить з своїм почтом).

Байда

Наторохтіла повну хату бочка...
Чого в московську голову не прийде?
У нас рілля — хоть посади дитину,
То виросте: така земля плодюща;
А в них сіренъкий супісок та глина,
Корпають, мов на глум людський, сохою, —
І плуг наш до сохи голoden прийде:
"Дай, кумо, Христа ради, скибку хліба!.."
Уф! утомивсь, неначе від роботи
З волами в плузі щирий кінь лицарський.
А турчин стеле нам постіль м'якенько,

Да як то виспатись би довелося!
Загарбавши під себе патріярхів,
Торгує їх перекупством ледачим.
Самі прибільшують невіри плати,
Аби з дурних дурнії гроші драти.
Мої кохані друзі-побратьми!
Шануйте щиру правду, а не віру.
Нехай у вас та віра лучча буде,
В котрій добра найбільше роблять люде...

Чути знадвору галас.

Що се таке? Що се за гомін дикий?

Тульчинський

(позирнувши в вікно)

Ой леле! се посел посла воює,
І бочку вже у суточкій заперто...

Байда

Вхопи, мій хлоню, бунчука князького,
Біжи, поскуплюй чергове козацтво
Та розійми сих ворогів запеклих...
Гледи ж, не виціди крові ні краплі.

Тульчинський

Біжу, мій князю. Як не розійму їх,
То розіллю холодною водою.

(Виходить).

Один з побратимів

Ні, добре Тулумбас воює!
Він голосом і мертвого підняв би.
Бач, як реве! Мов та стара гармата,
Що козаки Грізною прозивають.

Другий

Пресвітлий князю, я тобі не раджу
Коня турецького в табун пускати:
Бо він уб'є твого арапа, Бурю.
Шкода такого жеребця втеряти!

Байда

Нехай уб'є: сим ділу не зашкодить:
Не коней він, левів мені наплодить.

І між орлами, брате, бій буває,
І цар царя потугою воює.
В боях серця гартуються лицарські,
В боях росте і кріпне дух козацький.

Третій

Се не сідло, престол тобі блискучий,
Наш князю Байдо, Соліман спорудив.
На тім коні-огні, на сім престолі,
Рівен ти будеш силою з царями.

Байда

Мене рівнятиме з царями правда,
Котрої по світах з мечем шукаю...
Дивись, дивись! ого! мій чура виріс,
Орудує козацтвом по-гетманськи.

Четвертий

Тульчинських рід підбивсь аж геть угору,
Пасе передню й у князів старинних.

П'ятий

Я бачив путь ішоє тогді в нім, князю,
Як він коня допавсь уперше хлопцем.
Так буря крил в Борея позичає,
Так гуррикан степом летить-гуляє,
Не зникне чура твій Самусь без слави:
Співатимуть колись про нього думи.

Байда

Глянь, брате, що він з ними виробляє!
Розвів обох, мов дві отари, різно.

Шостий

Се, князю, справді зроблено мистецьки:
Твого Самусь клейнода не понизив.

П'ятий

Незгріш і се, що москаля придержал,
А турчина у чисте поле випхнув.

Шостий

Дивись, дивись! уже по згір'ю грають,
Долманами, казав би крильми, мають.

Другий
Скотили вже деяки на воза й бочку...
Мовчить; як міх ковальський, важко дишеш.

Четвертий
Сей воєвода уломив би спину
І македонському коневі, Букефалу.

Другий
Не встояли б ворота римські, певно,
Коли б таких слоняк дать Ганнібалу.

Третій
А я б його послав наздоганяти
По горах та байраках Мітрідата.

Другий
Не хутко б віtronогого догнала
Московська говоруха черевата.

Шостий
Ся бочка, по царському повелінню,
Скотилась би і на Кавказькі гори.
Москаль таківський: він із кожі рветься,
Догоджуючи волі самодержця.

Байда
Коли б у нас був сан такий високий,
Ми б звоювали увесь світ широкий.
Коли б ми всі до одного горнулись,
Під нами б і царі, й народи гнулись.
Ми хвалимось, вбогі сіромахи,
І волею і думою одною,
А ще недавно на кривавім Старці
З'єднали Ганжу Андібера боєм.
Під same небо сипало гультайство
Вали страшенні, а само вривалось
До пекла в землю, на погибель братню.
Річками кров козацька розливалась,
Теряли ми свою снагу остатню.
Тепер наш Ганжа в корчмах гетьманує
Чи в кабаці у Насті Горової,
Та ще й не кидає своєї думки —

Звести до бою козаків зо мною.
Химерна думка! Я вже не боюся
Його потуги: полягла на Старці.
Кому фортуна служить у походах,
До того й перекинуться затяжці.
Ще дав йому й князького недолимка,
Щоб не жутився, не вдававсь у тугу;
Дав черес і срібла, щоб позбирались
На його поклик сиві козарлюги,
Ті, що з нудьги, з журби попропивались,
Кабачній Насти все позаставляли.
Бо я задумав одружитись чесно,
Щоб не порвався Байдин рід великий,
Не осягли мої варязькі добра
Князькі підлизи, римські католики.
А без козацтва в князя Костянтина,
У Василя, не висватать небоги.
І князь Владимир, київський мій предок,
Лицявшись серед походної тривоги.
Як розпушу приставства по містечках,
По селах, городах, монастирищах,
Та поїдять вони у скупердяки
Скирти давняшні й степові добутки,
То мусить з Байдою Василь миритись,
Йому Острогом пишним поступитись.
Тоді ми зараз двинемо на море:
Нехай і турчин знає людське горе;
Нехай орди в Москву не посилає.
І Байда золотом не засліпляє.

Вертається Тульчинський.

Тульчинський

Пресвітлий князю Байдо, пане й батьку!
Розняв посли я по твоїму наказу;
Не дав крови у заїди точiti,
Твоє житло лицарське плямувати.

Байда

Я бачив, хлоню. Ти справлявсь розумно,
І се твоя заслуга найславніша.
Ти вже мені дев'яту весну служиш,
Покинувши Тульчин, колиску предків,

Отця, і неньку, і братів коханих
Задля моого лицарства занедбавши.
З тобою ми бували і на Рейні,
І поза горами людей видали,
Звичаї добрі, лицарську nauку
В боях за правду досвідом узнали.
Ти всюди був мені слугою вірним,
Як братнє серце, чурою прихильним.
Тепер не будеш більше чуровати,
А з нами брат за брата пробувати.
Навколішки ж перед мечем лицарським!
Схились і встань товарищем козацьким.

(Ударивши тричі голим мечем по плечах).

У сі

(опріч самого Байди)

Вітаємо тебе, Тульчинський пане,
Товаришу, Самусю наш коханий!

Байда

А я тебе до серця пригортаю
І съомим побратимом об'являю.

Тульчинський

Цілуу сей преславний меч варязький,
Наслідний дорогий клейнод лицарський,
Що не покину в нужді побратима,
Як брата брат, як рідний батько сина!
Все пополам, свобода і неволя,
Велике щастє і тяжка недоля!

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

Там же.

Увіходить панцирний боярин.

Боярин

Пресвітлий князю! троє коней пало,
Поки з Острога долетів до тебе.

Байда

Хто ж ти єси? Тебе я вперше бачу,
А по твоїй ліберії вважаю,
Що службу служиш під щитом Острозьких.

Боярин

Так, я служив ім щирим серцем поти,
Поки у них неправди не побачив.
Тепер покинув прапор іх навіки
І правди-чести у тебе шукаю.
Ти в нас один на цілу Русь високо
Підняв угору славу й честь козацьку.

Байда

Кажи ж, чого з Острога мчавсь до мене,
Мов той Борей, бурнокрилатий вітер?

Боярин

Коли б я справді був крилатим вітром,
Вхопив би я з пожежі галагана,
Роздмухав би його, летівші вихрем,
Та й випалив усі Острозькі добра.

Байда

Що ж там таке? Шкода мене тривожить:
У мене в грудях серце б'ється рівно.
Кажи так просто, як арабську казку
Із уст химерної Шехерезади.
Коли б уся земля заколихалась
І люде скрізь позабували правду, —
Один я правду-матір пам'ятав би,
Один за правду я з мечем стояв би.

Боярин

Що ти до князя Василя озвався
І до його небоги залиявся,
Се всі ми знали, всі раділи серцем,
Що ув Острозі в'єш собі кубельце.
Я ж у князьких світлицях, знай, чатую,
Що там говорять, навіть шепчуясь, чую.
Ніхто б на світі так не веселився,
Коли б ти, князю, серед нас осівся.
Та князь Василь Санґушка уподобав,
Картовника і костира п'яного,
Що в кабаці у Насті Горової
Татарських бранців куповав за гроші
Або в козацтва вигравав у кості.
Набравши бранців, пов'язавши в лика,

До короля з тріумфом їздив пишно,
Що подвізавсь на кресах, вихвалявся,
За службу королівщин допевнявся.

Байда

Ти справді чув, бачу, Шехерезаду,
Що Аль-Рашіду лоскотала вуші.
Сангушко князь, мій тезко знаменитий,
Не тілько в карти да у кості грає:
Він добре й за татарами вганяє;
І що здобув у короля за службу,
Те вислужив собі на кресах чесно.
А що він князя Василя вподобав
Чи князь його — кому до того діло?

Боярин

Великодушний князю! не прогнівайсь,
Що не з орлової ми високости,
Як ти, на честь поглядуєм лицарську,
А дивимось на все, як люде прості.
Дозволь мені по правді з'ясувати,
Що вкоїв князь Сангушко ув Острозі.
У них із князем Василем постала
Умова, щоб Острог опанувати;
Тогді Сангушкові Дмитрові срібла,
А Василеві добра з замком взяти.
Сі змовини чинились перед нами,
Прибічними боярами-слугами.
Ми свідками були і на весіллі...

Байда

Як на весіллі?

Боярин

Так, весіллє грали
Серед крові та гвалту і наруги!

Байда

Що ж то за кров, за гвалт був і наруга?

Боярин

Кров вірних слуг княгині Ілліної,
Гвалт і наруга над її дочкою...
(Зупиняється).

Байдা

Кажи, кажи.

Боярин

Учора ми з Сангушком

В Острозький замок силою вломились.

Всі трупом полягли, хто став нам опір,

І князь Василь, за руку панну взявши,

Оддав її приятелеві в руки:

"Моя тут властъ, мос отецьке право!"

Почав благати піп, щоб одложили

На завтра шлюб: бо і дочка, і мати

З жалю та з сліз гірких обидві мліли.

"Тебе я не на раду, попе, кликав! —

На нього гrimнув князь Василь. — Чи бачиш?..

Чини, що я велю: бо булавою

Повчу тебе, як молодих вінчати".

Байдा

І повінчав?

Боярин

"Ликуй, Ісаїє", — крізь слізози

Бідаха проспівав, зв'язавши руки.

Байдा

То молода призволила вінчати?

Боярин

Як поспитав: "Чи маєш добру волю?" —

Мов на христинах кум за невмолятко,

За неї князь Василь промовив: "Маю!"

Байдा

Ну, так сей шлюб не варт своєї й назви.

Боярин

Так; да вони зробили шлюб справдешній.

Байдा

Який?

Баярин

Вечеряли; музики грали;

Мазура вдвох з Сангушком танцювали;

А наші козака навприсядки садили,
Аж лави й груби ходора ходили.

Байда

А молода?

Боярин

Без матері сиділа,
Мов бобом, плакала та з горя мліла.

Байда

Без матері?

Боярин

Бо матір причинили:
Її клятви й музик би заглушили.

Байда

Ну?

Боярин

Князю, дай утру слізозу гарячу...
І сором плакать сивому, та плачу...
Таке тут сталось, що коли б той замок,
Острог той гордий, став хлівом жидівським
Або костьолом грішним католицьким,
Або Кальвін би з Лютром там осілись
І над святою вірою глумились,
То в мене серце так би не боліло...
Боюсь казати...

Байда

Договорюй сміло.

Боярин

В ложницю повели... Воно пручалось,
Княжа Острозьке, вітка Із'яслава...
І... і п'яніх двох слуг туди позвали...

Байда

Доволі! Вийди і мовчи довіку
Про те, що чув і бачив. А якщо пробовкнеш,
Тобі заціпить, і навік замовкнеш.

(Виходить боярин).

Самусю, повели у бубни бити
І бунчука заткни на Красній броні.
Всіх сотників до мене в раду скличеш;
Козацьку чернь десятками полічиш.
Тих, що у Насті в кабаці пищалі,
Шаблі й сагайдакій позаставляли,
Нехай десятками поставлять різно.
Голоті сій свою роздам я зброю,
Та й рушимо з гарматами негайно
До суднього з харцизниками бою.

Тульчинський

Шкода, мій князю, в тулумбаси бити:
Не чутиме козацтво наше гасла.
Сьогодні на степу велике свято:
Прощальники в кабашниці гостюють.
Цимбали й бубни попід шинком водять,
Хто б не прийшов, горілкою частують.
Залога наша вся туди побралась;
Одна малеча в куренях зосталась.
І черговців, що про посли стояли,
Насилу вдержав я на чаті в замку.
Тепер у нас під зброею ні духа,
Опрач твого козацтва-побратимства.

Байда

Біда, біда! Та мусимо коритись
Козацькій волі. З нею нам не битись.
Сю ніч самим нам треба вартувати,
Мої ширококрилі орлята.
Чергуйтесь чергами на Красній броні;
Я мушу в той кабак, до Горової.

Виходять усі, опрач Байди да Тульчинського.

Тульчинський

Мій князю й батьку, Байдо міцносердий!
В тяжку часину я тебе благаю
Прислушатись до братового серця,
Яким воно непевним боєм б'ється.

Байда

Тяжка часина, брате, не заважить
У мене й крихти на вазі розсудку.
Над серцем Байдин розум гетьманус
Однаково і в радошах, і в смутку.

Тульчинський

Тим і вдаєсь до тебе, князю Байдо,
Як син до батька, рідний брат до брата.

Байда

І знай, мене не сліпити ні досада,
Ні безголов'є, ні гірка утрата.
Про тебе я, Самусю, пам'ятаю
В великім щасті і в тяжкій печалі:
Любов твою в душі твоїй вбачаю,
Як чисту воду в чистому кришталі.
Мов туманом, Катрусю обгорнули
Чернечими казками добрі люде;
Та не навіки чувства в ній поснули:
Вона твоя, вона твоєю буде.

Обнімаються мовчки і виходять.

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Кабак Насті Горової.

За столом сидять козаки-дуки, по лавках — козаки-нетяги.

Знадвору чути музики, співи, регіт і гомін.

Один з нетяг

Ой корчмо, корчмо, наша ти княгине!
В тобі добро козацьке марне гине:
Що і сама ти неошатно ходиш
І нас, нетяг, у дранім рýззі водиш.

Один з дуків. Шкода, козаче-брате, на корчму нарекати.
Нарекай на козацьку щербату долю та на дурну козацьку волю.

Другий нетяга. Тобі се добре говорити, упугавшись аж у
три жупани; а он у нашого Радька Гузиря нічим і грішного тіла

гаразд прикрити. З усієї здобичі, з того, мовляв, турецького добра зістались були тілько червоні штани, — і на ті вразька кабашниця польстилась. Тепер, бач, сидить голий, мов турецький святий.

Третій. А справді, він схожий на турецького святого, братчики. Крізь рам'є кругом тіло світиться.

Четвертий. То й бути йому Турецьким Святым, а не Радьком Гузиром. Чи згода, панове братте?

Усі нетяги. Згода! згода! згода! Нехай не дурно своє дрантє, свої верети носить.

Четвертий. Поздоровляємо ж тебе, любий товаришу, з новим титулом.

Турецький Святий. Що мені по титулі, як чортма нічого в шкатулі?

П'ятий. Не кажи бо сього, брате. Тепер усі твої карби в кабашної Насті пропали. Тепер нехай оплачується Радько Гузир, а Турецький Святий — новий у неї гість: мусить гаспідська Настя карбувати тобі на всі дванадцять апостол.

Турецький Святий. Еге, викрутишся в неї новим прізвищем! Се тобі не січовий кабак. Тут присуд князький, а не козацький. Добре було нам, панове братте, за гетьманування Ганжі Андибера. Той куди не ввійшов, чи в королівські добра, чи в панські, чи в чернечі, чи в міські, — всюди в нього присуд козацький. А князь Байда над нами разом і гетьманує, й панує. Не перестане, мабуть, князь поти князювати, поки вовк вовкувати.

Шостий. Проклятуща кабашниця! Вже аж комора тріщить од козацького добра, а їй ще мало. Коли б і душу чоловік застановив, узяла б і душу в заклад.

Другий дука. Ти, брате, справді рівняєш Настю до чортяки. А не хто ж, як оцей Турецький Святий проложив про неї стишок: "Ой, Насте, каже, Насте кабашна! Ти, каже, до нас, козаків, бідних нетяг, лиха та й обашна".

Третій. А торік, як роздобув на морі чересок грошей, то прибіг до неї з Низу, мов цуцик ласкавий, дарма що в цьому степовому кабаці присуд князький, а не козацький.

Турецький Святий. Мов цуцик? Не цуциком, великим пском, справдешнім собакою був я тоді.

Четвертий. Що ж, коли й сама, ледащиця, принадна і дівок держить хороших, а найбільш оту спокусницею Пазину.

Один з нетяг. Вам, дукачам, добре коло своїх жінок грітись, а бідному низовцеві, зліденному січовикові, до кого притулитись? Он і прощальники йдуть із Січі до Межигорського Спаса, да й ті

звернули з Київського шляху, щоб умочити сивого вуса в патоку.

Другий. Тепер то їм і вмочати: за одним заходом усе спокутують. Їм добре й каятись, у гроші вбившись. Дарма, що промінє састи на волосяну одежду, а чересом підпереже чернечого підрясника так само, як і козацького жупанка.

Третій. Еге, брате. Добре низовим дукам скакати в гречку, добре й каятись. А наш брат ухопить шилом патоки, та й носиться із гріхом. Прийдеш до попа в веретищі, то й покути накинути не хоче. Яка з голого спасенника користь?

Турецький Святий. Коли б моя воля та сила, я б оцих спокусниць узяв та й повбивав. Дак же бо козацтво наше!.. Само свою халепу й стереже, й обороня. Та й князь наш, дарма що Байдою зветься і за християнство воює, а так не чинить, як той спасений Полюс. Той у Києві он шпиталь про козаків-калік спорудив, а сей oddав степ, місце веселе, як долоня рівне, під жіноцький кабак, мов під який гарем, прости Господи.

Один з дуків. Хіба ж він під кабак oddав степ? Не під кабак, голово ти розумна, а під козацьке кочовище. Бо козаки бідкаються пасовищами по панських добрах. Що за божевільний мізок у цих опияк! Самі завели степовий кабак, самі з Настею рядну рядили про його вбезпеку, а тепер винуватять князя. Таж він про козацьке пристановище, не про що, дба: щоб захистити вольним кочовищем козацькі двори та холіви д'Орди. А коли б не дозволив зробити в своїх добрах кабака взором низового, то коренили б його так само, як Острозького й інших княжат.

Другий. А я тебе, друже, пораджу й остережу: не розпускай ти про князя Байду губу, як халяву.

Турецький Святий. Чому же це так, панський ти підлизо? Се ти мусиш держати язика за зубами: бо живеш із князької землі, а я — вольний козак.

Другий. Вольний, се правда: бо куди ні поволочешся, несеш усе своє надбаннє на спині, як той вовк-сіромаха — шкуру. Про вольного, правдивого козака проложено й пісню:

Козак, душа правдивая,
Сорочки не має,
Коли не п'є, дак воші б'є,
А все не гуляє...

Турецький Святий. Не одні воші ми б'ємо, пане брате.

Співає. До нього пристають інші.

Ой у лузі над водою
Калина цвіте:
Ой то ж наша голотонька
Мед-горілку п'є.

Іде козак, іде дукач,
Насміхається:
"За що тая голотонька
Напивається?"

"Ой не смійся із голоти,
Превражий дуко,
Щоб не була із душою
Тобі розлука!"

Один бере за чуприну,
Другий дула б'є:
"Ой не ходи, песький сину,
Де голота п'є!"

"Ой прошу ж вас, миле братте,
Прошу, не бийте:
Ой куплю вам цебер меду,
Нáхильця пийте!"

"Що ж нам, братте, з того меду,
Що ми нап'ємося?
Лучче вволю натщесерце
Дуки наб'ємося".

Третій дука. Заспівайте ж, братички, тепер ще про козацьку хату. Як бо той Шерешир співа?

Ой знати, каже, козацьку хату
Через десяту:
Вона соломою не вкривана,
Вона приспою не обсипана:
 Кругом двора
 Нема ні кола,
На дровітні дров ні поліна, —
Сидить в ній козацька жінка, околіла.

Турецький Святий. Щоб ви самі так околіли, превражі дуки, з своїми жінками і з усім наплодом! Хіба забули, що було Шереширові за зневагу козацтва? Те й вам, дукачам, буде. Йому

потовкли в друзки кобзу, а ви й зубів не позбираєте.

Четвертий. Чого цей Турецький Святий зробивсь таким злющим? Грима на нас, наче той печерський скимник. А колись я знав його веселим.

Третій. І одягнім.

Четвертий. Не що ж бо й що. І досі козаки співають стишок, що проложив цей спасенник, танцюючи круг Пазини. Гарний стишок! І бакаляр такого не зложить. Агов, козаки небожата! Хто заспіва про Пазину стишок, іди, випий із нами корячок медуп'янного-чола.

Один з нетяг. Хто скомпонував, хай той і співа: хай за свою кебету й нагороду здобува.

Четвертий дука. А заспівай справді, твоя Турецька Святине!

Один з нетяг. Не весело йому без кобзи співати: нічим, мовляв той Шерешир, угору духа підняти. Тим і на печерського скимника закандзюбивсь, що кобза лежить із штаньми в шинкарки в закладі.

Четвертий дука. То скиньмось по людській денежці та викупім. Чи так, панове братте?

Інші дуки. А чом же? Нехай козак себе розважить.

Четвертий. Егеж, еге, як той січовий нетяга мовляв:

Струни мої, струни,
Струни золоті!
Грайте мені стиха:
А чей козак-гольтяпака
Збуде трохи лиха.

Третій. Агов, дівчата! кéте лишень сюди кобзу того козака, що штани заставив.

Наймичка приносить кобзу.

Турецький Святий. Бач! так і вродилася. А я вже з тиждень коло диявольської пáплюги панькаю, що неживий ходю без кобзи. Дак ні приступу! Ще, ка, і в потилицю виштовхаю. На тобі, ка, більш накарбовано, ніж у тебе волосся на голові. Така диявольська халява! Щоб її душа в пеклі рабчики стояла!

Третій. Співай уже, співай.

Турецький Святий. Чуєте, міле братте? Чи брязнули капшуком, чи ні, уже й запрягли козака в ярмо. Отакі вони всі, ці дуки-сріблляники. Такі вони й тут, на Русі, такі й за Порогами. Та вже ж мушу відбути панщину. (*Співає під кобзу*).

Ой хто попа й попадю,
А я Пазину люблю.
Люблю і вдень, і вночі,
Ясне світло гасючи.
На Пазині коралі —
Сто золотих давали.
Ані батько купив,
Ані мати дала:
Сама добра була,
З козаками здобула:
Бо хороша була!

Четвертий дука. Бачте, як він її вславив! Ми помремо, то нас і позабувають, а Пазину довго ще пам'ятатимуть.

Третій. Іди ж, козаче, скріпі живота на похміллє: випий михалок меду.

Турецький Святий. Нехай з вас, розпревражих дуків, п'явики кров повипивають.

Первій. Сіль тобі на язик, печина в зуби!

Другий. Не кажи бо так на його, брате: з його буде колись преподобний скимник.

Третій. А що ти думаєш? Турецькі скимники сердитіші й од наших.

Четвертий. Он іще один такий преподобник до шинку тягче.

Третій. Сей, мабуть, ще святіший.

Четвертий. Та й розумніший: бо змудрував собі штані з жінчиної плахти.

Третій. А справді! Попристиував плахту між ногами, та й є штані.

Увіходить Хома Пиндюр.

Четвертий. Недурно зложив сам про себе пісню. Як бо вона співається? (*Співає*).

Троє інших дуків підтягують.

Іде козак з шинку п'яний,
За собою штані тягне.
Бо козак, бо козак, бо козацька дитина...
На те мати породила,
Щоб дівчина любила.

Хома Пиндюр. І полюбила таки. Бач, oddala ї материнську плахту на штани.

Четвертий. Ох, не вона це oddala, козаче. Dдала її лиха година. Не вподобала, мабуть, карбача на спині, а синього синила попід очима. Як бо той Шерешир про козацьку жінку виспіував?

Третій. Я влюбив цього козака, братчики, за його вдачу козачу. Випий, друже, чарку доброї оковитої горілки за здоров'є Турецького Святого. Тут у нас проявився святий, та ще й не простий, а турецький.

Хома Пиндюр. Та вже лучче тут випити, ніж у тих прощальників. Щоб ім ні одного гріха не прощено в чернецтві!

Третій. А хіба що?

Хома Пиндюр. Наливай уже, коли наливаєш, вразький дуко!

. Третій. Чим же я тобі дука, та ще й вразький?

Хома Пиндюр. (*випивши*). Не ти один, усі ви — бісова худоба. Ви з нашого брата козака-нетяги насміхаєтесь так само, як і ті низові дуки, ті, мовляв, прощальники. Заразом і горілкою вітають, і прізвище прокладають, як той казав: "Ложкою корме, а стеблом очі поре".

Турецький Святий. Сказано, дуки-срібліяни. Бодай ім добра не було ні в раю, ні в пеклі!

Перший дука. Та годі бо тобі, преподобний скимнику, лаятись! Ми ж тобі й кобзу викупили.

Турецький Святий. Ще й не так вас повилаю. Правду співав той січовий кобзар:

Ой ви, каже, дуки, дуки!

За вамі всі луги й луки:

Ніде козакові-нетязі stati

I коня попасті.

Ви думаете, я тільки про Пазину зложив пісню? Не забудуть людеї про вас, дерії українські. (*Співає*).

Та все пани, та все дуки,

Позайдали наші поля, луги й луки...

Другий. Тю на твою дурну голову! Ти ж і сам колись був таким, як ми, дукою. Хто тобі, пеському синові, звелів гайнувати батьківщину? У тебе ж так само були й коні, й воли, і всякий інчий добуток.

Хома Пиндюр. Були і в мене. В обох у нас те все було. Та

ми не насміхались вашим робом із голоти. От і низові дуки, що мають власні човни за порогами, і ті, забагатівши братньою кров'ю, тепер безпечно душу свою спасатимуть, а з нашого брата і в чернецтві воду варитимуть.

Турецький Святий. Ні, вони, й сидючи на небі, кепкуватимуть із тих бідолах, що море поковтало невідмolenих. Наш брат нетяга здобичню дорогу по морі верста, а вони в степової шинкарки добрі горілки попивають та за човни собі дуван одлічують, та рай по монастирях закуповують.

Хома Пиндюр. Велике диво, що козак пропивсь або в кості програвсь! Зараз і прізвище проложили. То був Хома Пиндюр, назвище старосвітське, поважне, а тут ув одну минуту — на тобі! зробивсь Хомою Плахтою.

Один з дуків. Отже ти й справді Плахта, Хомо. Не вклепавсь той піп, що Хомою тебе назавав: не вклепались і січові прощальники. У тебе розум не козацький, а жіноцький. Далебі! Ну, скажи на милость божу, який тут біс позаїдав у вас поля, луги й луки? Поздоров, Господи, князя, нашого батька, тут не Острожчина, що відміря тобі дві чи три волоки, та й козакуй під його князьким щитом. Тут і земля й вода вольна. Аби в тебе добуток свій був, займай займище, чабануй, ратайстуй, пасічникуй, будникуй, гони собі бобри, рибалкуй, — роби, що знаєш. А в козаки, хочеш — іди; не хочеш, стережи християнську землю на своїм займищі. Де ж тут "усе пани та все дуки!" Які вони позаїдали в вас поля, які луги й луки?

Другий. Хіба це зветься в вас позаїдати, щоб на порожніх ґрунтах сідати? Дурний прогайнував батьківський добуток, а розумний здобув та й оре його займанщину-пустош. То це вже в тебе й дука? Це вже в тебе срібляник? О, щоб тебе головою в жито! Знали січовики, яке тобі прізвище проложити. Ти, брате, й родивсь Хомою Плахтою.

Турецький Святий. Ось слухай, Яремо Шаруй-Казане, і ти, Микито Сопухо, ось слухайте обидва. Не були єсте такими розумними, витираючи плечима сажу по винницях та по броварнях. А як золоті бджоли в грека на Ягальницькому шляху підродрали, то й премудрими стали.

Третій. Чи в грека православного, чи в татарюги поганого, сього твоя святиня не зна, а словом дотина. Розумними ж через те вони стали, що добра свого на кабацьких служебок, на костиство, на танці-музики не прогайнували.

Хома Плахта. Бач, як сі дуки-срібліяни один за одним руку тягнуть! Мов жид за жидом.

Турецький Святий. Бо в їх віра жидівська.

Другий. Яка в нас, козаче, віра, поспитай у цієї панночки (*вдаривши по шаблюці*). Та перше викупи в Насті свою козацьку ознаку. Такого гультая не честь нам і не подоба пазом одплатувати, а поважним боєм годилось би тобі вуха по'бтинати.

Хома Плахта. Чи чуєте, чесне козацтво, християнське лицарство, як ся багата жidова з вас глумом глумує і глузом глузує?

Турецький Святий. А берімось, панове безшабельники, за лаву та припремо цих вражих дуків до стіни, так щоб і очі на нас повирячували!

Козаки-нетяги хапаються за лаву, а козаки-дуки, зіскочивши на стіл, за шаблі.

СЦЕНА ДРУГА

Там же.

Увіходять Настя Горова з наймичками.

Настя Горова

А що се ви, п'янюги-волосюги?
Чи се вам шинк жидівський чи вірменський?
Я тілько крикну в степове віконце,
То на шаблях вас рознесе козацтво.
Ти, ледарю, що з жінки здер плахтину,
Спустошивши і дворище, і хату!
Горшком у тебе жінка воду носить,
Половником дітвому наповає;
Замість парчевих-золотих очіпків
Від тебе синяки криваві має.
Геть з кабака мого, дірява шапко,
Безпідошовний чоботе-шкарбане!

І дуки, і нетяги регочуться.

Один з дуків

Ся вдарить словом — що твоя й ломака!
Бач, як зігнувсь, похнюпивсь, мов собака?

Настя Горова

А ти, святий угодниче турецький,
У Магометовім раю одвірний!
Коли тебе не виганяю з хати,

Бездонна куфо ти, гниле барило, —
Тулись, як пес, а на людей не гавкай,
Гультайським язиком тут не варнякай,
Бо ти в мене, як дам сторожі гасло,
Аж за дев'ятими ворітами гавкнеш.

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

Там же.

Увіходить Ганжа Андібер, одягнений нетягою.

Андібер

Гей, хто тут сміє козака-нетягу,
Мов жида чи вірмена, зневажати?
Хто сміє з шинку, наче пса з-під лави,
Козацтво підупале проганяти?

Один з нетяг. Отак гукни! Неначе гармата ревнула. Так тілько Ганжа Андібер гукав на Старці.

Другий. Та чи не він се, брате, ѿ? Я вже давно помітив, що в його постава не голтьіпацька. А зріст який! Се велетень.

Третій. Еге! дарма що кажанок, волосина 'д волосини на пучку.

Четвертий. А поясина з рогози, мов у того козака Голоти.

П'ятий. А шапка-бирка, зверху дірка.

Шостий. Справді така, як виспіував той Шерешир: вона, мовляв, травою пошита, а вітром, на славу козацьку, підбита!

Сьомий. І чоботи справді такі сап'янці, що видко п'яти й пальці: де ступить, бosoї ноги слід пише.

Восьмий. Ні, подивись, які в його плечі, які руки! У ці руки не попадайтесь, дуки.

Настя Горова

(стямившись після нестяями)

Звідкіль се в нас опудало взялося,
Замурзаний грязею невмивака?
А чіп! твоє серед баштану місце,
Своїм дрантєм дрібне лякати птаство.

Андібер

Лякає колись я і буйне, суціго...

Чи бачиш, що оце?

(Виймаючи з-під поли недолимка).

Настя Горова
Гляньте, позлотистий
Гетьманський недолимок у нетяги!

Андибер

Чого ж тепер від мене хочеш, падло?
Чи по голові ним тебе заіхать
І черепа тобі в прах розтрошити,
Чи за ширітvas меду заложити?
Постав мені чола п'яного миттю
Щирітvas-цебер повен серед хати.
Гей, козаки-нетяги, миле братте!
Скликайте чернь обідрану козацьку,
Нехай хоч нахильця п'є-веселиться,
А вип'є цебер, ще поставлю десять.

Турецький Святий
О, щоб же так тебе Господь утішив,
Як покріпив єси козацькі душі!

Хома Плахта

Це не сріблняник-дука: щире серце,
Душа правдива, до нетяг обашна.

Андибер

Чого ж се ви стобились коло порога?
Кому з вас не рівен у мене кожен?
Вони сьогодні одягні та пишні,
А завтра ви цвістите маками...
Посуньтесь, дукачі, нехай голота
Зо мною поруч за столом сідає.
(Посовує дуків і висовує всіх із-за столу).

Турецький Святий
Коли голота, дак між нею первый
Святий Турецький мусить бути в тебе.
(Сідає поруч).

Хома Плахта

А Плахта другий, мов у Божім царстві
Петро й Павло, козацькі щирі душі.
(Сідає поруч).

Андибер

Агов! до мене, козаки-нетяги!
Я маю чим гостей угонобляти.
(Висипає на стіл таляри з череса).

Один з дуків

Ге, ге! се не козак-нетяга, міле братте:
Се чи не сам той Андибер з'явився?

Другий

Не дурно йшла про його поголоска,
Що знов над Байдою він візьме гору.

Наймичка вносить цебер меду.

Андибер

Частуйтесь досхочу, козацтво-друзі,
Мов за Порогами в Великім Лузі.
Я не такий, як той лукавий Байда:
Не панська в мене — проста, щира правда.
Гетьманством я високо не несуся,
Вельможним поглядом з вас не сміюся.
Чи князь, чи пан, чи вбогий голтятака,
У мене шана й честь усім однака.
Частуйтесь по простацькому звичаю,
А я чогось душою знемагаю.
За думками гіркими мед не п'ється,
Горілка добра марно в пельку ллється.
Журба мене зв'ялила, ізсушила,
Що повтинало нам лукавство крила.
Відсуньте, братте, пóкуню кватирку,
Подам я в степ свій глас річкам козацьким. —
Гей ви, річки широкі, степові!
Помошниці великі Дніпровії!
Або мене до себе ви приймайте,
Або мені підмогу посилайте!

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Там же.

Увіходять козаки-зимовчаки з одяжею та з козацькою зброяєю.

Первий козак

Оце тобі сап'янці, наш гетьмане,
З святої річки, з славної Самари.

(Обувач).

Другий

А се тобі, наш незабутній Ганжо,
Жупан-лудан з Великого Інгулу.

(*Вдягає*).

Третій

Се шлик тобі, преславний Андібере,
Шле Ворскла-річка, пасіками пишна.

(*Надіває*).

Четвертий

Прийми ж, наш батьку, і козацьку зброю
Від Росі, Тясмина, Сули й Росави.

(*Чіпляє*).

Андібер

(до купи нетяг, що постали коло дверей з кочергами та рогачами)

А що ж ви, друзі відцурались меду?
Чого постали попід мисниками?

Один з купи

Того постали попід мисниками,
Щоб наші дуки з хати не втікали.

Другий

Вони черствим нас хлібом годували,
Як по ріллям у них ми шкитильгали.

Третій

Вони роботою нас напували,
Як казани у їх ми шурували.

Четвертий

Хто жив на Старці від меча зістався,
Їм у броварну каторгу попався.
Варили воду з нас ледачі дуки
І потирали об козацтво руки.

П'ятий

Не хочем меду, ні горілки пити,
Аби нам дуків добре попобити.

Шостий

Дай суд нам, батьку праведний гетьманський,
Нехай не гине звичай наш козацький.

Андибер

Короткий суд у мене, міле братте:
Чи хочете, то розірвіть на шматтє,
Чи хочете, то з хати вивождайте,
У два кії по спині потягайте.

Сьомий

Ми не вовки, щоб іх на шматтє рвати;
Нам лучче за ліб, мов воляк тих, брати,
Під віконню надвбрі покладати,
По сраці канчуками затинати.

Нетяги беруть дуків за чуби.

СЦЕНА П'ЯТА

Там же.

Увіходить Байда, один, без почту, з обухом у руці.

Байда

Не добре, Ганжо Андибаре, чиниш,
Що знов на давній шлях свій повертаєш.
Не від мого меча лежить на Старці
Козацтво низове, залите кров'ю:
Дурний твій розум, навісне завзяттє
Братів з братами покотом поклали.
Шануючи твою лицарську славу,
Я дав тобі князького недолимка,
А ти почав із ним степом никати,
До всобиці козацтво нахиляти.
Забув єси, що тут не Запорожжє,
Не Замокан, не Базавлук, не Скоки:
Тут присуд мій, наслідній по тих предках,
Що суд судили ще в варязькі роки.

Андибер

Пресвітлий князю, ти всього не знаєш,
Що в тебе коять душмані козацькі.

Байда

Нехай мої той добра покидає,
Хто в них наругу та біду приймає.
Широкий світ, — знайти притулок можна
В Острозьких, у Сангушків, Радивилів.

Турецький Святий

Щоб ми тебе на інших проміняли!
Ні, князю, ти наш пан, наш рідний батько!

Хома Плахта

Хотіли ми зробити якнайкраще,
Щоб славивсь ти ще ширше між козацтвом.

Андибер

Бо дуки ці голоту зобижають
І вбогих від козацтва відучають.

Байда

Я думав, що провчив тебе навіки
В страшних окопах на кривавім Старці.
Лежав ти мертвий од мого обуха...
Я взяв тебе, вдихнув живого духа,
І клявсь єси, очунявши, що будеш
Мені коритись, як дитина батьку.

Андибер

(низенько вклонившись)

Корюсь тобі, преславний князю Байдо,
Корюсь, як лицарю між лицарями.

(Стиха до нетяг).

Се вам завіт козацтва: я корюся,
Поки у силу да в потугу вб'юся.

Байда

Та пам'ятай же, що мої достатки,
Усі поля, степи й луги з гаями
Оддав козацтву я на вжиток вольний.
Ніхто подимного мені не платить,
Ні мита не дає, ані куниці.
Живу я просто, мов козак у Січі,
Ні вин коштовних, не медів не знаю
І на потуху по рибасі щуці
Горілиці михалок випиваю.

Все козакам оддав я на притулок,
На втечище, на вольний заробіток.
Коли ж хто з них сріблляником зробився,
То се річ добра, похвали достойна.
Бо не з кишень людських нам треба жити,
З землі насушний хліб свій здобувати,
Здобувши, ворога у полі бити
І християнський світ обороняти.

Увіходить Настя Горова, з тацею і срібним ковшем на таці.

Настя Горова

Пресвітлий князю! честь мені велика,
Що завітав єси козацьким робом
До нашої оселі степової,
До становища Насті Горової.
Я знаю, що в медах ти не смакуєш,
А пивом нашим шинковим гордуєш:
Зволи ж горілки доброї, живої,
Здоровшої над вивозні напої,
До чесних рук своїх лицарських взяти
А срібний ківш на замок відослати.

Байда

Не п'ю з таких я рук.

Настя Горова

З яких, мій князю?

Байда

Таке жіноцтво, як ти, Насте, робить,
Що серце лицарське, як лев хоробре,
Від погляду дівочого холоне.

Настя Горова

Не ти б казав се, князю благородний,
І не мені б таке від тебе чути.

Байда

Як! ти, мізерна, темна заволоко,
Рівнятись ізо мною сміеш?

Настя Горова

Смію...

Козак єси, пресвітлий князю Байдо:

Козак мене із батьківського дому,
Від роду чесного обманом вивіз
В край, де "леліють ріки медовії
І зеленіють трави шовковії".
Козак із мене, князю, насміявся,
Продав мене в ясирну неволю...
Я вирвалась у землю християнську,
Беру з козацтва ласого данину:
То чим же я тобі від нього гірша?

Байдা

Ти правду кажеш. Я твій подарунок
Пошлю на замок, а горілку вип'ю,
Як випила ти горе, до останку.
Знай, і в мене не весело на серці,
І з мене, так як з тебе, насміялись...

(П'є).

Ну, Ганжо Андибере, будеш, брате,
За християнську віру воювати.
Покликуй покликом сумним, понурим,
Що я тебе навчив про турка кликатъ.
Бо ворогам Христа благочестивим
Я хочу, перш ніж туркам, хлосту дати.
Нехай народи християнські знають,
Як козаки недолюдків карають.

Андибер

(почепивши шлика на ратище)

Гей, люде добрі, вбогі і багаті,
Підвусники, вусаті й бородаті!
Хто з вас охочий потерпіти муки,
Попавшись на войні в катівські руки?
Кому з вас любо за спасенну віру
Мечем утерти носа безувіру?
Кому з вас любо на колу стирчати,
На колесі чи на гаку сконати?
Хто не лякається четвертування
І шкури з тіла заживо здирання?
Таких ми кличем до своєї купи,
На муки більш, ніж на багаті лупи.

Не треба смерти козаку боятись:
Від неї й на печі не заховатись.
Козак на те, щоб злюку бити в полі,
Достерегати всюди правди й волі.

Усі

Готові, Байдо, за тебе вмирати,
Ледачих злюк за кривди їх карати!

Як Андібер виходить з хати, завіс опускається. Перші три вірші його поклику знов чути; потім голос його никне в степовому галасі, перейшовши вкупі з музикою в словіще завиваннє.

СЦЕНА ШОСТА

Табір під замком Острогом.

Увіходять Байда, Тульчинський і інші козаки-побратьями.

Байда

Я думав, браттє, що нема на світі
Солодшого напою від кохання;
Аж помста ще солодша. Сим напоєм
Боги собі у серці гоять рани.
Коли б я був Зевесом, я б спустився
Із хмар в Острог з тріскучими громами
І в саме серце Василеві впився
Гаком свого орла та пазурами,
Дмитра ж обвив зубчастою стрілою,
Мов перевеслом огняним бліскучим,
І гримнув прокляттєм над головою,
Страшним, як вічне полом'є жерущим.

Тульчинський

Ну, а коли б твій ворог покорився
І впав до ніг, як грішник перед Богом?
Коли б у вéреті і попелі смирився,
Простершись ниць перед своїм порогом?

Байда

Що за картина! Князь Василь у рамї
І попелом присипався смиренно...
Ні, я лежачого не розтоптав би,
Хоч ненавиджу варвара смертельно.
Ну, та в Острозі ще не ждуть приходу

Мого з гарматами: ще ми застанем
Нового київського воєводу
Вбезпеченим і мов би з неба грянем.
Ще голови важкі в сіпак з похмілля;
Не ждуть мене сюди так хутко в гості,
Не ждуть від нас кривавого весілля
Ясновельможному харцизу його мосці.

Один з побратимів
Ні, князю, глянь, ворота відчинились,
Під княжим стягом козаки рушають.
Узгір'я замкові людьми окрились,
Вітряк і греблю з вешняком займають.

Байда
Бо мусять, щоб не допустить обходу.
Та Ганжа обійшов уже низами.
Жду маяка від нього димового,
Та й напремо панцерними полками.

Вбігає, задихаючись од поспіху, вістовець.

Вістовець
Стій, князю! зрада!.. Ганжа з низовцями-
Нетягами в Острозі бенкетує...
Вворужився князькими ратищами
І чернь козацьку на тебе риштує...
Посел од Ганжі вже давно в Острозі:
Він заприсяг Острозькому служити,
Щоб на боярському панцернім праві
Під самопрісудом козацьким жити.
Покидали тобі й дітвору, відцуралисъ
Жінок і вбогого свого нащадку.
Тут переженяться із міщанками
Та й чатуватимуть собі круг замку.

Байда
О бідний мотлоху! чи довго будеш
На братню долю сùпитися грізно,
Себе від пана пану продавати
І розповзатись по Вкраїні різно!
То і дітвори, кажеш, одбігають?
Чудовищно!

Один з побратимів
Ні, князю наш і брате.
Бо злющи знають серцем серце Байди,
Що на дітях не стане їх карати.

Другий

А як підпасками поробляться хлоп'ята,
Підпарубочими зростуть на панській ниві,
До пугачів полинуть пугачата
Шукать хижакької собі поживи.

Третій

І так із роду в рід, аж поки стануть
Не лучче їх пани панів бороти:
Тогді в харцизники до тих пристануть,
Під ким найбільш руїнної роботи.

Байда

Ні, доки лицар буде на сторожі
Добробуту народного стояти,
Боронячи права природні Божі,
Не вдастесь дичі перевагу взяти.
Тепер нам трудно встояти у полі:
Нас мало, тілько тисяча і двісті,
Та буде праці ворогам доволі,
Поки поляжемо усі на місці.
Чи битись, братте?

Побратими

Битись! битись! битись!

Тульчинський

Поки рука держать меча здоліє,
Не даймо нашим ворогам хвалитись,
Що перед ними наше серце мліє!

Байда

Ні, миле братте, се не буде слава,
Що ми поляжем трупом до одного...
Нехай не ширить наша смерть кривава
Порожніх співів кобзаря п'яного.
Є в світі слава з погляду нового,
Достойна вищих дум, пісень пророчих,
Геройського надхнення огняного

І чистих, благородних сліз дівочих.
Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства, —
Не тими, що втішаються кострами
І Божий світ пустошать ради папства.
Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивостю великого султана.
Під ним свободу совісти і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегородим
У рідний край від Буджаків і Криму...
Не биймось з братами, як на Старці.
То напад був. Комишники вломились
У табір наш, мов татарва-поганці, —
І ми кривавим боєм боронились.
Рушаймо живі, цілі і здорові!
Не мусим червоніти: се не втеки;
Се діло християнської любови...
Восхвалять подвиг наш віки далекі.
Рушаймо маршем, бймо в тулумбаси!
Коли наступлять, із гармат вітаймо!
Так утікати — честь і слава наша...
Во ім'я правди Божої рушаймо!

Завіс падає. Чути бубни, тулумбаси і гарматне стрілянине.

АКТ ТРЕТЬІЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Сад над Босфором.
Увіходить Байда.

Байда

Рай, а не місто! Закуток едемський!..
І хто ж мене з пустині-України
Замчав сюди, в ці вертогради пишні?
Твій дух зрадливий, Ганжо Андібере!..
Сюди колись, на крилах голубиних
Мене любов була замчала неньки:
Тепер ненависті сліпої крила
І зависти безрозумне завзятте

Перенесли мене через Балкани,
Льоди близкучі та безодні чорні...
Брати, земляцтво любе, християни!
Мені здались родиною погани...
Тоді, мов сон, мені Стамбул приснився:
Тепер він сяєвом дневним окрився.
Венеціє, Неаполю і Риме!
Померкли ви навік передо мною.
Золочених палат амфітеатром
Возноситься Стамбул понад Босфором,
На Мармурове море позирає
І на ту гору, що снігами сяє...
Олімп! глянь, давнезний, білий діду,
Із-за далеких вод, з імли своєї:
Се диво з див, якого попід небом
Не бачили й боги твої безсмертні...
Рай, та не нам тут жити-раювати.
Земля чужа, чужа і мова, й віра,
І радощі чужі нам тут, і горе...
Ні, горе не чуже. Се наші струни
Так голосно до серця промовляють...
На тих рясніх невольником базарах
Про наші муки кобзарі співають.
Як позирну на каторги-галери,
Де наше браттє підставляє спину
Під карбачі та таволгу червону, —
Моя душа, мов у морській безодні,
В гіркій печалі й тузі потопає.
О Андібере! скнара той острозький
Єхидно брата з братом розлучає...

Увіходить Тульчинський.

Тульчинський

А ти ж мовляв, мій князю-побрратиме,
Що в тебе в грудях серце б'ється рівно...
І той дурний голотовода, Ганжа,
Тобі щодня веселі мислі мутить!
Чи підкупив його Василь Острозький,
Чи він, без підкупу, із глузду зсунувсь, —
Пора його навіки занедбати,
Про Україну робом іншим дбати.

Вже другий рік, як ми тут пробуваєм
І славою твоєю світ сповняєм.
Згадай, як ми з янчарами помстились
На тім народі, що костри для папи
Підпалює попід людьми живими.
Згадай, як ми гальони запалили, —
Ті, що хотіли знов так обідрати
Царград, як розбишаки-крестоносці.
На морі й на землі великим духом
Творив еси дива войни криваві...
Ти Соліманові зробився другом,
Підпорою його потуги й слави.
І не в козацьку жоломійку, князю,
Тобі хвала трубила на Босфорі:
У золоту трубу вона трубила,
Всіх нас царськими шатами окрила!
Султан тебе вже величає сином,
Найвищим титулом, ім'ям сердечним.
Навпроти славної оселі Магомета
Подарував нам замок Баязета.
Оддав долину нам, мов Луг Великий,
Пасовище квітчасте, прохолоднє.
По нім біжать, мов дві сестри рідненькі,
Дві річки чисті, прозірні, бистренькі.
В Босфор, мов дружні речі в серці, ллються, —
"Небесними" вони струмками звуться.

Байда

Король мене банітою-вагнанцем
Оголосив по Польщі і Україні:
Я панські замки збройно наїжджаю,
Княжат Острозьких шарпаю-руйную.
Король пишається передо мною,
З панами лядськими мене рівняє;
А предок мій Олег тогді повісив
Свого щита в Царграді на воротях,
Як ще Ягайллові діди по пущах
Одпасували свині на жолудді.
Козак з варягів, князь з князів варязьких,
Я маю право на царську корону,
І хто мене посміє зневажати,

Того мечем готов я покарати.
Да не піду я против Жигимонта
З потугами грізного Солімана:
Бо перше б я спустошив Україну,
Аніж би лях із литвином загинув.
Ні, земле рідна, краю ти мій, раю,
Широке предків славних кладовище!
Вигнанцем буду я тобі служити,
Від хана й від султана боронити.

Тульчинський

Борониш ти ще лучче, ніж Острозький,
Єхиди-сина чеснородний батько,
Що тридцять три бої у полі виграв
І вічним сном у Лаврі спочиває.
Борониш: бо султан завзятим кримцям
Грозив, що на гаки залізні буде
Їх мурзаків за Україну вішати.
Поки мечем на заході ти сяєш,
На сході сонця упокій панує.
Чабан татарський з чабаном козацьким
В сопілку грають, сидя на могилі.
Чумак черкаський, каневський, брацлавський
Іде по сіль степами до лиману;
А мурзаки везуть свої сап'яни,
Бакалії, габу, шовки турецькі
І водять коні в Київ та в Немиров.
Степи окрилися вівцями й добутком,
Бджола в землі воски безпечно ліпить,
І край наш рідний молоком та медом
Тече, мов та земля обітovanа.

Байдя

Самусю! чом же Соліман не хоче
Мені з галер невольника віддати?
Я не бажав би за мої заслуги
Собі від нього іншої заплати.
Найбільша се була б козацька слава,
Коли б цвіла впокоєм Україна...
Та ні, не тим воно тут, брате, пахне:
Бездонна се крові та сліз пучина!
Що більше наші плакати-тужити,

То веселіш невіри будуть жити.
Споглянь кругом. Невольницькі се руки
Сади садили, мури мурovalи;
Невольники гіркими слізьми й потом
Сі деревá розкішні поливали.
Вони тесали з мармому мережки,
Прозірчасті узори-арабески.
Вони мечети пишно зодягали,
Мов піною морською покривали,
Легкі, мов сон, мов щастє, жартовливі,
Фонтанами під небеса пускали.
Ні, брате, ні! не нам тут раювати:
Якусь ми іншу мусим думку мати.

Тульчинський
Яку ж, мій князю?

Байда

Ще я не надумавсь,
Я тілько бачу, що турецькі ринки
Рясніють нашим людом українським.
Щоб заспокоїти мою досаду,
Зробили шибеницю уз Галату.
Страшна споруда: сім гаків залізних
Стирчать попід бойницями високо.
Із тих бо то бойниць спихати будуть
Татар, котрі піймаються з ясиром.
Да птаство се не ловиться, а бранців
Знай на невольницькі базари возять.

Тульчинский

Мій князю й батьку! не одна неправда
Та хижка дикость бранцями торгус:
Козацтво наше хоче лупом жити,
Так як татарське — баришем ясирним.
Воно авули по степах руйнує,
Купців на суші й на воді пліндрює.

Байда

Я знаю добре наших Андіберів,
Та знаю й відкіля вони беруться.
Сто літ уже під турчином татари

Козакувати учатъ Україну.
Крови та сліз гірких народне серце
Во віки вічні не простить тиранам.
Воно драконів вогняних рождає
І на турецьку землю напускає.
Тим, брате, не про те нам треба дбати,
Щоб турчина послугами з'єднати:
Ні, лучче боєм ворога впинити,
Меча йому у серце затопити!

Тульчинський

Мій князю! я — в руках у тебе кобза:
Ти по своїй мене вподобі строїш.
Ми всі, під надихом твоїм, як струни,
Гримим-рокочемо лицарські думи.

Байда

Під надихом моїм, Самусю-брате,
Забув єси й криницю вічну жизні,
Що Божим раєм дише серед спеки
І дух наш у віки веде далекі.

Тульчинский

Нехай не знаю тих утіх на світі,
Що не судила доля побратиму.
Я кинув і коханнє, й рід-родину,
І рай мій, рідну землю, Україну.

Байда

Мені коханнє осмалило серце,
Мов блискавка на дубі верховітте,
Да не струснуло, не заколихало,
І рівноваги серце не втеряло.
Ти ж, мій Самусю, процвітай-красуйся,
Мов пишна-свіжа у саду троянда.
Нехай твоїм я щастем веселюся,
Твій побратим, чернець без ряси, Байда.

Тульчинский

Чернець?

Байда

Так, брате. Мов гірку отруту,
Зненавидів я світові утіхи

У ту пекельну, демонську минуту,
Як демони ввійшли у рай мій тихий.
Прогнав із серця погляд чарівничий,
Прокляв спокусливу лиху годину...
Замість чернечої волосяниці
Надів сталеву ковану тканину
І став ченцем. У мене віра — правда,
Молитва — подвиги лицарські.
Пости і бдіння — походи, нужди, праця,
Молитва — подвиги лицарські.
Пости й бдіння — походи, нужди, праця,
А рай — над злом кривавий суд козацький...
В землі кралевській не знайшов я віри:
Нема там віри, де панує кривда.
Своє давняшнє руське *княже право*
Оддав король неситим можновладцям.
Воно ж то дук у нього наробило,
Срібляніків вельможних породило,
Торгують правдою в дворі кралевськім,
Торгують нею і по панським дварам,
І так сей торг народові огидів,
Що дуками усіх заможних лає.
Погрожує руїною ся лайка,
Як під голоту злюки підлестяться...
Вповав я, буде правда в Солімана,
Наукою освіченого турка.
Гаруна Аль-Рашіда він праправнук,
Премудрого арабського каліфа.
За розум благородний та за щиростъ
Зробив царицею русинку-бранку;
Помстивсь мечем над королем Філіпом;
Погрожує тройній тіярі римській;
І затремтіли перед ним народи,
Котрих поганами взиває Лютер.
Та ні! нема і в Солімана правди:
Обманює сераль і Роксолану,
Високий розум нашептами губить
І праве серце мріями голубить.

Тульчинский

То як же, князю, нам добитись правди?
Де нашему мечу її шукати?
Чи знаєш що? Давно вже я вбачаю,
Що ти сумний, хмурний, мов Етна чорна.
Зідхаєш стиха, мов той бурний кратер
Перед розливом полом'я та лави!
Хоч ти мене підняв і в побратими,
На тебе я дивлюсь, як на Зевеса.
Не смів тобі я з думкою відкритись
І змалював георгіку в пустині.
Тепер же, під твоїм диханнem бурним,
Нехай моє огнем палає слово.

Байда

Не я тебе, Самусю, мов ту кобзу,
Настроюю по власній уподобі:
Ти в серці маєш бельведерські струни,
Гучні й дзвінкі, як Зевсові перуни.

Тульчинский

Могучий цар сей турчин любомудрий,
І правди він жадає серцем щирим;
Та є на світі Геркулес великий,
Що правдою воює всі язики.
Убив над Волгою страшного змія,
А другого — над Каспієм глибоким.
Його ім'ям козак, мов талісманом,
За горами сягнув до океана...

Байда

Ти про московського царя говориш...
Так, се потужний розум, серце праве.
Одно, одно...

Тульчинский

Що він із Візантії

Пересадив сліпих вождів до себе?
Дарма. Бо темна чернь — се "рід лукавий",
А ницаки — се "рід прелюбодійний":
Од Бога правди ницим серцем блудить,
Перелюбки з "отцем олжі" зчиняє.
Покищо мусить дика дича слухать

Своїх сліпих пророків Валаамів.
Як просвітиться правдою науки,
Не дастесь хижакам у хижі руки.

СЦЕНА ДРУГА

Там же.
Увіходять княгиня Вишневецька,
одягнена черницею і закутана чорним серпанком.

Байда

Живем тут приступнó, немов у Січі;
Да тілько там, на лицарській оселі,
На славнім острові моїм Хортíці
Нога спокуслива ще не ступила.
Поговори з морою, любий брате:
Мені з жіноцтвом тяжко розмовляти.
То згадую, як мовчки проганяла
Мене з оселі предківської мати,
То — як очима гордими засяла
Та бідна... ну, та що вже й споминати!
(Хоче йти геть).

Княгиня

I рідний син цурається гіркої,
Що вже не слізьми, а крівцéю плаче.

Байда

О нене!

Тульчинський
О княгине-паніматко!

Байда

Одкрий же вид; дай руку поцілую...
Ти й тут мене знайшла, моя кринице,
Істочнику мій чистий!

Тульчинський
Припадаєм

Обидва до твоїх колін, святая!
Ти нас обох на Божий світ явила:
Ти душу в мене наново вложила.
В твоїм саду троянда процвітала
І раєм на мене благоухала.

Байдা

Одкрій же вид, матусю: подивлюся
На образ твій, которму молюся,
Єдиний образ...

Княгиня

Ні, я вже не хочу
Дивитися на Божий світ, мій сину...
Втеряла все з тобою: і Катрусі нема вже.

Тульчинський

Боже!

Байдा
Як нема?

Княгиня

Забрали...

Байдा

О, не хитайсь так страшно! сядь, матусю,
І говори. Мого ковадла-серця
Нічим ти не стривожиш. Хто забрали?

Княгиня

Не хто, як наші вороги, татари.

Тульчинський

Годино нещаслива!.. Розступися
Передо мною, земле, щоб не чути!

Байдा

Ми — козаки, ми — лицарі, Самусю.
Смерть — море, люде — краплі понад морем.
Не довго поблищим, усі потонем.

Тульчинський

Смерть — річ звичайна; ні, неволя... о, о!
(Виходить).

Байдा

Нещасний мій Самусю! нас фортуна
Обох ченцями поробила рано.

Княгиня

Ох!.. Мов на серці одлягло, як серце
Чуже озвалось на мій жаль великий.

Байдা

Нам не чуже воно, кохана нене.
Се другий син твій, може, син єдиний:
Бо в мене в серці струн ніжніх немає,
Котрими серце з серцем розмовляє.
Ну, що ж і як було? Я мушу знати
Про все, що там постало на Вкраїні.

Княгиня

Як вигнав князь Острозький Андібера...

Байдा

Острозький?!

Княгиня

Князь Василь, опанувавши
Вдовицький замок, Ганжине козацтво
Хотів по всій Острожчині Волинській
На службу замкову пообертати.
Став Ганжа дука, не схотів од боку
Свого нетяг по замках розпустити.
Наважились осістись у Заставі.
Всі вісім гулиць під себе зайнявши,
Щоб іх міщанські сотні вгонобляли
І стації, мов під войну, давали.
Зчинився бій кривавий коло церкви
Онуфрія, та не подужав Ганжа...
Тогді притіг на степ наш Вишневецький;
Кабак пожакував; бочки з пивами,
Медами й горілками порубавши,
Оселю на пожар пустив під вітер.
Аж замок освітило тим лунаннем,
Що горілки під хмарами лунали.
Нещасна Настя, в синяках, прибігла
До мене з наймичками рятуватись...

Байдা

А сердюки ж її, кабацькі чати?

Княгиня

В один клубок з нетягами змотались.
Се ж і було велике наше горе,
З того ж і сталась нам тяжка пригода.

Бо все козацтво, лупом поживившись
В Острожчині і в Насті Горової,
До Росі двинуло, човни робити
У липових дубровах королівських.
А татарва, побачивши, що в Диких
Полях верхбі не горять могили,
До Вишневця підкralись чамбулами.

Байда

Хіба ж під присудом замковим люде,
Міщани наші, отчичі, гербові
Дворяни, слуги по індигенату,
З панцерними боярами поснули
Чи в горілках та в пиві потонули?

Княгиня

Багато й тих, що дуками в них звались,
Людей статечних, добрих і тверезих,
Пішло в козацтво через ті напої,
Корми велики і страшні побої.
А хто зоставсь, ховався по затонах,
По пасіках, лугах, бобрових гонах.

Байда

То й замок наш остався без залоги?

Княгиня

Була залога в Вишневці й на замку,
Не дано клунь татарам підпалити;
Да тілько ми поїхали на прощу,
Щоб Господа за вас обох молити,
І тут, під монастирським гаєм...

Байда

Проща,

Се, нене...

Княгиня

Знаю, що ти скажеш, сину;
Та нововірство ваше не лікарство
Для матері, що втратила дитину.

Увіходить посланець.

Посланець

Пресвітлий князю! падишах великий
Тебе з Тульчинським паном просить в раду,
На Замок Щастя, в Золотому Розі.
Потреба пильна, просить бути вборзі.

Байда

На Замок Щастя... Щастя... Світ гіркий вам
Розкошами солодкими сміється;
А нам, козацтву з-за сумних Порогів,
Манастирем він бойовим здається.

Посланець

Козацтву з-за сумних Порогів, князю...
Назвав єси Пороги словом певним:
Бо сумом дишуть і на наше царство,
Немов пекельним полом'єм підземним.
Вас кличе падишах, щоб зміркувати,
Як з огняним драконом воювати,
Що виплив з Січі і що ні спіткає,
Жере, пліндроє, на пожар пускає.

Байда

Га, справді?.. Є й над вами суд і сила.

Посланець

Ся, князю, сила нас із глузду збила:
Бо вже галери наши потопила
І море Трапезонтом освітила.

Байда

Еге!.. Нехай, побачим, поміркуєм,
А може, й іншу річ яку прочуєм.

Посланець

Річ інша тільки та, що допливає
Ротата гідра до Босфорських замків
І полом'єм безощаднім сягає
Аж до самого Сховища Коханків.

Байда

Чував ти певно на сумних базарах,
Як віщі струни стиха рокотали...
Оце ж через ясир ваш невгавущий

Козацькі душі пеклом запалали.
Іди. На раду поспішу негайно
І все зроблю по нашій руській правді,
Так як годиться князеві з варягів
І козакові між козацтвом, Байді.

(Виходить посланець).

Ходімо, нене, відпочинь у мене.
Побачим, що в тяжкій біді чинити...
Ще посланець... Не знають бусурменці,
Як полом'є козацьке погасити.
О, віруй, нене! буде суд правдивий,
За слъзови, за твоє велике горе:
Турецькою ненавидною кров'ю
Ми сповнимо Босфор і Чорне море.

Княгиня

Не знаю, що за мислі в тебе, сину,
І голова не зносить... Думка думку
Жене, як хвиля хвилю, про дитину,
Про тиху, чисту, ясную голубку.

(Виходить у нестямі).

Увіходить посланець з листом над головою.

Посланець

Велика і преславная цариця
Востоку й Заходу, Хуррем-Хасéки,
Всіх королів потужних королиця,
Тобі здоров'я й радощів навіki!

Байда

(взявши листа, сам до себе)

Здоров'є — може; радощів не буде.
Не радощами я живу, журбою...
Нехай ликують-веселяться люде;
Я закінчú рахунки із судьбою.

(Читає мовччи, а дещо голосно).

"Гріхи ворожих вір, ворожих націй
Аллах на небі важить справедливо,
Ми ж на землі божественні закони
Толкуємо в своїм запалі криво.
Одна наука віри не похибна, —

Та, що навчає ворогу прощати
І полонян, без єкупу й тиранства,
У рідний край до роду відпускати.
Я грішну душу облегчити мушу:
Бо ї я вловила золотом пташину,
Що райським голосом про рай співала
І звеселяла матір Україну.
Оддай ї Тульчинському, мій князю.
Я знаю все... Я бачила черницю,
Незнана їй, і чула, що спіткало
У Вишневці княгиню-удовицю..."
Спасибі! Розв'язала ти нам руки...
Се радощі мої. Я веселюся:
Не думатиму про дівочі муки
І з ворогів од серця насміюся. —
Голубко, нене! не вдавайсь у тугу:

(Ідучи за сцену).

Безодня нам безцінний скарб вертає, —
Я до цариці поспішу з поклоном.

(Згадавши про посланця).

Нехай вона вовіки процвітає!

(Виходить посланець).

А ти, турецька земле, не спасешся
Ні Роксоланою, ні Соліманом:
Бо з Магомета вже давно смієшся,
Зробивши милосердника тираном.

(Виходить).

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

Боса Скеля в Босфорських Челюстях.
Увіходить Байда і семеро його побратимів
під червоним бунчуком і хрещатим прапором.

Байда

Чи снилося шановній паніматці
Або ї спасенниці, Катруси,
Колись в коші козацькому сидіти
І на козацькі іграшки гледіти?

Один з побратимів
Сих іграшок до суду не забудуть
Поклонники арабського пророка...
Вже над Галатом полом'є палає,
Мов золота гора крізь хмари сяє.

Другий

Сим золотом Орді вони заплатять
За той ясир великий з України,
Що ним в серцях козацьких дику помсту
З ненавистю страшною розбудили.

Байда

Против воріт галатських настремляли
Гаків у мур, щоб татарву лякати,
А козаки багаттє розіклали:
Видніше кату буде катувати.
Чи знаєте, брати, яка се хвиля?
Коли б схотіли ми зайняти башту,
В котрій ховався Соліман Великий,
Поки його на царство посадили, —
Ми б у Царграді дива наробыли.

Третій

Ми й так велике диво виробляєм:
Із пельки лева здобич вириваєм.

Байда

Все, що робили ми й робити будем,
Ніщо перед великим сим моментом.
Тепер би можна, браттє, нам підняти
Усіх невольників і всю голоту
Болгарську, грецьку, македонську, сербську
Та й осягти столицю бусурменську.

Четвертий

Тоді б ми тінь Олега звеселили
І щит його на брамі поновили.

П'ятий

Тоді б за все ми туркам відомстили
І рідний край скарбами звеселили.

Шостий

Тогді б ми Русь навіки окрепили
І славою безсмертною окрили.

Байда

Що скажеш ти, Самусю, між братами
Найменший брат?

Тульчинський

Кохане, миле браттє,
Потратили б даремно ми завзяттє...

Байда

Коротка річ. Хвалю твій розум смирний
І виявлю невиявлену думку.

Поки козацтво буде воювати
Мечем та полом'єм, як військо дике,
Ми на Україні будемо вбачати
По всіх шляхах руйновище велике.

Мов той пожар, що котиться по ниві,
Безрозумна почезне, зникне сила,
І прийде ниву хтось чужий орати,
І буде в плуг козацтво запрягати.
Не диво край широкий звоювати,
Червону кров з піском перемішати,
Засипати попелами, слізьми змити
І кіньми витоптать маленькі діти.
Спасенна річ — усі хати й палати
Під непохібний суд понахиляти,
Потужного від нападу впиняти,
Безсильного в напасті рятувати.

Увіходить турецький вістовець.

Вістовець

Пресвітлий князю! бойові галери
Навпроти скелі Босої постали.

Байда

Поки козацтво поуз них плиstimе,
Щоб із гармат галерних не стріляли.

Вістовець

Наказано і капудану й райзам
Коритися усім твоїм приказам.
(Виходить).

Байда

Самусю, понаводь ревучі гирла
На розмальовану коріччат купу.
Ми рикнемо на них, як лев на стадо,
І понараблюєм трісок да трупу.

Увіходить козацький вістовець.

Вістовець

Пресвітлий князю! мов смола у пеклі
Димує, клекотить, горить, палає,
Так наша сила силу гне турецьку,
А та на нашу полом'єм ригає.
Б'ємось ми велетнями за галеру,
Що в капудан-баші взяли на морі,
Найкращі козаки її обсіли,
Вре престрашеннна врावа на Босфорі.
Покинули вже ринки пліндувати,
Хотіли всім народом одвернути,
Да обгорнули бусурмани кляті
І не дають їм пільги ні минути.

Байда

А знають, хто на Босій скелі?

Вістовець

Знають,

І Байду рідним батьком величають.

Байда

Так, Байда — батько добрих і ледачих,
Ховає в серці глибоко досаду:
Шкода вставати против їх удачі!
Прощаю злюкам і єхидство, ѿ зраду. —
Звелів їм братись поуз саму скелю?

Вістовець

Звелів, мій князю.

Байда

Знов туди вертайся

І що побачиш на вазі судьбовій,
З вістями яквозмога поспішайся.

Виходить вістовець.

Немного нас понад Славутом, братці,
Таких, що правди по світах шукають.
Нетяги, мов ті вовці-сіроманці,
За здобиччю безславною блукають.
Не раз хотів я кинуть-занедбати
Сліпу каліку, вбогу Україну,
І неньку, й добра, й предківські палати,
Щоб десь за правду битись до загину.
Та ні! нігде вода мені не п'ється
Так солодко, як з рідної криниці,
Нігде так серце правдою не б'ється,
Як за свою дітвому та вдовиці.

Увіходить інший козацький вістовець.

Вістовець

Пресвітлий князю, соколе наш ясний!
Освічуй соколятам море з скелі...
Розпудили невір, мов хиже птаство,
До тебе линуть, горді і веселі.
Пливуть-летять; хрести на щоглах мають;
У бубни бубнятъ, в жоломійки грають.

Крізь гарматне стріляннє чути бубни й суреки.

Галера капуданова позаду
Пливе, гарматами гримить, як громом.
Наблизитись завиванці не сміють
І від жалю та сорома німіють.

З-за скелі показується Байдине військо, під білим стягом з червоним хрестом.

Байда

Скараймо по заслузі бусурмана!
За ласку — служба, за єхидство — зрада.
Усюди по світах олжа й омана:
Нехай же хоть у нас не гине правда...

Показуються козацькі човни, одбиваючись од турецьких.

Ну, добру туркам завдають роботу!
Мов на току снопи перевертають...
І в нас, і в них доволі умологу,
Від тіла душі віють-одвівають.
О, козаки, народе мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями!
Хто б ваші душі вмів собі з'єднати,
Той царював би над всіма царями.

Козацькі човни проходять поуз. Босу Скелю, воздаючи Байді ясу.
Позад них вре бойова врава.

Голос з одного човна
Здоров бувай, наш батьку й любий князю!
Утер єси лихим поганам носа...
Поки світ світом, люде не забудуть,
Як нам в пригоді стала скеля Боса.

З другого
Здоров, наш Байдо, князю Вишневецький!
Спасибі за братерськую послугу!
Що не подав нас у ярміс турецький,
Помстивсь над бусурманом за наругу.

Байда
Вітаю й я вас, тілько не словами. —
Ригніте, гирла, полом'єм пекельним.
Понад човнами, понад головами
І вдарте турка острахом смертельним!

Канонада з Босої Скелі.

З третього
Ого! дивітесь, браттє, як скіпає
В скіпки наш Байда гáспидські ґалери!..
А там одна вже полом'єм палає,
Освічує до пекла туркам двері.

З четвертого
Ге, ге! вжахнулись і до моря драла!..
Тепер їх і з собаками не знайдеш...
Позабігають аж у Крим до хана
Воювники турецького султана.

Між човнами замішка.

Байда

Чого ж ви стали? Що вам приключилося?
Втікайте, поки Соліман не знає,
Що коло скелі Босої зчинилось,
І віставця від мене дожидає.

Голоси з човнів

Ой горе, князю! ту міцну галеру,
Що ми так славно здобули на морі,
Одрізано у нас, минувши Пéру,
І турки знов ликують на Босфорі...
Бо там зісталась вся потуга наша,
Гетьман з тими, що турчина жахали...

Байда

Хто ж ваш гетьман?

Голоси з човнів

Фесько, по батьку Ганжа,
Що Андибером низовці прозвали.

Один з побратимів

Се Ганжу сам Господь за нас карає...

Другий

За каверзи його, за ницу зраду.

Третій

Нехай же гине!

Байда

Ні, панове-братте!

Тепер не час вдаватись у досаду.
Він згине не один: цвіт отамання,
Що знає поле й море, як долоню,
Почезне разом, — ті, що одбивали
Гарматами турецькую погоню.

Увіходить ще інший козацький вістовець.

Вістовець

Рятуйте, братте! Військова армата
І золото, що ми напліндрували
По пристанях у турка-супостата,
З гетьманськими клейнодами пропали!

Голоси з човнів

Нехай Господь рятує необачних,
Шо в пекло завели сліпі козацтво!..
А нам тепер про себе треба дбати
Та од видимої погибелі втікати...
Рушайте, браттє, поки в море двері
Ще не причинено!.. Агов, рушаймо!..
Від берега щодальше одвертаймо.
Безкраїм морем певну путь верстаймо!

Байда

Мовчать! Хто сміє тут гетьманувати?

Турецький Святий

Той, хто здоліє швидше утікати.

Байда

(скочивши в човен з побратимами)
Втікай же в пекло!

Турецький Святий падає.

О ледача лéдар!

Шкода й меча об тебе плямувати.
Гей, бунчука сюди! Хрешчатий пропор!

Затикають з одного боку в човні бунчук, з другого пропор.

Човни за мною! Бийте в тулумбаси!
Сурміте в сурми! Грайте в жоломійки!

Бойовий марш.

Хома Плахта (з другого човна). Не слухаймо,
чесне козацтво, православне християнство! Додому!
Голоси з човнів. Додому, панове браттє! Керуймо

деменами до Лиману!

Байда

А нам і гинути тут у Босфорі?
Се дяка, що вам відчинили море?

Голоси з човнів. А що ж, коли не сила?.. Своя
сорочка до тіла близчча... Себе жальніше!

Байдা

Ну, добре ж! Одвертайте до Лиману,
А я гостинця дам вам на дорогу, —
Того самого, що галери в друзки
Порозлітались.

Гей! а нариштуйте
Джерела огняні на Чорне море
Да почастуйте шушваль на прощаннє!

Гармаші риштують гармати. Козаки миуться.

За мною, хто не хоче потопати
І тілом чорних раків годувати!

Гетьманський човен рушає.

За мною, хто не хоче соромитись,
Хто хоче з турком до загину битись!

Усі човни за ним рушають. Спускається завіс. Чути бойову враву.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

Турецька галера, закидана трупом, серед козацьких човнів.
Увіходить Байда з побратимами і іншими козаками,
всі покривавлені.

Байдा

Хвала тому, хто світом управляє
Чи — хто нам дав хоробре серце й розум!
Після сієї крів'яної бані
Не хутко схаменуться бусурмани.
Поторопівши, туляться під скелі.
До Золотого Рога повтікали.
Сам Соліман, здається, взяв гостинця,
За те, що попасав на нас ординця.
Ну, козаки, спасибі вам за працю!
Справдешніми були ви лицарями.
Тепер галера ся ціни не має:
Бо кров'ю краще золота сіяє.

Козаки

Хвала й тобі, наш любий князю Байдо,
Що не подав нас туркам на поталу,
Що вирятував наше отаманє,
[Розпудив бусурмен, як вовк отару].

Байда

А де ж гетьман ваш? Я його не бачив
Серед мечів блискучих, гуку й грому.

Козаки

Гетьмана нашого вхопили турки...
І запроторили в куну галерну,
В той самий час, як ти з'явивсь між нами
З grimuchimi орлами — лицарями.

Байда

То привести й його сюди годиться:
Нехай і він із нами веселиться.

Козаки

Ведуть уже, ведуть бідаху.

Принводять Андібера в кайданах.

Байда

Ганжо!

Чи не скарав же Бог тебе за зраду?

Андібер

(упавши йому в ноги)

О князю-батьку! дай обмити слізми
З твоїх чобіт кров християнську чесну,
Що з бусурменською в бою скипілась!
Я бачу, що й твоя кров дзюркотала:
Бо перев'язано тебе аж тричі.

Байда

Встань, Андібере. Дякуй силі вишній,
Що не дає загинуту християнству.
Хоть пакостять його і суєвіство,
І зрада, і єхидство, і темнота,
Да сила вища править всім у світі
І правдолюбців має на приміті.

Андибер

Не встану, батьку, докіль не почую,
Що, ти мені простив моє безумство.

Байда

Безумного і право не карає.
Сльоза твоя гріхи твої змиває.
Вставай, струсни з себе гидкі кайдани,
Поперев'язуй благородні рани.
Гей, деменний! Верни на Босу Скелю,
Позабираймо військо та гармати.
Ми леву челюстей ще не роздерли,
Хоть недовіркам добре носа втерли.

Галера, а з нею човни пливуть з напруженими парусами.

Козаки

(співають)

Ой гук, мати, гук:
То козаки йдуть
І веселая та доріженъка,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменців пруть.

Байда

Що ж се ви, братте, любе товариство,
Мов жарт жартуєте із Андибериом?
Поперев'язували чорні рани,
А на руках і на ногах кайдани.

Один із отамання

Не жартом се ми робим, батьку князю:
Дивись, його кругом обстала рада.
Від черні тут стоять козацькі чури,
Від старшини — усі громадські мужі.

Байда

Що ж се за рада?

Другий

Судня рада, князю.

Байда

Ви Андибера хочете судити?

Третій

Нехай тобі про се відкаже, батьку,
Старіший з козаків, Костир безрукий.
Се наш речник. Давно вже чорна ряса
Прикрила бідоласі куксу й горе,
Ta Ганжа ізив до Святого Спаса
І викликав його ще раз на море.

Байда

Про що ж вам, лицарям, піп у поході?
Попа й у кіш козацтво не пускає,
А на шляху татарському зустрівши,
На інший шлях негайно повертає.

Четвертий

Ні, дід Костир у поби не пошився:
Калікою до Спаса притулився.
Калік ченці у поби не приймають,
А клобуком покритись дозволяють.

Байда

Про що ж каліка вам старенький здався,
Такий, що вже й од миру заховався?

П'ятий

Про те, що між козацтвом ще ніколи
Щаслившого в походах не бувало.
Він і Острозькому-гетьману в полі
Своєю долею поміг немало.
А з Полюсом, преславним запорожцем,
По самий Кочубей гуляв степами...
Ще бувши чурою, підвусним хлопцем,
На герці грав у долю з мурзаками.

Шостий. Отим-то Ганжа не поскупивсь на свою здобич, що здобув понад Горинню: справив Межгорському Спасові за Костиреву душу срібну шату, зробивсь і оброчником Спасовим задля ради його, аби викликати на Чорне море такого характерника, що знає, покіль можна пліндрувати і як без погоні додому втікати.

Сьомий

І поталанило ж нам у поході:
В дунайські гирла холоду нагнали,
Галер з десяток на пожар пустили,
Безкрає море добре спліндривали
І трапезондські пристані спалили.

Восьмий

Да з талану зробив він безталаннє,
Через пиху свою та мудрованне.

Дев'ятий. Годі бо вже, годі! Може, сьому бідоласі Ганжі на світі жити менш, ніж найменшій комашці, а ти йому пихою допікаєш. Нехай старий словами Ганжу картає: на те він своє право має. Ось вислухай бо, князю-батьку, що тобі Костир про Ганжу скаже.

Байда. Нехай говорить. Слухатиму пильно.

Костир. Тут, князю, річ така. Кажу я цьому Андіберові: "Буде з тебе, пане гетьмане, тієї слави, що безкрає море добре спліндривав, а по берегам холоду всюди нагнав. Раджу я тебе старою головою: на більшу здобич не надіться, у Босфор не вганяйся, до Січі-матері, до батька Великого Лугу вертом вертайся". — "Ні, — каже, — дідусю: не зарікаюсь я й Царгород спліндрувати, султана турецького бранцем узяти, восточному цареві на Москву гостинця з Січі подати". Ну, Костир своє сказав та й води в рот набрав. А тепер знов прийшла черга старому говорити, необачного верховода громадським судом судити.

Десятий. Гаразд старий Костир говорити, мов у великого дзвоні дзвонить.

Байда

Вже недалеко Боса Скеля, діду.
Кінчай: бо й там багато часу вгаєм;
А нам аж поти плавати небезпечно,
Поки безкраїм морем загуляєм.

Одинадцятий. Батьку князю! беспечен про небезпеку бувай. З нами плистимє характерник: цей зна, чим погоню 'двернути.

Дванадцятий. Вже наготовлено й вагітну молодицю. Випаліть багаттєм з черева дитину, дак ворогам і засліпить.

Байда

О козаки! зветесь ви християни
І так шукаєте собі безпеки,
Як ваших предків хижаки-погани
Навчили у віки якісь далекі.

Дванадцятий. Ні бо, князю наш і батьку: дідусь Костир і за козакування свого вславився 'двертannem погоні, а тепер ще приправить чернечими молитвами, то певно вже наздогінцям засліпить.

Байда

(махнувши рукою)

Суди вже, діду, Ганжу Андібера,
Та в річ розлогу дуже не вдавайся:
Бо се Босфор, не комиці Дніпрові:
Бувай короток у речніцькім слові.

Костир. Я вмію й коротко говорити, а коли хочеш, князю, перемовчу й печерського мовчальника. Нехай козаки-небожата, як самі знають, так судню раду й закінчा�ть.

Одинадцятий. Ні бо, дідусю: ти розпочав, ти й закінчай. Благаемо тебе всім кошем і всіма куренями.

Дванадцятий. Благают тебе і чури козацькі, і мужі громадські...

Костир. Коли так, дак от який мій присуд буде, чесне козацтво, православне християнство. — Феську Ганжу Андібере! озвавсь єси запорозьким гетьманом та й запровадив козаків у дияволову пельку та й погубив народу християнського не десяток, не сотню, да й не тисячу. За це повинен єси смерті.

Козаки. Амінь! амінь! амінь!

Один з отамання. То прив'яжімо ж його до щогли, та й нехай кожен одважить йому киякою стілько, скілько в кого ваготи на серці.

Костир. Ні, козаки, діти, друзі! Тепер кожен, з великого жалю, буде його тяжко києм окладати, кров християнську проливати. Не честь воно буде нам і не подоба. А лучче ось як учинимо: гарматних куль йому в пазуху накладімо та в воду без гріха й упустімо.

Козаки. Гаразд! гаразд! гаразд!

Андибер

Панове браттє! я вас не благаю,
Покірним серцем смерть од вас приймаю.
Як мав би на гаку ребром висіти,
То лучче в морі воду мовчки пити.

Байда

Панове! я сказав би вам, що Ганжа
Преславний воїн, лицар знаменитий;
Що ним козацтво наше українське
Гримить, блищить і славиться по світу.
Та знаю, ви не вважите на силу,
На сміливий дух, на той огонь лицарський,
Котрим він дива доказав на морі
І навіть на нещасному Босфорі.
А подаю вам, браттє, до уваги,
До присуду козацьке давнє право.
Се право маю я, панове браттє.
Я визволив його від смерти кров'ю,
Моєю і моїх трьох побратимів:
Бо ми окрились ранами тяжкими.

Костир. Що ж, браттє? чого мовчите мовчки? Князь Байда гаразд говоритъ. Так воно ѹ є. Се козацьке право давнє. Визволив князь Байда Ганжу Андибера кров'ю християнською. Християнська ж кров, панове браттє, велика річ: нею і від моря козаки відкуплялись. Раз ми тонули на безкраїм під велику хуртовину. А я, не вам кажучи, почувавсь у тяжкому грісі. А в якому грісі, коли б ви знали? У страсну п'ятницу, саме в обляги, як Христос у муках кінчився на хресті, нализвавсь постової кваши. Молодий був ще й дурний. Озвався, бачте, спасенником серед козацтва, щоб аж три дні випостувати, а паскою, що нам з Києва од родичів подано, на морі розговітись; озвавсь та й нажерся крадькома кваши. А ми, бачте, задумали святкувати святки на морі, то кожен поступав по своїй спромозі. Стали ми верстати здобичну козацьку дорогу, вже не одно купецьке судно й спліндрували. Дякуючи Господеві, тілько що почали розговлятись, коли ж лих! завіяли разом усі вітри; вре Чорне море хуртовиною. Отаман і каже: "Оце ж, панове молодці, не дурно Руське наше море так вре та грає: хтось між вами великий гріх на собі має". Так, як про того Поповича Олексія співа Шерешир наш, так якраз і промовив отаман. "Сповідайтесь, — каже, —

панове молодці, милосердному Богу, Чорному морю і мені, отаману кошовому; в Чорне море впадіте, війська козацького не губіте...”. Так мене цим словом і вразив у серце.

Байда похитує головою.

Козаки. То ти й признався?

Костир. А то все військо погубити? Призвавсь і про інші гріхи: як і старих людей у домівці зневажав, і малих дітей конем топтав, і Божим домом п'янний гордував, шапки проти церкви не здіймав, хреста на себе не клав, Ну, почали вже мені хусткою очі в'язати, щоб сердите море вгамувати. А один старий козак: “Ей, —каже, — козаки, друзі, небожата! ви сього козака не топіте, не губіте, а лучче йому мізинної пучки втніте, крови християнської в Чорне море впустіте”. Що ж би ви думали, панове братте? Скорі стало море кров християнську зачувати, зараз почало й утихати. Тим же то я вам велю й раю: нехай цей Андібер живе-поживає, милосердного Бога за все військо козацьке благає.

Козаки. Згода! згода! згода! Нехай Ганжу живе-поживає, мов троянда в саду, цвіте-процвітає!

Байда

Спасибі, козаки, що Ганжу слобонили!
Хоть ви й Молоховим судом судили,
А справу добру військову вчинили,
Лицарством чесним тут себе явили.

Козаки

(розбиваючи на Ганжі Андібері кайдани, співають)

Ой гук, мати, гук:
Запорожці йдуть,
І веселая ж та доріженська,
Куди вони йдуть.
Куди вони йдуть,
Береги гудуть:
Поперед себе та й облавою
Бусурменців пруть...

Байда

Прощай, Стамбуле! не вдалося Ганжу
Тобі на гак залізний почепити.
Ще він твої не раз галери буде
Посеред моря Чорного топити;

Не раз від голосу його струснеться
Твоя пещена челядь азіятська,
Не раз твоєю кров'ю обіллеться
"Веселая доріженька" козацька.

Один з побратимів
Усе б гаразд, коли б не коні, князю!

Другий
Велика се, ненаградима шкода!

Байдя
Моя найбільша: бо арап мій, Буря...
Мені б за нього і півцарства мало.

Третій
Ми думали, що турчин вб'є Арапа,
А той йому, мов барс, у шию впився...

Четвертий
Як з каменя підкова креше іскру,
Із нього вибив духа копитами.

П'ятий
І півгодини турку не дозволив
На кобилиць гарячим духом дихатъ.

Байдя
Шкода коня! Сей кінь — моя емблема.
Або мене уб'є напасть і кривда,
Або я правою возьму над ними гору.
Товаришу моїх боїв кривавих,
Лицарської мосі чести й слави!
Я на тобі сидів, як на престолі,
І царював на бойовому полі...
Шкода коня!

Один з отамання
Пресвітлий князю й батьку!
За те, що визволив єси галеру нашу,
Ми під полки твої постачим коней.

Другий
Татарські в нас поводяться бахмати:
Вони тебе, мов буря, будуть мчати.

Третій

Дамо, дамо!

Четвертий

Ми не вірмени, князю.

П'ятий

Ми не жиди, не крамарі, не скнари.

Шостий

Все забирай, що маємо на Січі.

Сьомий

Не жаль оддати тобі і тих кожухів,
Що цар про люту зиму надсилає.

Байда

Спасибі, козаки. Тепер же знайте,
Що я везу стару додому неньку
З сестрою любою: то ви галеру,
Де кров лилась, кругом пообмивайте,
Турецький труп у воду пометайте,
Козацький гунями понакривайте.
На морі в кобзи ми над ним задзвоним
І в глибокостях чесно похороним.

Чути похоронну музику. Спускається завіс.

СЦЕНА ДРУГА

Великий Луг.

Увіходить Ганжа Андібер.

Андібер

Знов у раю!.. О батьку ти наш, Луже!
Не сподівавсь і знов тебе вбачати...
Яка гидота лізе там у вічі,
На тім затоні, пакоснім Босфорі!
На гори гори скрізь понавертало;
Все деревом чудним позаростало.
З-за дерева будинки визирають,
Угору башти щоглами стріляють.
Блищать мечети, мов на християнство
Пекельна пелька гострі скалить зуби...

Ти не такий, Великий Луже, друже,
Козацьке втечище, наш батьку любий!
В твоїх затонах, комиших розкішних,
Понад твоїми луками й сагáми,
Не бачить око Вавилонів грішних.
Пишаєшся ти, батьку, яворами,
Дубами кучерявими, вербою
Ta івою, що висне над водою.
Вживає добру тут козак рибаху,
Куліш із салом, путрю, соломаху,
В твоїм просторі широко він диші,
По Дніпрових річках, вітках гуляє,
Твоє сумне, як манастир, затишшє
Бандурою та співом звеселяє
І, викохавши духа у пустині,
Шукає правди й волі на Україні.
Там брату брат і рідний батько сину
На шию душманом лихим сідає.
Нема там злюкам присуду ні впину,
Убогого живцем дукач ковтає.
І той не дбає там про правду й волю,
Що має у всьому талан і долю...
О Байдо! доки ти над козаками
По-панськи будеш згорда байдувати,
Знечевля гору братъ над ворогами,
Ласкаво Андібéром гордувати?

Увіходить Костир.

Костир

Із ким ти гомониш тут, синку?

Андібер

З Лугом.

Костир

Із Лугом вітер тілько розмовляє.

Андібер

Се батько мій: я рідного не знаю;

А Січ у мене, заволоки, мати.

Мені із ними любо розмовляти,

Мені про них одрадосно співати.

(співає).

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг — батько.
Ой що в Лузі добре заробити,
Те й у Січі пропити.
Та літає орел, та літає сизий
По високій високості:
Ой плаче, плаче та козак старенький
А по своїй молодості.
Ой ти, молодосте, одрадосте!
На серденьку своя воля...
Ой що люде п'ють та гуляють,
Тільки моя гірка доля.

Костири. Ну, тобі, синку, ще рано плакати по молодоцях, та ѿ чим твоя доля гірка?

Андибер
(співас)

Влучи, мій батьку, добру годину,
Заложи руку за пазушину,
Одірви 'д серця люту гадину.
Люта гадина бóка проїла,
Під самим серцем гніздечко звила.

Костири. Скажи ж мені, синку, про що се ти мені так сумно співаєш? Що се в тебе за гадина така під самим серцем?

Андибер
Ся гадина така ясна-бліскуча,
Як та, що перву жінку спокусила,
А праотцеві нашому, Одаму,
Та ѿ нам усім турботи наробыла.
Вона вповзла в наш рай з двома жінками,
Щоб начинити кóлоту між нами.

Костири. Невже се мова про Байду, синку?

Андибер
Ой батьку! ти в спасеності не знаєш,
Куди сей дука осяйний прямує:
З козацьких подвигів, боїв кривавих
Кайдани вічні козакам готує.
Тепер забуто, як ми капудана
Під Варною чайками обгорнули,

Як у Босфорі пишного султана,
Мов дику грушу в полі, струсонули.
Тепер козацтво знатъ не хоче Ганжі,
Виспівuje про Байдине рубаннє,
А він завзятих тільки підкуражив
Зробити нашій праці закінчаннє.
Та ще побачим, хто себе прославить
Між лицарями на всі вічні роки:
Чи той, хто про козацьку долю дбає,
Чи той, хто дбає про свій рід високий.

Костир. Не збагну твоєї думки, синку. Обидва ви лицарі великі; тілько що ти мене не послухав, а то й не попавсь би на тому Босфорі, як вовк у западню.

Андибер. Не хто, як ти, й наворожив мені цю ганьбу, вражай дідугане. Я й тобі не подарую.

Костир. Це вже дурниця, синку. На кого сердишся, а на кому серце зганяєш.

Андибар. Лучче скажи мені, чи справді молода черница вмира? Я, поки там сидять баби в тім Січовім замковищі, не ступлю й ногою ні в один курінь.

Костир. Коли б не занедужала, да б і не ступила бабська нога на Хортицю. Князь хотів просто провадити обох на Русь. Мене прошено читати над нею Псалтир. Бо тут катма книжок. Палять і писане, й друковане. А я весь Псалтир знаю напам'ять од "Блажень мужъ" та аж до "Маль бѣхъ". От і покликали. Дак стара як зирнула, так і завищала.

Андибер. Чого ж вона завищала?

Костир. Ге, чого! Скажи попереду, яке тобі діло, чи вмре черница, чи одужа?

Андибер. Таке, що вмре вона в нас і нехотя. Не ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину. І стара вмре, і Байда вмре. На те я Фесько Ганжа Андибер. На те я ні батька, ні матері не знаю. Батька брацлав'яни своєю магдебурією почепили за злодійство на шибениці, матір він сам продав у ясир, а я знявсь на ноги перед поросят, гусей, телят. Об мене козаки-дуки змалку потирали руки; міщани з мене по кушнірнях зáткало робили, а пани так, як собака цибулю, любили.

Костир. Що бо се ти провадиш, синку?

Андибер. Те, що чуєш, батьку.

Костир. Щоб за те нікчемне жіноцтво да й самого Байду стратити?

Андибер. Або що? Наш суд рівен із царським.

Костир. А він же тебе двічі од смерти слобонив.

Андибер. Слобонив, аби повеличатись. Знайте мене, князя Байду: я того Ганжу і за такого не важу, щоб із ним боєм битись або помстою мститись. Слобонив мене 'д залізних гаків і 'д чорних раків, та я не про себе самого дбаю — козацьку честь і повагу 'бороняю.

Костир. Таж Хортиця острів князький!

Андибер. А присуд на йому козацький. Де козаки кошем стоять, там і козацький присуд. Ну, та що про се балакати! Кажи, чого завищала стара?

Костир. Того, що перед нею палено туркеню, 'двертаючи погоню.

Андибер. Де ж ви її палили?

Костир. Да там же таки, на капудановій галері, як поплив Байда з побратимами передню пасти.

Андибер. Ну?

Костир. Ну, ми її гарненько взяли, роздягли. Молодших не було, самі біловусники: то ніхто й не согрішив, на голу дивлячись. А вона, проклятуща, звісно, кричить, мов порося перед Великоднем. А навіженим черницям треба повискачувати з галерної хатини. Молодша як позирнула, так і беркицьнула. То й кажуть, що справді вмира.

Андибер. Не вмре покищо. Жіноча смерть — кошача смерть. Я ж був убив Кабашну Настю, а вона таки долізла до замку. Не вмре й ця: згине під козацькими киями.

Костир. Та невже бо таки, синку, ти на таке наваживсь? За нашого часу такого не бувало.

Андибер. Не бувало за вашого часу в нас і скіту, а тепер буде.

Костир. У Січі б то в вас буде скит?

Андибер. Не в Січі, а в Великому Лузі.

Костир. Де ж він тут буде?

Андибер. Отут, о! на Півневім Скоку. Оце те й місце. От під цими розложистими дубами викопаємо печеру, кшталтом зимовника, та й буде скит.

Костир. Хто ж у цім скиту скитуватиме, синку?

Андибер. Хто ж, як не ти, батьку!

Костири. Я, синку?!

Андибер. Ти, батьку.

Костири. Ні, я вертаюсь на Русь, до Мажигорського Спаса.

Андибер. Добре й тут буде тобі, діду.

Костири. Я лучче знаю, де мені добре.

Андибер. А отаманнє ще лучче зна. Вже ми присудили, щоб доживав ти віку між нами, козаками. Бо січовик не без гріха. Повсакували інші в гречку й поза морем. Треба ж комусь одмоляти або хоч покуту накидати. А ти в нас один такий письменник і спасенник.

Костири. Я, синку, така ж грішна людина, як і всі.

Андибер. Ні, батьку, ми тебе за святого вважаємо. Остерігав єси нас од Босфора, — на твоє й вийшло. Обіцяв одвернути погоню, — не було й погоні. А Псалтир знаєш увесь напам'ять іще з-під дякового дубця.

Костири. Ні, синку, лучче ми пришлемо вам за Пороги попа та збудуйте собі церковцю.

Андибер. Церква свята, да піп грішний. Так усюди по городах кажуть.

Костири. Не хочу я в Великім Лузі скитувати.

Андибер. Не хоче інший і гетьманувати, та шкода проти рожна прати.

Костири. Завтра, синку, аби подужчала молода черниця, рушаю за князьким почтом на Русь. Уже під неї і кінські носилки зроблено.

Андибер. Нехай би лучче Байда звелів під себе мари зробити.

Костири. Ой синку, синку! приставив єси до багаття горщика, та коли б він у тебе на голові не тріснув.

Андибер. Віщуй, віщуй, старий круку. Не боюсь твого віщування.

Увіходить вістовець.

Вістовець. Високоповажні батьки! Судня рада йде.

Андибер. А Байду на суд позвано?

Вістовець. Я сам його звав і на голому мечі судову цешку подав.

Чути бубни й суремки.

Костири. Дак оце вже й Судня рада на Байду?!

Андибер. Три справи, батьку, сьогодні на судовій вазі важитимем: перва, щоб тобі в нас у Лузі дубовать, про наші гріхи скитувати; друга, щоб Євине кодло спокусливе заразом з Байдою

скарати; третя, щоб нову Січ на Чортомлику заснувати. Дванадцятро мужів громадських і тридцятро наших чур козацьких не ступили ступнем на Хортицю, скоро пристала до пристані капуданова галера з бабами. Я ще на морі з човна на човен скакав, угрущаючи козацтво, нашої старої матері на безчестя не попускати. Оце ж її збезчещено, сплямовано: то постане нова, неплямована Січ на Чортомлику. Вибирай, коли хочеш, під скит найлюбіше тобі врошище. З Чортомлика недалеко буде і до Півневого Скоку, і до Скоку Білого Коня, і до Вовчого.

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

Там же.
Увіходить Судня рада.

Один з громадських мужів. Феську Ганжо Андібере, гетьмане Запорозький, батьку козацький! Мужі громадські і чури козацькі проміж себе судили, речником тебе настановили.

Андібер. Дякую за честь і шану всю чернь військову, всю старшину низову. Сідаймо ж кружка, панове-братте, преславне отаманнє, а молодші нехай стоя прислухаються, звичаїв козацьких набираються. Діду Костирю! чи бажаєш ти в Великому Лузі скитувати, милосердного Бога за нас благати?

Костири. Панове козацтво, чесне лицарство, православне християнство! Не хочу я в вас у Великому Лузі скитувати: бо в Межигорського Спаса буду за вас голосніш милосердного Бога благати.

Андібер. Хто навчен, той спасен. Не раз єси на своїм віку отаманував, то й стусани козацькі коштував. Оце ж або під Військовий суд нахиляйся, або з душою прощайся.

Другий з громадських мужів. Добрий речник з нашого гетьмана, тяжко добрий.

Третій. Гаразд говоритъ.

Четвертий. На все лихо вдався, ні в кого позаду не зістався.

Андібер. Оце ж, дідусю, обмислимо тебе смашною їжею ѹ теплою одежею; живи в нас у скиту, поживай, а втікати не думай і не гадай. Чи чуєш, батьку?

Костири. Чую, синку.

Андібер. Коли чуєш, та не розумієш, то й кісточки в утеках посієш.

Увіходить Тульчинський.

Тульчинський

Князь Вишневецький вам, шановна радо,
Своє вітаннє мною посилає.

Андибер

Ми князя Вишневецького не знаєм:
У Судню раду Байду позиваєм.

Тульчинський

Шукайте ж Байди на землі козацькій,
Коли вона в вас є, а не на панській.

Андибер

Земля козацька там, де козаки постали.
Ми за Хортицю з ханом воювали.
Ми двадцять і чотири дні Орду громили,
В облозі сидючи, конину їли.

Тульчинський

Хортиці сим ви ще не заслужили...
За неї бився предок Вишневецьких,
Козак болгарський, Святослав Великий,
І череп свій оддав ватажі дикій, —
Такій, як ви, — що перш із ним дружила,
А потім на Дніпрі-Славуті вбила
І з черепа його ковша зробила.

Один із громадських мужів. Панове громадо, чесна радо!
Чи не годиться їому за це пинфи дати...

Другий. Щоб не дождав удруге серед ради стояти, з громадських мужів кепкувати, з козацьких чур глузом глузувати?

Андибер

Посел — осел: що положи на спину,
Те ѿ пре, не має ні страху, ні впину.

Третій. Праведна річ гетьманська.

Четвертий. Справа в нього щира козацька.

П'ятий. А знаєте що, панове радо, лицарська громадо? Коли б ми були в Байди коней позаймали, то ѿ без суду б його скарали.

Андибер

Не честь і не подоба, міле браттє,
Таке в Великім Лузі виробляти,
Щоб військовий гостинець-подарунок,
Мов у ординця здобич, одіймати.

Шостий. Правду мовляв Захарко Риндя, що наш Ганжа на все лихо здався, ні в кого позаду не зостався.

Андибер

(до Тульчинського)

То як же це, мосьпане, буде в тебе?
Се Байда скинув байдуваннє з себе?

Тульчинський

Як гуньку, що скажені пси терзали
І піною своєю сплямували.

Андибер

Князь Вишневецький... Ну, нехай панус,
Нехай з панами козаком гордує.
Нема землі своєї... Ніде стати
Нетязі козаку й коня попасті.
А може, прийде час, що горді дуки
В нас наберуться доброї науки
І будуть з нами землями ділитись,
Як жито під серпа, під нас хилитись.
Скажи це слово князеві, мосьпане:
Воно колись мов з неба громом гряне.

Сьомий. Хоч таланом-фортуною й бере гору Байда над Анди-
бером, а розумом — ні, не заломить!

Восьмий. Хто до чого родивсь: один до панування, другий до
гетьманування.

Тульчинський

Не з тим прислав мене князь Вишневецький,
Щоб вас, козацтво славне, зневажати.
Один між вами тільки й є, що дише
Руїнним духом давніх печенігів, —
Тих, що ковші із черепів робили,
Притулки руські в попели палили.
Князь не гордує вами, чесна радо,
І буде давнім робом байдувати,
Коли дозволите йому нетягу
На Божий суд перед меча позвати.
Нетяга сей зробив із Байди дуку
І вас, дітей, на батька підіймає,
На батька, що свого добра не має
І землю й воду з вами розділяє.

Дев'ятий. Се, пане гетьмане, про тебе річ, не про кого.

Десятий. Дідусю Костирю! ти в нас письменник і спасенник. Ти знаєш козаччину древню, що за Полюса, за Претвича, за Лянцкоронського, за гетьмана Острозького, за Остапа Дашковича постала. Ти на всякі предківські перекази тямуєш, пам'ятаєш всякий глагол невмирущий... Скажи нам: чи має право князь Вишневецький Божим судом од Судньої Ради оборонятись?

Костири. Має. Бо й Судня Рада іноді помиляється, а Божий суд ніколи. Від Божого суду, мовляли древні козаки, не вхилиться ні багатий на гроши, ні багатий на силу, ні багатий на розум.

Одинадцятий. Не помиливсь єси, пане гетьмане, що старого Костиря настановив низовим скитником.

Дванадцятий. Ну, кажи ж тепер нам, пане гетьмане: чи впокоришся перед Судньою Радою? Чи вийдеш на Божий суд перед того обуха, що на Старці лежав єси від нього, як узимку муха?

Андибер

А то не вийду? На широкім світі,
Поза морями, поза Босфорами
Нема мені войовника страшного...
І на чортяку битиму самого!

Увіходить вістовець.

Вістовець

(здихаючись)

Орда! Орда, панове Судня Радо!

Костири

Оце ж тобі і Божий суд, гетьмане!

Андибер

На суді цім, твоїми молитвами
Оборонятимусь, мій чесний отче.

Вістовець

(здихавшишсь трохи)

Іде, гуде, пили курять під небо;
Отари січові під ноги топче.

Тульчинський

А Січ безпечна. Той, кого хотіли
Згубити ви, байдужен в замковіці.
Давно вже чати всюди розсилає
І кримця й турка в гості визирає.

Вістовець
(здихавши іще)

І турки йдуть з Очакова страшного.
Все Дике Поле вкрили бунчуками...
Налічено їх сорок без одного,
До впаду будуть битись з козаками.
Хортицький замок хочуть розметати,
Дойти в воді скарбниці військової.
Всі курені козацькі зруйновати
І не заставить ні душі живої.

Андибер

То вдармо ж, як із хмари, на поганця!
Грими у бубни, довбишу, до бою!
Ви, чури, мчітесь вихрями до шанця,
Давайте гасло нашою Грізною!

Чути гармату.

Тульчинський

Реве! Пішла луна понад водою.
Се вже байдує ваш підсудник, Байда.

Андибер

О, киньмось ж, зотнімось із ордою!
Гризе мене, мов гадина, досада.

Спускається завіс. Чути татарський наскік.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА ПЕРВА

У Вишневці під церквою.
Купа ярмаркових круг кобзаря.

Кобзар

Якої ж вам, браташе, заспівати?
Чи про ясного пана між панами,
Що не схотів по-панськи князювати
І побратавсь навіки з козаками?
Чи про того, що мусив свині пасти
Серед сільської челяді-дрібноти,
Та знявсь угому, мов той дуб гіллястий,
І прихиливсь до голої голоти?

Хома Плахта. Що за дотепне слово в цього Шерешира! Як на кого націлить, дак справді мов з лука вшереширить.

Турецький Святий. Ну, вже так, що вшереширив! Побратавсь, ка, навіки з козаками, а, мабуть, чи не посваривсь навіки. Дарма що тому десятий год минає, а козаки не подарують йому, що зайнято в полон мало не всю Судню Раду. Він знов про бусурменське наступаннє та й не з'ясував гетьманові.

Один з ярмаркових. Про козаків ще можна міркувати і так і сяк, а це річ певна, що Ганжа і вмираючи йому своєї неволі не подарує.

Другий. Ге, ге! тепер вони хіба на тім світі зустрінуться. Того десь у Криму запроторено, а той потонув у Московщині, мов у безкрайному морі.

Третій. Я й досі дивуюсь, що чого цей Байда зараз подавсь на Муравський шлях, скоро побив бусурмен? Покинув і здобич недуванену, і турецькі коні не пайовані.

Четвертий. Чого подавсь? Таж він не знов, що Ганжу Андібера вхоплено, то й боявсь помсти за безчестє.

Третій. За яке безчестє?

Четвертий. От тобі на, за яке! Не про що й потаїв Байда бусурменське наступаннє: аби Ганжу збезчестити.

Турецький Святий. І Ганжу, і всіх тих, що за Січову честь були озвались. Ось нехай, мов орда вас голими руками переловить, а я ще більшої здобуду собі слави.

П'ятий. І оце б то Байда боявсь Ганжиної помсти! Се вже курсу-верзу, кошелі плету. Як я бачив його на Босфорі, то, здається, коли б вискочив до нього з пекла той, що держить на руках Іуду, а з пельки рига полом'єм, дак і йому б затопив меча в черево. Не було тоді тілько крил у Байди: а то наче архангел з огняним мечем побивав турків, далебі! Не людською, Божою силою воював сей лицар.

Турецький Святий. Що ти розносивсь із своїм Байдою, мов дурень з писаною торбою?. Ти подивився б, як ми з Ганжею усе море навколо турецькими городами освітили.

Шостий. Було б з нас і того дива, що Байда бився сам на сам із турецьким султаном. Поти бивсь, поки в руках од мечів самі держална позоставались. Тоді вхопив поганця та й роздер йому щелепи, як у Києві святий Самсон леву.

Семий. Ти казане кажеш, а я від самих ганжан чув, як загатив Ганжа Чорне море турецькими галерами. Тим то й не було за козаками погоні.

Восьмий. О-хо-хо-х, братчики! полетіли наші орли різно.

Шостий. Нема нашого Байди, нема нашої слави!

Турецький Святий. Нема нашого Ганжі, нема нашої чести й поваги!

Хома Плахта. Коли б ти, брате, не пропив своєї кобзи, то й заспівав би оце про городи навкруги моря. А то Шерешир і співатиме, як Байда роздер турчинові щелепи. Що люди плещуть, те й співатиме. На те він кобзар.

Турецький Святий. Ні, вже цього то не буде! Співай, Шерешир, про Ганжу Андібера! Співай, коли не хочеш бачити кобзи в друзках!

Костири. Годі тобі, п'яному, до тверезого сікатись. Як пхне, то й ногами вкриєшся. Он дивись, який бідаха шкандіба. Дивітесь, небожата: це якась непевна людина. Бач, як його скалічено! (*Увіходить Ганжа, з утятою рукою*). Здоров бувай, козаче-небораче! Де це руки, так як і я, збувся, лихой години здобувся?

Андібер

(мягким голосом)

Сам бачиш, батьку, де. Моя свитина,
Подряпане обличче й тіло голе
Виявлюють, що за лиха година
Мене туряла через Дике Поле.

Костири. Так, синку, бачу. Се ти втікав з ординської неволі. Се тебе тернові сковища так обдерли-обшарпали. Не літа се тебе зогнули, не староші снігом притрусили. Се тебе неволя скорчила, велика туга зморщила. А доконала твою козацьку молодецьку силу болюча кукса, що й видко, як вона крізь ганчірку гарячу крівцю цідила. Знаю, синку, й рубані, знаю й стреляні рани: що рубані, мовляв, широкі, а стреляні глибокі; що рубані кров'ю зійшли, а стреляні к серцю прийшли... Як же се тебе, синку, лихо спіткало?

Андібер

Се, батьку, в мене тілько ще півлиха,
А ціле лиxo — десять літ неволі,
Та ворогу з біди моєї втіха,
З моєї лютої, гіркої долі!

Костири. Аж десять літ! О милосердний Господе! Мене держано в скиту неволею тілько десять день, да й то кожна година здавалась мені роком. Лучче мені на волі нищуном при Божому дому пробувати, аніж неволею в розкошах скитувати.

Андибер

Дак це ти справді той Костир спасений,
Що слобонив козацтво від погоні?

Костир. А ти ж хто такий, синку, що мене знаєш?

Андибер

Хто був я, нічого про те питати...
Тепер я кукса — Куксою й зовуся.

Костир. Як же ти зробився куксою, синку?

Андибер

Я день-у-день важкі ворочав жорна
Під карбачем-арапником татарським.
Мене за ногу ланцюгом узято...
Ноги втинати річ була даремна.
Вужем степів сухих не перелісти,
Кульзі до рідної країни не добрatisь.
Як загнилась нога, за ліву руку
Приковано мене до жорен клятих.
Мурзак забув сокиру коло мене...
Дождавши ночі, я подрав сорочку,
Не голе тіло натягнув свитину
І, руку втявши, рам'єм обмотавши,
Пошкандив німим степом по зорях.
О воленько, душé всього живого!
Нема над тебе радошів на світі;
Нема розкóшів більших козакові,
Як соколом куди хоті летіти!

Турецький Святий

Кобзарю! залиши про Андибера думу,
Про помсту Ганжі над срібляниками.
Прислухайсь, як з неволі бідолаха
Втікав тернами, дикими степами.
Аж десять літ він мучивсь на прикові,
Ворочав жорна татарюзі злому
І втяв руки собі задля святої волі...
Такого ще й не снилося ні кому!

Хома Плахта. Аж десять літ? Лишенько! То, може, ти, козаче-небораче, знаєш про нашого Ганжу? Може, чував, як йому там у неволі живеться?

Андибер

Я Ганжу знаю, як себе самого...
Ми десять літ укупі бідували...
Обох нас рівно й дуки, і нетяги
Мов волоцюг-собак, позабували.

Хома Плахта. Позабували? Ні, Ганжі Андібера козацтво довіку, до суду не забуде. Ось на, покріпись горілицею та розкажи нам про нього. Сьогодні в нас Пречиста, храмове свято. Меду про сей день понасичувано, горілок понакурювано, пива понаварювано. Уся Горинщина зібралась у Вишневець ярмаркувати.

Андибер

(випивши)

Лий, братє, ще: бо горло пересохло
І мов язик прилипнув до гортані...
(П'є).

Ще лий, а то у животі поморхло,
Так наче в чабаці або в тарані.

Костир. Я помічаю, діти, друзі, по цьому козакові, що він змолоду стбяв дорого. Бачте, як од горілки випростується!

Турецький Святий. Такого заавишкі не знайти й на всьому ярмарку.

Хома Плахта. Бравий був козарлюга, та проклятуща неволя заїла.

Андибер

Ні, не неволя, ви мене заїли.

Хома Плахта

Як ми?

Костир

Ого ревнув! Неначе з бочки...

Андибер

Ви й слухати і знати не хотіли,
Що в нас нема там на хребті сорочки;
Що літом пряжемось ми там на спеці
І тремтимо зимою без кожуха;
Що не зісталось бранцеві-сердеці
Нічого, тільки визівнути духа.

Турецький Святий. Ні, горопахо Козурю! не кори нас таким докором. Про тих чур козацьких та про мужів громадських таки й правда, що нечували; а про самого Ганжу Андібера ми й у піснях співали, як його аж тричі в утеках наздоганяли, ув Орду завертали та ще в гіршу каторгу завдавали.

Андібер

Оце ж його й держали на прикові,
Вповаючи, що за свого гетьмана
Козацтво скинеться хоч по корові
Та й викупить у бусурмена-хана.
Ні, ви співали тут собі здорові,
А ми в тім лютім пеклі погибали
Та смерти в Господа собі благали.

Ярмаркові тиснуться до Ганжі Андібера.

Костир. Годі ж уже, синку, нарікати на щербату козацьку долю да на тяжку неволю. Ось на, покуштуй оковитої з мого боклага.

Андібер (*п'є нахильця*)

Дай ще ковтнути. Оковита добра...
По животу новим здоров'єм грає.
У ключ кипить козацька кров хоробра;
Душа, мов пекло, полом'єм палає.

Турецький Святий. Дивись, Хомо, не той чоловік став!

Костир. Гей, козаки, діти, друзі! се перед вами не заволока незнаний. Се ваш Ганжа, ваш Андібер Фесько, гетьман Запорозький, батько козацький!

Ярмаркові. Батьку ж ти наш!.. Гетьманоньку ж ти наш!.. Хлібодарничку ж ти наш!.. Славононько ти наша, честе наша!.. Здобиченько ти наша, похвала наша!

Андібер

Я не гетьман, не Андібер, не Ганжа.
Я кукса — Куксою і зватись буду...
Що з мене сила насміялась вража,
Я їй цього до суду не забуду!

(Ударивши по стоячій бочці і висадивши дно).

Турецький Святий
Се він! Се Ганжа! Ганжина се вдача!
Його рука! Його залізна сила!
Не зникла в каторзі снага козача!
Завзятості орда не придушила!

Андибер

На Півневім Скоку пропав той Ганжа,
Що вас водив полями та морями:
Там з нього сила насміялась вража, —
Піймавсь у лика перед козаками.
Тепер він Кукса... Торохти ж громами,
Скалічений нетяго-заволоко!

(Ударивши по лежачій бочці і висадивши клепку).

Помстись над дуками-срібляниками,
Помстись над іх заступником жорстоко!

Турецький Святий
Наш рідний батьку! ми тобі поможем
Помститись над людськими ворогами.

Хома Плахта

За правосудним помаганнем Божим
Топтатимеш срібляників ногами.

Турецький Святий
Сьогодні я воли продав остатні...
Ось гроші! Справ собі гетьманські шати.

Хома Плахта

А я позгортував усякі злидні хатні,
Щоб жінку на храму відпомнинати.
Та ні, нехай без пόминок царствує...
Ось гаманець на чоботи-сап'янці.

Костири

А се Костири свій чересок дарує,
Щоб красувавсь єси в пернатій шапці.

Один з ярмаркових

Гурра! дивись, попростилали рядна;
Хто що розгірив, вергає-скидає,
Оджею козацькою гетьмана
І чобітьми, і грішми спомагає.

Другий

Гурра, гетьмане, Ганжо Андібере,
Красо й хвало козацького народу!
Нехай тобі дорогу слава стеле
Від сходу сонця до його заходу.

Становлять Ганжу Андібера на бочці.

Андібер

Козацтво, діти, друзі, небожата!
Над Байдою ваш Кукса візьме гору:
Топтатиме під нозі супостата
І завіта знов з вами до Босфору.
Як повний соняшник цвіте-сіє,
Так засіяє море пожарами
І збагатить нас на весь вік безкрає
Добром турецьким, злотом, талярами.
А ти, Стамбуле, не пишайсь гаками:
Байдуже нам про ті залізні роги!
Затрусишся знов перед козаками,
Як заревуть, мов на Дніпрі пороги.

Спускається завіс. Чути кобзи, цимбали, бубни, співи.

СЦЕНА ДРУГА

У Вишневці на замку крестова світлиця з предківськими портретами.
Увіходить княгиня Вишневецька в чернечій одежі.

Княгиня

Залізний лист мені приснився ранком...
Вертається з Московщини мій сокіл.
Король йому баніцю прощає,
До служби кресовобі закликає...

Павза.

Ох... Десять літ — ні, десять сотень років...
Як серця нашого стає!.. О синку!
Де ти?.. Розмаявши ворожу хмару,
Ти сам уявся хмарою і зникнув.
Тобі було противно дяку слухать;
Не любі стали й ті пісні хвалебні,
Що кобзарі тобі на честь складали,

Твоє велике діло вихваляли.
Пилáми й туманáми обгорнувся,
На матíр, на сестру не озирнувся.
Не нам, жíнкам, лицáрське серце знati,
В печалі й тузí словом розважати.
Ми за грíхи якихсь незнаних предкíв
Покутовати сотні рокíв мусим...
Чернець... Заковане в залізо серце
Для жíнки і для матери не б'ється.
О, скілько вас докупи тут забралось,
(Дивлячись на предкíвські портрети).
І вдачею лицáрською з'єдналось!..
Олегу й ти, чубатий Святославе!
Зоставили наслíддє ви криваве.
А ви, наслíдницí княгині Ольги!
По нíй зостались вам одні тривоги,
Безсонні ночі, слíози одинокí,
Зідхання, мов церковний склеп, глибокí.
Се, мабуть, вища присудила воля,
Щоб їм лягати трупом серед поля,
А нам над ними дýмками лíтати,
Криваві рани слíзьми обмивати.

Увіходить Катруся в чернечíй одежі.
Катруся, дорога моя дитино,
Єдина втіхо, споминко єдина
Про тí лíта, як я, щаслива мати,
У парí вас надіялась вбачати!
Сьогодні десять лíт, як ми вернулись
У Вишневець із-за лихих Порогíв,
Де печеніги дикí загніздились
І в дикарів нових переродились.
Ти десять лíт одежу чорну носиш,
За матíр Господа благаєш-просиш
І маєш тиху надію в Бозí,
Що вже вона на райському порозí;
Що з раю праbabкí її вітають,
Твоє подвижництво благословляють
І дякують пречистих душ царицí,
Що прийняла дíвочі обітницí.

Увіходить Тульчинський оддалекн.

Вволи ж тепер мою сердешну волю,
Усолоди гірку самітню долю
Тому, хто став бездітниці за сина,
Ким захистилась наша Україна.
Він десять літ до тебе не лицявся,
Про любоші ні словом не озвався.
Невольник мовчазний твоєї волі;
Чатує з козаками в Дикім Полі;
З окритою залізом головою,
Стоїть готовий день і ніч до бою.
Що мовчки ти для матері чинила,
Те мовчки він чинив для побратима.
Вас двоє в світі, двоє душ високих,
Сердець на дружбу і любов глибоких.
Такими душами сей світ держиться,
Ім'я Господнє на землі святиться.

Катруся

Княгине-мамо! я не без користі
Покутовала за своє рожденнє:
З моїх очей дівоцька луда спала,
І я сей світ, який він, розпізнала.
Гірка се чаша, що нам жизнь підносить
Під назвою кохання та розкошів.
Я на життє жіноче надивилась
І в драних хатах, і в царських палатах.
Страшне воно під карбачем козацьким,
Страшніше під євнұшеством султанським,
І ті, що в цих чертогах князювали,
Чернечі рясники понадівали.
Наділа й я: тепер шкода здіймати
І весну жизні в гості завертати.

Княгиня

У гості! Ні, моя леліс пишна:
Весна твоя цвіте ще повним цвітом,
І серце молоде жадає щастя,
Що з серця дружнього любов'ю рине,
Не говори, що ти його не любиш,
Що не діймаєш віри козакові.
Козак сей — лицар, воїн благородний;
Козацьке варварство йому противне.

Він дики, люту силу вояовничу
До подвигів спасених нахиляє.
Він дише правдою, святої правди,
Завіту лицарства, достерегає.
Одна у нього хиба — нововірство;
Та, слухавши його оповідання,
Сама в чернецтві ти вже не вбачаєш
Людської жизні вищого призвання.

Катруся

Так, не вбачаю, мамо: бо черниці,
За мур від горя жизні заступивши,
Про власне, монастирське, горе дбають,
Для світу ж ніби справді вимирають.
Тим часом ні в гаремах мусульманських,
Ні по улусах степових татарських
Біди й наруги більшої не знають,
Яку козацькі жени в нас приймають.
Оце ж довіку буду діуввати,
Жінок нещасних в тузі розважати,
Покинутих сиріток доглядати,
На добрий путь, на розум наставляти.

Княгиня

Моя голубонько! хіба ж не можна
Круг рідної сім'ї сиріт збирати
І тим козачкам нещасливим тугу
В іх бідолашній долі розбивати?

Катруся

Не можна: бо сім'я — душі зневага,
Се — рваннє серця, матінко-княгине:
Однаково і лицар, і нетяга
Свого часу дітей і жінку кине.
Ось ряд черниць, сумний, як склеп підземний.
Се жінчини гіркі, з мечем у грудях...
Наш вік — жіноцької журби вік темний,
Біди, невиданої ще на людях.
В тебе пронизане в самої серце
Мечем кривавим, як огонь, жерущим,
На горе всім, хто горнетися до тебе,
На радоші ненавидникам злющим.

Княгиня

О бідний побратиме моого сина,
Найкраще серце, розуме найвищий!
Чи не була б дочка моя щаслива,
Коли б не знала, чим се врем'я дише?
Твої новобірні оповідання
Про світ широкий, про науку правди
З дівочого веселого кохання
Зробили сум без пільги, без одради.

Тульчинський
(наблизившись)

Княгине!

Княгиня

Ах! ти тут, мій орле сизий?

Тульчинський

Я тут і чув сердечну, щиру мову,
І перебить не смів: бо ви снували
Найвищого життя тонку основу.
Ta край наш мріями низькими дише...
Колись, читавши, будуть дивувати,
Що він собі руїнне право пише
І все з землею надиться зрівняти.

Княгиня

Як? що?

Тульчинський

Вернувся Андібер з неволі
І зветься Куксою: бо без руки вернувся.
Він хоче на скріблляникáх помститись
За те каліцтво, що в Орді здобувся.

Княгиня

Хто ж провинив йому в його нещасті?

Тульчинський

Князь Байда.

Княгиня

Тим, що вдарив, мов із хмари
Нежданий грім?

Тульчинський

Hi, тим, що Судню раду,
Мов череду, обскочили татари.

Княгиня

То син мій провинив своїм лицарством,
А Ганжа мститься над срібляниками?

Тульчинський

Срібляникі у нього всі, хто між козацтвом
Живе поряднimi будинками й хатами.
І перш усіх — княгиня Вишневецька;
За нею він погрожує Острозьким,
Сангушкам, Радзивилам, всім княжатам,
Що не в ладу з гультайством запорозьким.

Княгиня

Погрожує... на що ж він уповає?
Де в нього військо? В чім його потуга?

Тульчинський

На ярмарку до Кукси пригорнулась
Уся голота, що не любить плуга.
Орда ся на Вкраїні з давніх-давен
Проміж людьми дбайливими вгніздилася;
Тепер вона знаряддем небезпечним
В руках лихих комишинків зробилась.
Учора Кукса в гуныці, без сорочки
Пришкандібав; сьогодні гетьманує,
І хто не викотить йому горілки бочки,
Того дере, пліндрує, в пень руйнує.
З горілкою, мовляв, уся вселенна
Під нашим присудом козацьким буде,
Почезне панська сила навіжена,
І раюватимуть всі вбогі люде...

Княгиня

Єхидна проповідь!

Катруся

Що ж нам робити?

Тульчинський

Te, що робили предки — зачинитись,
До себе всіх статечних прилучити

І з печенігами новими битись.
Наш замок повен живности і зброй;
Сердцець прихильних маємо доволі...
Не нам лякатись челяді п'яної,
Там де блищали славою герой!

Катруся

Княгине-мамо, ѹти, козаче правий,
Справдішній лицарю серед козацтва!
Додасть підмоги вам дівча без слави,
Без імені, без батька, без багатства.
Як пухли з голоду козацькі діти,
Конали в нéдузі та в холоднечі,
Я звикла по холівах тих ходити,
Що не зосталось ні вікна, ні печі.
І не одну безмáтірню дитину
Від болести тяжкої рятувала,
Збирала сиріт в затишнú хатину,
Сорочечкі біленькі надівала.
Вертаючись нетяги у холіви,
Своїх дітей в черниці познавали
І на шпиталик дітський із поживи
Своєї пай нескупо віddіляли.
Такі нетяги будуть наші люде:
Бо люба ѹ дорога отцю дитина...

Тульчинський

Ні, ясна панно! так воно не буде:
Любіша їм і над дітей руїна.
Завзвівшись битись із срібляникáми,
В п'яних піснях зачнуть того хвалити,
Хто вирізав отецькими руками
Прихильні до панів козацькі діти.

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

Там же.
Увіходить вістовець.

Вістовець

Пресвітлая княгине! я заїхав,
Далеко з Шляху Чорного звернувшi,
Щоб ви про новизну щасливу знали,

Котра сповнить веселостю ваш замок,
Є над Дніпром село Манастирище,
Село козаче на землі чернечій.
Туди везу я князю лист залізний...

Княгиня

Залізний лист? Мені сьогодні снилось,
Що син мій із Московщини вернувся.
За сим листом чи глейтом королівським.

Вістовець

Вернувсь, княгине: сон правдивий снivся...
Увіходить Байда, весь сивий.

Байда

Правдивий сон, і ось я сам...

Княгиня

О Боже!

Припав метелицею серед літа!

Байда

Се не метелиця, зима московська...
Московські лаври се мене вкривають:
За правду інших там не заробляють.

Княгиня

О синочку!

(Хоче обняти).

Байда

(припавши на одно коліно)

Благослови, матусю,
На поприще нове шукання правди.
(Цілує руку).

Княгиня

Ще в тебе поприще нове?

Байда

Велике.

Се в мені тілько й щастя і одради.

Княгиня

Хіба ж тобі, мій сину, мій герою,
Не ввірлась земля Московська люта?

Байда

О, добре ввірлась! Там погибає
Все, що встає за правду...

Княгиня

То про що ж ти
Вбивавсь із літа в білу зиму, синку?

Байда

Там воювати за правду стоїть праці.
Земля — як море-океан широка.
Кипить вона і рибою, і звіром;
Кипить і грає силою-снагою,
Удачею, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблестю пишатись,
Та глибоко в ту землю кривда в'лась,
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства крати
Рикає лев сей, — трусяться палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гідра стоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і м'ю лицарську силу.
Та до мене весь цвіт землі зібрався:
Ti, що з царем Казань завоювали;
Ti, з ким він Астрахані допевнявся;
Ti, що Сибір широкий здобували...

Чути труби, жаломійки, тулумбаси.

Самусю-брате! дай себе обняти.
Катруся! дай себе поцілувати.
Се не зима московська вас вітає:
Московська Русь до себе прикликає.
Не в труби се, не в жоломійки грають:
Серця правдиві до сердець гукають.
Царська земля неправдою боліє...
За мною йде, в кім іскра правди тліє,
І кличе покликом до всіх великим,
Хто не піддавсь у нас жаданням диким:

”Гей, люде щирі! Правди, правди, правди!
Нема без правди ні в чому одради!
Рятуймо Русь і Київську, й Московську,
І вольну Новгородську, й славну Псковську!
Бо татарва нова по ній нуртус,
Століття кривди й мороку готує”.

Княгиня

Мій сину-орле! я не розумію
Твого завзяття й задуму нового.
Не Русь од кривди мусиш рятувати,
Своє гніздо од рапогів спасати.

Байда

Чув, бачив, знаю, й добре розумію
П'яну й безрозумну хижакьку мрію.
Я б Ганжу-Куксу розтоптав ногами,
Та всобітись не хочу з козаками.
Сьогодні козаки — знаряддє зради,
А завтра — воїни святої правди.
Сам Кукса, що хотів нас руйновати,
Мені в поході буде помагати.

Княгиня

Куди ж се знов поход у тебе, сину?

Байда

На Задністрянську, нене, Україну...

Княгиня

В Волощину?

Байда

Що об Дунай обперлась,
Від гір до моря Чорного простерлась,
Дністром од польського меча прикрилась,
Щитом нам од Туреччини зробилась.
Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих високих;
Та бачу, що шкодя її шукати,
Окрім своєї взбросеної хати.
Я збройну хату за Дністром збудую,
Уз ріки й море башти помурую.
Тогді правицю простягну цареві,

А ліву ріку — панству й королеві.
Хто б ні озвався правду боронити,
Всім рівно будуть козаки служити.
Нехай живе по нас вовіки слава,
Що іншого ми не жадали права.

Княгиня

Мій сину-орле, соколе мій ясний!
Великі в тебе, вікопомні мислі;
Та чує серце матернє безщасне —
Поб'є недоля сі надії пишні.

Байда

А ти, Самусю, друже мій між друзьми!
Чи віруєш в мою лицарську долю?

Тульчинський

Поки свободно дихатиму грудьми
І ненавидітиму тьму й неволю!

Байда

Се наша заповідь свята козацька,
Се наша віра праведна лицарська,
Нехай ми всі за неї трупом ляжем, —
Ми свій завіт потомству перекажем.
Орлице-нене, соколихо ясна!
Не плач, утри залиті слізьми очі.
Недоля ваша над всі долі щасна:
Бо дух наш родиться в душі жіночій, —
Дух повен жертви, повен занедбання
Себе самого для добра людського:
Нема в людей святішого призвання,
Нема й у Бога лучшого нічого!

Княгиня

Катрусью, чуєш? Ось де нововірство
Із вірою старою понялося:
Ось чим козацтво предківське наслідство
Хранити для потомків завзялося!
Нам, кажеш, серце наскрізь меч проймає...
Не бійся гострого, моя дитино,
Як не боїться воїн, що лягає
У полі трупом за свою країну.

Тульчинський
Достойне слово матери героя,
Достойне и діло огняного слова...
Нехай же і моя перед тобою
Озветься мовчазна, несміла мова...

Байда

Ні, брате! Десять років німування
Промовили за тебе більше правди,
Ніж співи трубодурного лицяння
І струни голосної серенади.
Катрусю! по всьому широкім світі,
Де лицарство з неправдою воює,
Нема нікого в мене на приміті,
Хто женщину так високо шанує.
І не знайти довіку в християнстві
Такого доблесного Паладина,
Що десять літ був сироті за брата,
А побратимській матери за сина.
Пишалась би й великая цариця
Таким преславним лицарем-слугою,
Що чатував у полі й на бойницях,
Готовий по всяк день і час до бою.
Та не до всякої цариці сватом
Прибуде Байда з тими, що під лавром
Московським срібним на весь світ сіяють
І правду над багатства прекладають.
Я врізав би свого живого серця,
Оддав би раю цілу половину
Тому, хто для коханого кубельця
Вбезпечує, як муром, Україну.
Ми, люди правди, родимось для жертви,
Ми кривду жертвою одоліваєм;
Без нас були б людські діяння мертві:
Ми їх безсмертним духом надихаєм.
Нехай же над твоєю головою
Вінець у Бога жизні возсіяє:
Жіноча жертва нарівні з мужською
Грядуще царство правди приближає.
Дай, сестро, лицарю без плями руку
На трудну жизнь, як героїя жизни,

На всяку жертву і на всяку муку,
Що б не судилося твоїй отчизні.

Катруся

Мій братіку! твоє велике слово
І погляд божеський на наші муки
Освічують, мов сонечко весіннє,
Мою захмарену сирітством душу.
Убога розумом і млява серцем,
Не мушу в вас позаду зоставатись:
От вам обом рука, що до загину
За правду жизні буду подвізатись!
(Дає Тульчинському правицю, а Байді ліву руку).

Байда цілує Катрусю в уста, Тульчинський, припавши на одно коліно, в руку.

Княгиня

(надіваючи молодим персні)

Благослови ж, всевишний, вірну пару
І дай їй вік новий благовістити!

Байда

Далекий, може, вік святої правди,
Спасених душ надії і одради!

Заручені цілються. Спускається завіс. Чути весільну музику, та вона переходить у плач.

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Судня світлиця над залізними гаками в Цареграді.
Великий везир засідає в дивані з башами.

Везир

Так, воїни — ігралище фортуни,
А нації — се хвілі попід вітром...
Куди жене їх таємнича доля,
Предвічного недовідома воля?
Чого встають, киплять та й засинають
І про своє враннє не пам'ятують?
Вре боєм хуртовинне Руське море
І напирає на Стамбул потужний,
Немов, йому на сором і на горе,
Воскрес Олег той віщий, характурний.

Вре боєм гірше моря степ козацький
І на форпост наш, Яси, напирає,
Щита, що викував меч оттоманський,
Із наших рук, мов буря, вириває,
Чи се людське безумство, чи укрита
В тім бушуванні мисль якась велика,
Що чернь завзята, здобиччю несита,
Знай рине й рине, мов стихія дика?

Сераскир

Не буде більше ринути: бо Яси
Пожерли цвіт і силу недовірків.
Сей Томза, лізучи на господарство,
Явив себе Немродом-звіроловом:
Уполював такого козарлюгу,
Якого світ не бачив од Олега.
Попавсь у наші руки славний Байда,
Герой земель і вод, князь Вишневецький,
Що так над нами високо возносив
Червоний хрест козацький, знам'я зради.

Везир

Дивуюсь вельми, як се Андіберу,
Безрукому п'яному гайдабурі,
Фортuna пофортунила загнати
В тенета лева, лицаря без страху!

Сераскир

Каліка сей — душа того козацтва,
Що в нього здобич — віра, честь і правда.
Прийняв їх Байда у свою дружину,
Щоб злидні їх у Ясах полатати;
Вони ж, польстившись на його скарбницю,
Давай вози походні жакувати —
Під самий час, як наші наступили
І з Томзою полки його тіснили.
Не раз уже сей Ганжа зрадив Байду,
Та в Байди розум, волею Аллаха,
За зраду падишаха, помутився,
І сторожкий стратегик не дознався,
Що Андібер із Томзою з'єднався.

Везир

І ти, щасливий із щасливих воїн,
Двох наших ворогів, духів Ереба,
Своїм мечем, вовік благословенним,
Побив, мов двох титанів-зевсоборців.

Сераскир

Пишаюсь боєм з українським левом:
Оборонявсь, як Бріярے сторукий,
І вергав смерть, немов яка машина:
Бо в нього, кажуть, серце б'ється рівно.
А сей безрукий велетень, сей Ганжа,
Доставсь мені без крив'яної жертви:
Бо нищий Томза зрадив гайдабуру
І заплатив кайданами за службу.

Везир

Так, воїни — ігралище Фортуни!

Капудан-баша

Або людської зависті й єхидства.
Князь Байда вирвав Ганжу із неволі,
І се йому відплата за рятунок.

Везир

Предвічний таємничими путями
Веде до слави й щастя правовірних.
Се два велиki воїни в джавурів,
Дві iх руки, правиця i лівиця, —
І ми обидві iх на балвохвальців
Воружимо мечем свого пророка
Абож обидві разом повтинаєм
І Русь, і Польщу, і Москву скараєм.
То перше, кажеш, приведуть нам Ганжу?

Капудан-баша

Він перше Байди провинив пророку:
Нехай йому й поклониться перш Байди.
Да ось уже й ведуть.

Увіходить Ганжа Андібер, у залізних кайданах.

Везир

Що, Ганжо? бачив
Гаки залізні тут, під замком?

Андибер
Бачив.

Везир

На сі гаки зопхнуть тебе з бойниці,
І, зачепившись, ти на них повиснеш.

Андибер

То що ж? Повисну.

Везир

І круки голодні
Тобі живому повиймають очі.

Андибер

Нехай.

Везир

А доїдять внизу собаки.

Андибер

Байдуже. Смерти я не звик боятись,
Від неї й на печі не заховатись.

Везир

Я був колись таким, як ти, джавуром
І так, як ти, бив на "проклятих турків",
І так, як ти, попався у неволю,
І так, як ти, готов був погибати.
Да просвітив мене пророк великий.
І занедбав я ваші мрії дики.
Покинь олживе ідолопоклонство
В ім'я пророка правди, Магомета,
І будеш з нами чесно панувати,
Єдиного на небі прославляти.

Андибер

Цур вашому дурному Магомету
І вашому гідкому пануванню!
Господь наш не один живе на небі,
З Отцем живе і Син єдинородний,
А з Сином — Мати, Діва пресвята
А з ними — всі святі і преподобні.
Нас, християн, вони благословляють,
А вас, невір, навіки проклинають.

Беклербек
Великий везирю! коли б тінь Бога,
Наш падишах, почув таке кощунство,
То повелів би тут же перед нами
Язык проклятому джавуру вирватъ!

Везир

Премудrostи премудрого не міряй
Своїм умом, в заклятості мізерним.
Як море-океан, вона глибока;
Як небеса надоблачні, висока.
Козурю! схаменись. Нехай той Байда
Таким безумним і запеклим буде,
Щоб тьму над світ, а чесну жизнь над муки
І над гидке здиханнє прекладати...

Андибер

Як! Байда, кажеш?

Везир

Байда Вишневецький.

Андибер

Хіба ж його не страчено ще вчора?
Хіба за гак ребром не зачепився
І не висить-кричить великим гласом,
Що Магомет, пророк ваш, харцизяка,
А Сус Христос — творець землі і неба,
І ви його ще й досі не добили,
Гірких речей його не заглушили?

Везир

Жив і здоров; загоїлися й рани,
Що ними весь під Ясами окрився.
Дознавшись про його неволю, мати
Збула всі статки, все позакладала
І вчора прибула до Цареграду;
Та падишах їй відказав на викуп:
"Коли б єси всі українські замки,
Поля, луги й степи позаставляла;
Коли б сріблом та золотом Стамбул мій,
Як місяцем і сонцем, осіяла:
Не випущу й тоді його на волю.

А схоче він пророку поклонитись
І з нами, правовірними, осістись, —
Зроблю його в дивані головою
І в царстві первим паном під мною”.

Андибер

А Байда що на се?

Везир

Не хоче й знати:
Йому любіше на гаках стирчати.

Андибер

То й я не хочу знати.

Везир

Ти завідник

І подражатель Байдин, Андибере.
Що він не зробить славного й дурного,
І ти в ту ж стежку, дивлячись на нього.

Андибер

В ту стежку? Ні, своя тропа у мене.
Ось слухай, турчине. Коли ви Байду
Пхнете з бойниць на ті гаки залізні?

Везир

Сьогодні, зараз.

Андибер

І я сам побачу?

Везир

Побачиш.

Андибер

(затрусившись)

І мені дозволять Байду
Самому пхнути на гаки з бойнице?

Везир

Про се є кат у нас.

Андибер

Коли дозволять

Мені при Байді ката заступити,
Готов я з вами брат за брата жити.

Зроблюсь потурнаком і занедбаю
Всі радоші моого святого раю.

Капудан-баша
Що за ненависть лют�!

Сераскир
Що за серце!

Везир
Ні, що за розум і наука віри!
О підла чернь! куди тебе провадять
Обманщики, кудлаті лицеміри?
Геть з ним!

Андибера виводять.

Дзвеняль уже кайдани
З металу чеснородного.

Увіходить Байда, у срібних кайданах.

Нещасний,
Великодушно необачний князю!
Ти вже покинув суєвірство кляте,
Ти мислиш твёрезо про Бога правди...
Один би ще ступінь, і лик пророка,
Спасений лик, твоїй душі б одкрився!
Та ні, ти гинеш, чеснородна жертво
Одчаяння!

Сераскир
Що за постава пишна!
Таким він був під Ясами, як наші
Його кругом, як хмари, обступили.
Коли б тепер меча йому вернути,
Він і в кайдонах здався б Іскендéром.

Везир
Надумавсь, князю?

Байда
Не соромте сили
Пустим ляканнем запорожця Байди.

Везир
Ти хочеш гинути?

Байда

Не хочу, мушу.

Везир

І за що ж гинеш, лицарю великий?

Байда

За правду. Не знайшов я правди в Польщі,
Ні в вашім гарнім царстві, ні в Московськім,
А в нас вона на Рýсі-Україні
Сліпа й глуха, як мрець у домовині.
Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в турка-безувіра,
І в москаля, що широко сягає,
І в поляка, що високо літає.
Не хочу жити. Буде з мене.

Везир

Князю!

Забудь про наше темне бузувірство,
Забудь і про козацьке дике звірство,
Забудь про масу. Ми серед лукавих,
Жорстких сердець і розумів мізерних —
Оазиси, невидимі верблюдам
І вожакам іх, ницим недолюдам.
Живи, як ми живем. Признай пророка,
І буде тінь твоя у нас широка.

Байда

Я житиму не тілом, а душою,
Надією великою моєю.
Настане інший вік і інші люде:
Над ними правда царювати буде.
А з вашого пророка ви зробили
Те, що з свого лукаві християне.
Його ім'ям великим освятили
Своє хижактво і життє погане
Не хочу жити з вами.

Везир

Поміркуй же,

Якою смертю помирати мусиш.
Залізний звір тобі у ребра вп'ється
Своїми пазурями-якорами,

І довго будеш чути, як сміється
Твій лютий ворог між потурнаками.
Бо Ганжа...

Байда

Се не ворог, дика сила,
Що з давніх-давен бідну Русь давила.
Нехай сміється... Я молитись мушу
За Україну, за народну душу.
Вона в мені, і житиме вовіки.
Як в Чорне море ллються наші ріки,
Так в сій душі живе добро злилося
І з серцем чистим, щирим понялося.
Не вмре вона: воскресне в тім народі,
Що гине ув усобиці й незгоді.
Забудеться ім'я моє, а серце
В далекому потомстві одозветься.

Везир

В потомстві... Хто твоїм потомством буде?
Які поваги, чести, вірности світила,
Які непідкупної правди люде,
Вселенної животворяща сила!..
Мовчиш?

Байда

Я все сказав.

Везир

Душа висока!

Ти був би перлом без ціни в пророка.

Павза.

Ведіть, сповняйте падишаха волю.

Байду виводять.

А ми всі підем до передпокою
І світу чотирьох конців владику
На милость нахилятимем велику:
Чи не вблагаємо, щоб так не згасла
Душа свята, велика і нещасна!

Увіходить замковий ага.

Ага

Щода! Кайданів срібних дожидались
Сіпаки, як голодні пси м'ясива,
І дика чернь із рук у падишаха
Криваву жертву рве, як дар аллаха.
Чи чуєте? Реве Стамбул... Вже сталося.
Од велетня одно ім'я зосталось.

Павза.

Везир

За вибухом сліпого фанатизму
Я чую спів невольницький козацький,
Знакомий голос хижого сусідства.
Що діше злом на світ магометанський.

Ага

Се бідна мати, тужачи по сині,
Невольників з галер навизволяла,
Щоб на п'яній, завзятій Україні
Про князя Байду пам'ять не вмирала.

Спів робиться виразнішим.

Годі тобі, князю Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку та йди царювати.
Твоя, царю, дочка поганая,
Твоя, царю, віра проклятая!

Знов невиразно чути спів.

Везир

О, лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило в тьмі, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте жизні чистий!
Тебе низьке принижує й хвалою.
Один дух правди й благости огнистий
До вищих дум возноситься тобою.

Спускається завіс. Невиразний спів переходить варіаціями у високий національний гімн.

Текст драми Куліша базується на виданні 1884 р. з невеликими поправками за київськими виданнями творів Куліша 1989 (ред. М. Гоичарук) і 1994 р. (ред. В. Івашків).

2.

З РЕЦЕНЗІЙ І КРИТИЧНИХ ВІДГУКІВ
НА ПЕРШЕ ВИДАННЯ "БАЙДИ"
П. КУЛІША

1. З "Діла", 1885, ч. 101. Автор не підписаний. Мова й правопис оригіналу.

—. „Байда, князь Вышневецкій”, українська драма въ 5 дѣяхъ П. Куліша, вийшла сего року въ Петербурзѣ. „Кievская Старина” за вересень сего року помѣтила рецензію той драмы, написану А. Степановичемъ. Зиботъ драмы взятый зъ житія и дѣяльности Димитрія Вышневецкого, зиботного въ нашій народній поезії подъ импемъ „Байды”, и зъ житія и дѣяльности Ганжи Абдыбера, предотвратника сірою козацкю изомъ въ XVI столітію, зиботного якоже яшче зъ народнихъ пѣсень. Рецензентъ що до самон рѣчи бачить въ драмѣ доволѣ невѣрности въ номинаню добы историчной, якъ такожъ невѣрныхъ фактобъ въ анахронизибъ, а що до языка, богато чудацкихъ и кованицъ слобъ. Тверднція осен историчноп драмы Куліша та самъ, що въ его „Історії возоєднанія Руси”. Рецензентъ дѣлится оъ чистоте язика вѣстою, що Кулішъ написавъ больше подбѣыхъ драмъ историчныхъ.

2. З "Киевская старина", 1885, вересень, ст. 151-158.

Правопис, зокрема в українських прикладах, модернізовано.

Содержание настоящей драмы взято из жизни и деятельности князя Дмитрия Вишневецкого (из Вишневца, на Волыни), известного в народной южно-русской поэзии под именем Байды, а также Ганжи Андыбера, представителя серой козацкой массы XVI столетия. Последний известен почти только из народных песен, между тем о князе Вишневецком мы имеем и несколько достоверных исторических данных в известной мере сходящихся и с песенными данными. Уже по одной этой причине главным лицом и по замыслу и по исполнению является в пьесе г. Кулиша именно Байда, т. е. Дмитрий князь Вишневецкий. О том, насколько Байда в предлежащей драме согласуется с историческим князем Дмитрием Вишневецким, скажем после, теперь же приведем краткое содержание пьесы, чтобы читателю удобнее было следить за дальнейшим разбором ее.

Драма открывается прологом, в котором обнаруживается основной взгляд автора на героя пьесы, как на рыцаря — носителя высшей правды, который потому то и выведен на театральные подмостки, что, говоря словами драмы,

«Боронючи народню Гиппокрену,
Духовну зброю без устанку носим,
И се не лицедійну арену
Свою борбу за правду переносим.»

В первом действии, происходящем в Вишневце, являются следующие сцены: первая, в которой происходит столкновение между княгиней Вишневецкой и ее сыном Байдой, которому по сердцу не двоюродная сестра его Катруся, выбранная для него в невесты матерью, а Гальшка Острожская. В конце концов Байда решительно отказывается от Катруси и возвращает ей обручальное кольцо. Затем Байда принимает послов: русского от царя Иоанна Грозного и турецкого, из которых каждый старается склонить его на свою сторону. В следующей сцене Байда узнает о поругании и обесчещении его милой Острожской княжны, Сангушком, с соизволения ее дяди, и решается отомстить им за это с помощью

козацкой черни, пирующей в кабаке у Насти Горовой.

Во втором действии представлен этот пир, на котором ярко обнаруживается вражда зажиточных козаков, или «дук», и «нетяг», т.е. бобылей. Ганжа Андыбер является представителем и покровителем этих последних и позволяет им по-своему расправиться с «дуками». Входит Байда, и Андыбер наружно смиряется перед ним. Но в следующей сцене обнаруживается, что он изменил Байде в самую горячую минуту под Острогом.

Третье действие переносит нас в сад над Босфором, в Турцию, куда Байда бежал, вследствие измены Ганжи. С Байдой находится и неразлучный, верный слуга и друг его Тульчинский, тайно любящий Катрусю. Является княгиня Вишневецкая и сообщает сыну обо всем, что случилось на Украине в его отсутствие: о ссоре князя Василия Острожского с Андыбером, о бегстве последнего на вишневецкие степи и разграблении им Настина кабака, о нападении на Украину татар, страшно ее разоривших и угнавших в плен массу женщин, в числе которых была и Катруся. К счастью, она попала в руки султанши, которая и возвращает ей свободу, написавши Байде, чтобы он отдал ее Тульчинскому. Байду зовут на военный совет к Падишаху, испуганому нападением на Царьград козаков. Байда изменяет туркам и уплывает с козаками, при чем спасает жизнь своего врага Ганжи Андыбера, предводительствовавшего козацкой силой и отрезанного турками от своих. Тем не менее ненависть Андыбера к Байде как представителю, по его мнению, козаков-дук и защитнику господских порядков, производящих неравенство между козаками, до того велика, что он, забывши, чем обязан Байде вооружил против него козацкую чернь. Наряжен суд над Байдой, его винят в том, что он допустил совершившееся страшному преступлению в глазах козаков, — поместил в Сечи, на Хортице, женщин: свою мать и Катрусю. По просьбе Байды, суд разрешает ему оправдываться «Божьим судом», т.е. поединком с козаком-нетягою. Выйти против него вызывается Андыбер, но поединок не состоялся: ему помешало нападение на Украину турецко-татарской силы.

Пятое действие снова происходит в Вишневце. Ярмарка. Между козаками, толпящимися вокруг кобзаря, показывается безрукий Ганжа Андыбер, возвратившийся из татарского плена и сначала не узнанный козаками. Рассказ Андыбера о том, как он, сгорая жаждою козацкой воли, сам себе отрубил руку, которою был прикован к жернову, приводит козаков в восторг, и они просят

кобзаря сложить думу про Андыбера, про его ненависть в дуках, про геройское освобождение из плена. В следующей сцене Тульчинский сообщает княгине Вишневецкой страшную весть о возвращении Андыбера из плена, о том, как к нему пристала вся козацкая чернь и как он грозит истреблением всех "срібллянков", т.е. зажиточных козаков и князей Острожских, Вишневецких, Сангушек, Радивилов. Весть эта тем ужаснее, что на Украине отсутствует Байда, служащий у царя Ивана Грозного. В следующей сцене является возвратившийся из Великой Руси Байда, весь седой, якобы от тяжких условий службы грозному царю и его земле, где, по словам Байды "погибає все, що встає за правду". Из слов Байды обнаруживается также, что он жалеет богатую и обширную Московскую Русь, заеденную неправдою, но помочь ей было не в его силах. Из всех своих исканий правды он пришел к тому выводу, что ее можно найти лишь в своей собственной "взброеной хаті", и что такую хату он может себе устроить лишь за Днепром, в Молдовлахии. Проще сказать, Байда задумал завоевать себе молдавский престол с помощью козаков и самого Андыбера, которого он думает одолеть доверием и забвением прошлого. Но Андыбер не таков: он остался до конца верен себе, своей слепой и страстной ненависти к "сребряникам" и предал Байду в руки турок... Пред походом Байды происходит обручение Самуся Тульчинского и Катруси. Последняя сцена 5-го действия переносит нас в "судную светлицу" над железными крючьями, в Царьграде. Между пленными оказывается и сам Андыбер, не смотря на его услугу туркам. Он сначала отказывается от принятия магометанства и готов без страха принять смерть; но узнавши, что и Байда, также отказавшийся от принятия магометанства, будет зацеплен за железный крюк, готов даже изменить свое решение и "потурчиться" лишь бы насладиться зрелищем мучений ненавистного ему Байды. Сами турки дивятся такой лютой ненависти... Пьеса оканчивается пением невольников: "Годі тобі, князю Байдо, байдувати, сватай мою дочку та йди царювати" и проч.: это пение "переходить варіяціями у високий національний гімн".

Теперь обратимся к более близкому и подробному рассмотрению пьесы как со стороны языка, так и со стороны содержания, в связи с общими воззрениями автора на украинскую историю.

Зная направление и образ мыслей названного писателя в последнее время, резкий поворот в его воззрениях на козачество и ход и смысл украинской истории, я, признаюсь, принялся за

чтение поименованной выше драмы не без некоторого предубеждения и должен сознаться, что оно и после прочтения книжки нисколько не рассеялось. Это главное; но я начну с мелочей. — Прежде всего в драме нас поражает крайняя напыщенность и деланность решительно невозможного ни в чьих устах языка, она просто бьет в глаза даже непредубежденного читателя. Сплошь и рядом вы натыкаетесь на такие слова, которых ни в каком словаре не отыщете и конечно не ожидали встретить в малорусской книжке. Таковы, например, *индегенат*, *можновладство*, *почезнути*, *гуррикан*, *вгрущати*, *ницак*, *давнезний*, *карбаз*, *опир*, *кгальон*, *врава*, *вре*, *вереш*, *хлоню*, *недолимок*, *знарядде*, *бахмат* и т.д. Конечно, по течению речи можно хотя и не всегда, добиться смысла этих и множества других подобных слов, можно догадаться, например, что *пасовище* происходит от того же корня, что и *пасу*, что *цешка* может означать судебную повестку, что *гайдабура* — слово почти равнозначущее с *гайдамака* и проч.; тем не менее необходимость употребления таких странных слов от этого нисколько не становится убедительнее.

Напыщенность языка действующих лиц, особенно самого Байды, стоит в тесной связи с воззрениями автора на его героев и вообще на исторические отношения того времени. Так приторно-величественный тон речей Байды является результатом взгляда автора на него, как на носителя высшей христианской идеи, страдальца за правду, человека далеко опередившего свой век в своих политических и общественных взглядах и стремлениях. "Ти, — говорит Байда Тульчинскому, — в серці маєш белведерські струни, гучні й дзвінкі, як Зевсові перуни" (стр. 75). В свою очередь и Тульчинский (сначала "чура" т.е. слуга Байды, а после его побратим) тоже изъясняется под стать Байде и так же переполняет свою речь классическими и мифологическими выражениями. В одном, например, случае он говорит Байде так:

Давно вже я вбачаю,
Що ти сумний, хмурний, мов Етна чорна,
Зідхаєш стиха, мов той бурний кратер
Перед розливом полом'я та лави!..
Не смів тобі я з думкою відкритись
І змалював кгеоргіку (!) в пустині...

Или вот разговор Тульчинского с Байдою:

Тульчинский:

Великий царь сей турчин любомудрий,

І правди він жадає серцем щирим;
Та є на світі Геркулес великий,
Що правдою воює всі язики.
Убив над Волгою страшного змія,
А другого над Каспієм глибоким.
Єго ім'ям козак, мов талісманом,
За горами сягнув до Океана.

Байда:

Ти про московського царя говориш...
Так, се потужний розум, серце праве!
Одно, одно...

Тульчинский:

Що він із Византії
Пересадив сліпих вождів до себе?
Дарма. Бо темна чернь, се "рід лукавий":
А ницаки — се "рід прелюбодійний",
Од Бога правди ницим серцем блудить,
Перелюбки з "отцем олжі" шчиняє.
Поки що, мусить дика дича слухать
Своїх сліпих пророків Валаамів.
Як просвітиця правдою науки,
Не дасця хижакам у хижі руки (стр. 75).

Но основательное знание классической мифологии обнаруживают не только Байда и Тульчинский, а и турецкий сераскир и визирь. Вот, напр., слова сераскира (148 ст.):

Пишаюсь боєм з українським левом:
Оборонявсь, як Бріарей сторукий,
І вергав смерть, немов яка машина...

Напыщенная речь визиря невольно смешит читателя. Вот что читаем на стр. 146:

Так, воїни — ігралище Фортуни,
А нації — се філі по-під вітром...
Куди жене их таємнича доля
Предвічного недовідома воля?
Чого встають, киплять та й засинають,
І про своє враннє не пам'ятають?
Вре боем хуртовинне Руське Море
И напирає на Стамбул потужний,
Немов єму на сором і на горе,
Воскрес Олег, той віщий, харадужний...

Кажется, и приведенных выписок достаточно, чтобы видеть напыщенность языка драмы, фантастичность исторических представлений г. Кулиша. Исторические изображения в его драме до того преувеличены и просто раздуты, что даже то зерно правды, которое там имеется, именно, глухая и разрушительная борьба неимущих козаков с вельможами, владельцами князьями и вышедшими из среды их козаками, как Байда, даже, повторяем, этот факт делается почти неузнаваем в исторических изображениях г. Кулиша и затемняется массою разных произвольных и чисто фантастических действий, стремлений и воззрений, обнаруживаемых действующими лицами. Я уже не говорю о том совершенно небывалом величии, в каком представлен автором Байда в своем местопребывании — Вишневце на Волыни. Изображение Дмитрия князя Вишневецкого в виде какого-то могучего владыки, в котором заискивают правитель московской Руси и султан турецкий, слабо вяжется с исторической действительностью. Желающих проверить наши слова отсылаем к драме г. Кулиша. Там, на стр. 18-30, они найдут: и состязание московского посла с турецким и величавую полуфантастическую обстановку, окружающую князя Дмитрия и напыщенные речи, приправленные всякими "Букефалами", "Ганибалами" и пр. Из истории между тем известно нам совсем иное: князь Дмитрий, построивши укрепление на острове Хортице (1556 г.), обращается с просьбой о защите от татар и турок к русскому царю Ивану IV Грозному, от которого и получает "опасную грамоту" и жалованье; в 1558 г. он совсем оставляет Литву и служит Иоанну IV, владея полученным от него городом Белевом три года, после чего опять возвращается в Литву и в 1563 г. погибает в Молдавии, куда он отправляется добывать корону с 4-тысячным войском; попав в руки турок, он замучен был ими в Константинополе.

Из таких-то фактов жизни и деятельности Байды, князя Вишневецкого, да из известной народной песни о смерти его в Константинополе¹ и умудрился г. Кулиш составить свою фантастическую пьесу, полную самых странных и исторически невозможных изображений, воззрений и речей, вроде речи московского посла, который, о величии Иоанна IV, выражается таким образом (стр. 22):

1. См. напр., 3-й вып. «Сборника украинских песен» г. Лисенка, стр. 7.

”Велик наш царь: одной полой покрыл он
Ливонию со морем со Балтийским,
Другою — всю Сибирь со Окияном”...

Идеи и взгляды, высказываемые Байдою и Тульчинским, не соответствуют их времени. Укажем для примера на следующие слова Байды по поводу появления козаков у стен Царьграда:

”Все, що робили ми й робити будем, —
Ніщо перед великим сим моментом.
Тепер би можна, браття, нам підняти
Усіх невольників і всю голоту
Болгарську, Кгрецьку, Македонську, Сербську
Та й осягти столицю бесурменську”.

На что один из сподвижников отвечает ему:

”Тогди б ми тінь Олега звеселили,
І щит його на брамі поновили”.

Еще покойный М.А. Максимович называл представления г. Кулиша об Украине ”более идиллическими, чем историческими”,² и это замечание оправдывает г. Кулиш и новою своею драмою. На вымысле построены все 3-е действие и часть четвертого. Совершенно произвольно также заставляет автор Байду петь известную песню ”Гомін, гомін по дуброві” (См. Сборник г. Лисенка, вып. II, стр. 16), песню более позднего происхождения. Песню: ”Ой гук мати”, по содержанию касающуюся отношений русских к полякам (см. Сборник песен Гулака-Артемовского, N 39), автор преспокойно заставляет козаков петь после победы над турками, при чем слова ”вражих ляхов” заменены словами ”бусурменцев”...

Как драма, пьеса г. Кулиша мало удобна для сцены, в ней действие весьма часто меняет свое место (при 5 действиях до 20 сцен, при чем 11 раз должна происходить перемена декорации); иные сцены чересчур коротки, например, 6-я второго действия, имеющая особую декорацию: всего 2 листика печатных! Масса разговоров, мало содействующих движению действия, делает пьесу несколько вялой и, пожалуй, скучной, помимо всего прочего, о чем говорилось выше.

Что касается действующих лиц, то из них более других отчетливо изображен Ганжа Андыбер и, пожалуй, Байда и Тульчинский; княгиня Вишневецкая и ее племянница Катерина — слишком уж шаблонны и бледны: первая со своей несокрушимой

2. Полное собрание сочинений, т. I, стр. 275.

материнской любовью, вторая со своей голубиною кроткостью и безжизненностью... Несколько резче очерчена Настя Горовая, степная шинкарка, сумевшая прибрать посещавших ее козаков в руки, но в конце концов до полусмерти избитая Андыбером... Весьма недурны и, на мой взгляд, правдивы сцены, изображающие отношения между козаками "дуками" и "нетягами"; тут довольно наглядно представлена та рознь и глухая вражда, которая, как известно, готова была ежеминутно воспламениться и проявиться между этими двумя классами козаков, постоянно появлявшимися и существовавшими при благоприятных условиях, на зло народному малорусскому идеалу полного равенства в населении. Из козаков "нетяг" ярче других обрисован "турецкий святый". Это типичнейший представитель козака "нетяги", столь несклонного к упорному стяжанию и хозяйствничанию, человек для которого гульба и воля дороже всего на свете. Остальные лица ничем не замечательны, и мы не будем останавливаться ни на них, ни на других отдельных сценах.

Советуем однако читателям ознакомиться с разобранным нами произведением; оно интересно уже по столь известному в нашей литературе имени сочинителя и попытке его воспроизвести в исторической драме те взгляды, которые отчасти известны по его "Истории воссоединения Руси". Как мы слышали, это не единственная его попытка, и мы можем вскоре ждать целый почти ряд произведений в том же роде. Поживем, увидим.

А[ндроник] Степович

3. З "Літературної хроніки" в "Зорі", 1885, ч. 13, ст. 157.
Правопис модернізовано.

Кулішева драма "Байда" — князь Єрема [?] Вишневецький, сказали б ми — коштовна річ, коли б поетичні твори цінили тільки з артистичної сторони, не звертаючи уваги на традицію. Але судом самої тілько естетики ми не можемо задоволитися. Наше молоде й не багате ще письменство займає таке становище своїми відносинами і впливом на публіку, що ми, а з нами певно й наші читателі, мусимо перш усого звертати увагу на ту тенденцію, яку провадить автор в своєму творі. Треба пам'ятати, що вже навіки минув той час, коли можна було говорити, що: "штука задля штуки"; нині наступив інший час, інші вимогання і від письменства і від малярства, навіть і від музики; "штука задля науки, задля освіти, задля розвою публіки!" і під таким прапором повинні стояти наші письменники. І Куліш у "Байді" став під сей прапор, тільки ж він тягне огидливу й бридку тенденцію, тенденцію російсько-самодержавну, а ще більш шляхецько-панську. По думці Куліша українців якось по інстинкту тягне до самодержавія, до деспотизму; тілько же, бачте, одні простують до самодержавного пекла — чи же там, вибачте, помилилися! — "до раю" шляхом аристократичним, як он князь Вишневецький, а другі шляхом демократичним, як он у драмі Андібар. У Куліша така думка, що культуру і освіту провадить сама тілько шляхта, пани, а народ — темна сила, котра завсігди знищує й руйнує те духове й матеріальне добро, яке дає шляхта. От до якої "Америки" допростовався Панько Куліш! Коли б з такою тенденцією виступив нині в Росії якийсь молодий писатель, ми б промовили: "Прости его Господи! не відає бо, що творить", але про Куліша сего не можна сказати; він добре тямить, що говорить, куди й ради чого верне! Блудивши стілько разів на свою віці то в Москву, то в Варшаву, то до Львова з "Писанкою", то до Харкова з "літературними гайдамаками", Куліш знає, ради чого прибув до Петербурга з своїм "Байдою"! Щасливої дороги! скажемо ми.

4. З журналу "Северний вестник", 1886, 1 (С. Петербург), ст. 219-223.

На ст. 223-224 журналу починалася рецензія того ж автора на російський переклад роману Сенкевича "Ogniem i mieczem". Початок цієї рецензії безпосередньо зв'язаний з рецензією на "Байду". Передруковуємо першу рецензію і ту частину другої, що стосується Куліша.

Обидві рецензії не підписані. Можна думати, що автором їх був Михайло Драгоманов. На це вказує стилістична і ідеологічна аналіза тексту, як також і той факт, що в тому ж числі журналу опубліковано іншу статтю авторства Драгоманова: "Басня Богдана Хмельницького", — з його підписом.

Особливості мови й правопису збережено.

Г. Кулишъ—послѣдній оставшійся въ живыхъ изъ трехъ главныхъ фігур малороссійскаго литературнаго возрожденія сороковыхъ и шестидесятыхъ годовъ. Шевченко уже четверть вѣка тому назадъ сошелъ въ могилу, Костомаровъ за нимъ послѣдоваль въ прошедшемъ году, г. Кулишъ остался-бы послѣднимъ памятникомъ этого движенія, если-бы вообще остался ему вѣренъ... Однако, онъ теперь написалъ на малорусскомъ языкѣ драму, въ которой взялся изобразить одну изъ самыхъ интересныхъ эпохъ малорусской исторіи, именно, начало той долгой и мучительной народной эпохи, конецъ которой написанъ Тарасомъ Шевченко въ его *Гайдамакахъ*. Въ XVI вѣкѣ вырисовывались и складывалася тѣ отношенія, назрѣвали тѣ теченія, которыя уже къ концу того-же вѣка выразились рядомъ украинскихъ восстаній противъ владычества Польши, въ слѣдующемъ XVII вѣкѣ нашли столь полное выраженіе въ событияхъ временъ Хмельницкаго, а въ XVIII вѣкѣ получили окончательную историческую ликвидацію въ Колівщинѣ, воспѣтой Шевченко. Гоголь въ *Тарасѣ Бульбѣ* и въ отрывкахъ изъ исторического романа временъ Остраницы пытался изобразить именно это самое начало польско-украинской трехвѣковой борьбы. Г. Кулишъ отступаетъ еще на нѣсколько десятковъ лѣтъ въ глубь исторіи, въ эпоху непосредственно предшествовавшую жестокимъ восстаніямъ Наливайки, Павлюка и Остраницы и пробуетъ дать намъ картину общества, готоваго распасться на два непримиримыхъ враждебныхъ лагеря, которымъ никогда не суждено было увидѣть хотя-бы иллюзію возстановленнаго согласія. Несомнѣнно, что задача, избранная г. Кулишемъ,

столь-же интересна и высокопоучительна, сколько и трудна. Хотя дальнѣйшее историческое движение и указало намъ на основы вражды и на главныя враждебныя силы, но отыскать эти силы, уже готовыя къ бою, хотя еще вполнѣ не сознавающія ни этой готовности, ни даже необходимости самого боя, но раскрыть эти основы вражды, уже назрѣвающія, но еще не вскрывшися и затемненная взаимнымъ непониманіемъ заиграшпихъ заклятыхъ враговъ,— все это задачи, одолѣть которыхъ было-бы заслугою и великому таланту. У г. Кулиша, конечно, великаго таланта, не только драматического но и просто художественнаго, никогда не было и потому и ожидать отъ его драмы подобныхъ заслугъ, разумѣется, было бы напрасно. Хорошо, если хотя-бы въ грубыхъ очертаніяхъ, подсказываемыхъ крупными историческими событиями этого времени, картина эпохи была-бы представлена правдободобно и давала-бы нѣкоторое объясненіе такъ скоро послѣ того наступившей роковой и безощадной борьбы. Удовлетворяетъ-ли драма г. Кулиша этому скромному требованію?

Героемъ своей драмы г. Кулишъ избралъ полу-историческое, полу-эпическое лицо князя Дмитрія Вишневецкаго, одного изъ послѣднихъ православныхъ русскихъ князей, оставшагося вѣрнымъ народнымъ южно-русскимъ преданіямъ и, вмѣстѣ съ тѣмъ, геромъ запорожской сѣчи, походовъ на Турукъ и пр., о которомъ народъ и доселѣ поетъ героическая пѣсни. *Байда* (казацкое прозвище князя Вишневецкаго), какъ народный герой, легендарный даже болѣе, нежели историческій и потому мало стѣсняющей автора необходимости оставаться вѣрнымъ буквѣ лѣтописей, избранъ очень удачно, какъ центральная фигура драмы, задуманной г. Кулишемъ. Къ сожалѣнію, это почти все, что можно сказать въ похвалу произведенія г. Кулиша. Содержаніе драмы въ немногихъ словахъ слѣдующее. Дѣйствіе открывается въ наслѣдственныхъ владѣніяхъ князя, въ Вишневцѣ. Онъ любить книжну Острожскую (руssкая книжеская семья, уже успѣвшая покатоличиться и ополичиться) и по этомуссорится съ матерью, которая, какъ хранительница старыхъ русскихъ преданій, не желаетъ брачного союза съ польскою и предвѣщаетъ лишь бѣду для своего рода. Князь Дмитрій не слушается матери, но книжна ускользаетъ отъ него, потому что отецъ выдаетъ ее насильно за польского магната Сангушко. Байда въ отчаяніи и рѣшается вооруженною рукою отстить Острожскимъ и Сангушкамъ, причемъ очень краснорѣчиво говорить о необходимости жить по правдѣ. Онъ созываетъ казаковъ для нападенія на польскихъ магнатовъ, отнявшихъ у него невѣstu, при этомъ авторъ изображаетъ предварительно глухую вражду между казаками-дуками (т. е. богатыми хозяевами) и казаками-нетянами (т. е. бѣднотою, ничего не имущею). Эта вражда уже однажды вспыхнула открытымъ мяteжемъ нетягъ подъ предводителствомъ уdalца *Андѣбара*, но *Байда* этотъ мя-

тежъ подавилъ, самого *Андыбара* взялъ въ плѣнь и великодушно простилъ. Чего желали нетяги и ихъ вождь *Андыбаръ*, поднимая знамя бунта, авторъ не раскрываетъ публикѣ. *Андыбаръ*, однако, затаилъ ненависть къ *Вишневецкому* и ждетъ часа мщенія. Часъ наступаетъ, когда князь ведетъ войска на магнатовъ. *Андыбаръ* измѣняется, увлекая за собою всѣхъ нетягъ и *Байды* едва спасается съ остатками своего войска, при чемъ опять говорить краснорѣчивыя слова о правдѣ на землѣ о необходимочти за нее биться, оставляя къ сожалѣнію слушателя въ недоумѣніи, въ чемъ князь видитъ правду и въ чёмъ неправду? Авторъ, впрочемъ, полагаетъ, что слушатели *Байды* ни мало не недоумѣваютъ, потому что посылаетъ ихъ за нимъ въ бѣгство, къ султану Солиману, носителю правды на землѣ, по мнѣнію князя.

Третій актъ происходитъ на берегахъ Босфора. *Байда* разочарованъ Стамбуломъ. Онъ доволенъ съ одной стороны походами на Испанію и Италію, гдѣ онъ содѣйствовалъ успѣху оружія Солимана и тѣмъ отдавалъ въ рабство десятки тысячъ христіанъ средиземного морскаго побережья, но онъ не доволенъ, что торгъ *украинскими* невольниками не прекращенъ султаномъ. Это, по его мнѣнію, воціющая неправда и онъ обдумываетъ способы уйти изъ Турціи, чтобы искать правды въ другомъ мѣстѣ. Случай ему помогаетъ. Запорожцы дѣлаютъ набѣгъ на Босфоръ и поджигаютъ самъ Стамбуль. Они должны погибнуть, потому что турецкій флотъ загораживаетъ имъ выходъ изъ Босфора, но султанъ поручаетъ *Байдѣ* и его украинскому отряду артиллерійскую оборону пролива, а *Байда* направляетъ огонь на султанскій флотъ, ударяетъ съ своимъ отрядомъ на турокъ и побѣдоносный возвращается съ казаками въ Украину, при этомъ освобождается взятаго турками въ плѣнъ гетмана запорожскаго, *Андыбара*. Онъ его вторично спасаетъ, когда казацкій судъ приговариваетъ его къ смерти за безумное нападеніе на Босфоръ вопреки совѣтамъ опытныхъ вождей. Дважды прощеный и дважды спасенный *Байдою* *Андыбаръ* все же цылаетъ противъ него ненавистью и уже на Сѣчи возстановляетъ противъ него казаковъ. *Байдѣ* грозить серьезная опасность, когда орда татаръ обрушивается на Сѣчь. *Байда* геройски отбиваетъ нападеніе, но *Андыбаръ* попадаетъ въ плѣнъ и десять лѣтъ томится въ рабствѣ въ то время, какъ князь съ своимъ отрядомъ отправляется искать правды въ Москву подъ знаменами Грознаго царя, покорителя Казани. Что онъ тамъ дѣлаетъ, авторъ намъ не разсказываетъ, но приводить его черезъ десять лѣтъ въ Украину, горько разочарованного и въ этомъ унованіи найти правду въ Москвѣ. Онъ однако не отчаивается и рѣшается самъ основать царство правды, для чего отвоевать у Туровъ Молдавію и поселить тамъ преданную ему дружину, этихъ рыцарей невѣдомой имъ самимъ правды. Какъ разъ въ это время бѣжитъ изъ татарской неволи *Андыбаръ* и присоединяется къ *Байдѣ* съ явною цѣлью содѣйствовать основанію царства правды и съ тай-

ныиъ намѣреніемъ отмстить Байдѣ. Онъ созываетъ подъ знамена ненавистнаго ему князя массу казаковъ нетягъ и, разумѣется, въ рѣшительную минуту измѣняетъ, ставя отрядъ Вишневецкаго между двухъ огней. Израненный Байда попадаетъ въ плѣнъ туркамъ, а Аандыбаръ принимаетъ мусульманство съ единственою цѣлью, чтобы ему дозволили быть палачемъ при казни Байды, который и въ послѣднюю минуту говорить о правдѣ:

. Я молитись мушу

За Україну, за народну душу.

Вона є мени и житима въ вики.

Якъ въ Чорне море людця наши рики,

Тамъ въ сий дushi живе добро алилося

И стъ сердцемъ чистымъ, щирымъ понялося.

Не вмире вона: воскресне въ томъ народи,

Що гине увъ усобиця й незгоди

Забуддедца има мое, и серце

Въ далекому потомстви отзовеция.

Хорошія эти слова, конечно, но все такъ остается вопросъ не разрѣшеннымъ, какой *правды* желалъ и искалъ Байда и у Солимана, и у Ивана IV, и въ Яссахъ, что онъ считалъ *добромъ* и *воскресенія чюю* ожидалъ? Зналь-ли это украинскій герой XVI вѣка, кто можетъ теперь сказать съ увѣренностью, но знаетъ-ли это г. Кулишъ—пойметъ всякий, кто прочелъ его „драму!“

Въ самомъ дѣлѣ, созданный г. Кулишемъ Байда безъ опредѣленнаго идеала и съ мутными порывами къ чему то неизвѣстному, постоянно изѣнающій свою преданность, предающій сегодня то, чему вчера поклонился, а завтра измѣнникъ и передъ тѣмъ, во имя чего онъ сегодня иредаль вчерашняго идола, такой Байда и вся эта „драма“ г. Кулиша пріобрѣтаетъ несомнѣнныи интересъ въ смыслѣ матеріала для объясненія, если не эпохи ю изображенной, то литературной физіономіи самого автора. Онъ тоже выступилъ съ неопредѣленными идеалами и смутными порывами къ чему то неизвѣстному, но такому, что должно быть хорошо; это неизвѣстное, но хорошее, тоже было связано съ любовью къ родинѣ и тоже должно было вылиться въ какой то украинской правдѣ, сущность которой писатель никогда не объяснялъ; наконецъ, какъ и его герой, нашъ писатель прошелъ отъ измѣны къ измѣнѣ, отъ лагеря въ лагерь, отъ крайности въ крайность, едва-ли глубже сознавая свои измѣны, нежели его Байда, и ни въ какомъ случаѣ не глубже понимая ту народную душу, о которой онъ заставляетъ говорить Байду передъ казнью. *Национализмъ безъ общественнаго идеала* — такова литературная физіономія г. Кулиша съ самыхъ первыхъ его шаговъ и ей онъ остался вѣренъ до сегодня. Измѣны его относились къ идеалиямъ, къ которымъ онъ пробовалъ поочередно пристегивать свой безсодержательный націонализмъ; Шевченко и Костомаровъ, его товарищи по недоразумѣнію, имѣли не только націонализмъ, но и идеалы; поэтому то они остались вѣрны себѣ, и поэтому то они могли быть

предателями, но не были. У г. Кулиша могли быть предательства, но быть можетъ слишкомъ строго называть его предателемъ. Ему предавать было нечего, кромѣ смутной любви къ родинѣ, ее-же онъ сохранилъ, и его „Байда доказываетъ это столько-же, сколько и полное отсутствіе идеала добра и правды, полное непониманіе судебъ столь любимой родины. Борьба между искателемъ невѣдомой правды, предводителемъ казаковъ-дуковъ *Байдо* и предводителемъ нетягъ *Андыбаромъ*, горящимъ совершенно немотивированную ненавистью къ великодушному герою, эта борьба и должна намъ объяснить состояніе общества наканунѣ великой народной борьбы, совершенно измѣнившей соотношеніе силъ въ Восточной Европѣ!!

О достоинствахъ произведенія, или драмы, мы, конечно, и не говоримъ. Никто и не ожидалъ отъ г. Кулиша драматического таланта. Не можемъ не пожалѣть, однако, о порчу языка у автора, который по справедливости считался однимъ изъ лучшихъ малорусскихъ стилистовъ. Неужели примѣръ нѣкоторыхъ современныхъ малорусскихъ писателей, пишущихъ на неизвѣстномъ нарѣчіи, умекъ и г. Кулиша? Это тѣмъ досаднѣе, что мѣстами, особенно въ прозѣ, авторъ показываетъ старое мастерство стиля и малорусского слова. Рекомендуемъ любителямъ особенно характерныя рѣчи старого *Костыря*, вообще единственной удачной фигуры во всей драмѣ.

Огнемъ и мечомъ. Исторический романъ Генриха Сенкевича. Цереводъ съ польского В. М. Лаврова. Издание журнала „Русская Мысль“ Москва. 1886 г.

Безсодержательный націонализмъ лишилъ значенія только что разобранные нами произведеніе г. Кулиша, вообще обезсиливъ и сведя на нѣть плодовитую, разнообразную и даже талантливую литературную дѣятельность этого не лишенного вліянія человѣка. Не націонализмъ самъ по себѣ виноватъ въ этой безплодности трудовъ г. Кулиша, потому что націонализмъ есть лишь оболочка, въ которую по времени и по удобству воплощается идея. Какъ понятіе о благѣ человѣчества не можетъ быть отвлечено отъ блага отдельныхъ индивидуумовъ, его составляющихъ, безъ явной и даже неминуемой опасности обратиться въ пустую фразу, или еще хуже явиться выраженіемъ именно античеловѣческаго содержанія, такъ—безъ сомнѣнія—и понятіе о развитіи и прогрессѣ человѣчества не можетъ быть покуда отвлечено отъ развитія и прогресса народовъ и націй. Человѣчество слагается изъ націй, и успѣхи человѣчества воплощаются въ исторіи не иначе, какъ въ формѣ національныхъ успѣховъ. Никто не можетъ дѣйствовать въ этой почве, и никто, слѣдовательно, не можетъ отрицать націонализма съ этой точки зрѣнія, т. е. какъ необходимаго фактора всякой общественной и исторической жизни. Но и немногаго сказанного достаточно, чтобы понять индифферентность чистаго націонализма для дѣла прогресса. *Гарibalди* опирался на него для великаго

дѣла прогресса и національного возрожденія. *Донъ Карлосу* испанскому бискайскому націонализму служить для пропаганды обскурантизма. Въ рукахъ *Бисмарка* германскій націонализмъ играетъ опять таки свою спеціальную роль. Еще на дняхъ не націонализмъ-ли толкнулъ сербовъ и болгаръ на возмутительно преступную войну? Благо или зло несетъ съ собою пробужденный націонализмъ, зависитъ отъ того, кто успѣлъ овладѣть его рулемъ, Гарибальди или *Бисмаркъ*, Костомаровъ или Сенкевичъ, потому что если недостатокъ націонализма г. Кулиша заключается въ его безодержательности, въ отсутствіи общественного идеала, то яркій націонализмъ исторического романа Генриха Сенкевича, нынѣ лежащаго передъ нами, никакъ не отличается недостаткомъ содержательности, никакъ не виноватъ отсутствиемъ идеала. Но въ этомъ то содержаніи, въ этомъ-то идеалѣ и заключается тѣмъ горшай бѣда, тѣмъ вящее горе. Мы говоримъ „бѣда“ и „горе“ и говоримъ совершенно искренно, такъ же искренно, какъ желали бы, чтобы содержаніе польского націонализма по возможности меньше походило на содержательный націонализъ любимаго и популярнаго романиста современной Польши. Громадный успѣхъ романа, не находящій достаточнаго объясненія въ художественныхъ достоинствахъ, заставляетъ, къ сожалѣнію, думать, что это антинародное содержаніе націонализма еще доминируетъ въ Польшѣ, еще раздѣляется весьма значительною и вліятельною частью польскихъ интеллигентныхъ классовъ.

5. З "Зорі", 1886, ч. 5, "Короткий перегляд українських книжок", ст. 81-83.

Особливості мови збережено; правопис частково усучаснено.

Се вже не перша спроба Куліша написати історичну українську драму. Ще в 1860 р. помістив він в збірнику "Хата" першу дію драми з часів гайдамаччини п.з. "Колій". Алеж тоді Куліш був не той, що тепер. Тяжка, але славна минувшина України була тоді люба єму і він виявляв про неї щиру правду, як добрий син своєї батьківщини і совітний історик. З того часу богато води уплило, в колишні думки й погляди Куліша мов вітром рознесло. Польська шляхта та її ідеали — ось що в останні часи цілком опанувало Кулішем і повернуло єго думки в ту сторону, відки годі вже сподіватись світу і правди. В драмі "Байда" вповні відбиваються сі нові погляди Кулішеві, які він раніше появив в своїй "Крашанці" й "Хуторній поезії". Головнішим мотивом драми єсть вороговане між двома громадскими станами в Україні: вельможною шляхтою або, як зове их Куліш, "мажновладцями", а народні думи "дуками-сріблляниками", а з другої сторони простим людом і козацтвом, переважно сіромою та голотою, а разом з сим — боротьба шляхетської культури з темнотою й неправдою простого люду. Заступником першої сторони виводиться в драмі князь Дмитро Вишневецький, звістний в народній поезії під назвою "Байди", про котрого і в історії маються певні звістки; заступником другої сторони — Ганжа Андібер, звістний лиш з однієї народної думи. Подивимся ж, як у Куліша виявляється та боротьба й характери найголовніших діячів?

Драма починається прологом, де автор зразу висказує свій погляд на Вишневецького, як на щирого заступника добра й правди, та разом і про себе каже, що "серце єго не заснуло, і так само як і Байдине жадає правди. Перша дія ведеться в Вишневці і складається з трьох сцен. В першій виявляється, що княгиня, мати Вишневецького, хоче одруженити єго з сестрою в первих Катрусею, між тим, коли князь кохає Гальшку Острожскую; врешті він зрікається Катрусі і вертає їй заручний перстінь. В другій сцені, бажаючи виявити силу

й можновладство Вишневецького, Куліш виводить перед него післанців від московського царя й турецкого султана, котрі вихваляють свою віру й своїх потентатів і силуються перетягти Вишневецького кождий на свій бік. Отже Вишневецький відмовляє їм, що стоятиме за того, на чиїй стороні буде правда. Післанці виходять з гнівом, а Вишневецький з такою річчю обертається до своего товариства:

"Мої кохані друзі-побратими!
Шануйте щиру правду, а не віру!
Нехай у вас та віра лучча буде,
В котрій добра найбільше роблять люде..."

В третій сцені Вишневецький відбирає звістку про насильний вчинок князя Сангушка з князівною Острожскою; він запалав гнівом лютим і рішається з підмогою козаків помститися над Сангушком. Друга дія ведеться в степу в шинку Насти Горової. Козаки п'ють та бідкаються про свою долю, голота змагається з дуками, з намови Ганжі Андібера діло трохи не доходить до бійки, тим часом входить Вишневецький і вгамовує голоту. Він нагадує про свої добродійства, що мовляв:

"Усі свої поля, степи й луги з гаями
Оддав козацтву я на вжиток вольний."

Врешті Вишневецький закликає козаків на поміч під Острог; Ганжа Андібер неначе підклоняється єму, як своєму добродію, сам навіть підмовляє козаків до бою за Вишневецького, але в останній сцені сієї дії Ганжа Андібер в саму пильну годину зрадив Вишневецького і з своїми прихильниками передався Острожскому. Збурений таким зрадним вчинком козаків і не маючи сили змагатися з неправдою, Вишневецький відмовляє вірних до него козаків під бунчук турецкого султана, "правдивого" Солимана, щоби під ним "обороняти свободу совісти і віри". В третій дії ми бачимо Байду вже в Царьграді, але й тут він не знаходить правди. Султан нібито дуже вподобав Байду за єго лицарство і правдивість, задля нього навіть спинив татарську орду від нападу на Україну. Почала Україна потрохи оживати, але торг невольниками християнскими не переставав. Се найбільше вражає Байду, він знов поривається шукати правди десь інде й згадує про московського царя. Тим часом з'являється княгиня, оповіщає єго, що Ганжа Андібер посварився з Острожським і зрадив єго, що татаре зруйнували Україну й забрали в полон богато людей, між ними й Катрусю, але она попала до султанші, котра, шануючи Вишневецького, дарує їй

волю, аби лиш Тульчинський, колишній джура, а потім побратим Вишневецького, давно закоханий в Катрусю, одружився з нею. Звістка про набіг орди на Україну ще дужче розпалює думки Байди против Турків. Незабаром надходить звістка, що козаки під проводом Ганжі Андібера напали на Царград. Султан запрошує Вишневецького на пораду, але Вишневецький зраджує султана, пристає до козаків і, не вважаючи на кривду, яку мав від Ганжі Андібера, визволяє єго з неминучої погибелі, дарма, що козаки, ратуючи себе, хотіли вже покинути свого атамана Ганжу без поратунку. Четвертий акт діється на Хортиці. Ганжа Андібер кається перед Байдою за свою зраду, дякує за поратунок, але як лютий ворог Байди й всего, що звється паном, він знов намовляє козаків на Байду. Єго кличуть на суд за те, що він привіз в Січу матір і Катрусю, коли січова регула забороняла жінкам ступати на Запорожську землю. Байді грозить певна страта, аж ту знов Татаре нападають на Україну і знов Байда по-лицарски відбиває іх і рятує Україну. В п'ятій дії Вишневецький вертає з Московщини, де він служив московському цареві Івану Грозному. Він дуже зістарівся, посивів...

"Московскі лаври се мене вкривають;
За правду інших там не заробляють."

Велика й богата — каже він — земля московска, —
"Та глибоко в ту землю кривда в'ілась,
В серцях підлиз царских закоренилась:
Они обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром."

На останці він додумується, що правду можна знайти хиба тілько "в своїй узброєній хаті", а таку хату можна збудувати чомусь тілько за Дністром в Волошині. Вишневецький збирає козаків, між ними й завзятий Ганжа Андібер, і веде іх в Молдавщину добувати собі господарство. Отже Ганжа Андібер з лютої ненависті до Байди знов зрадив єго й передав в руки Турків. Остання сцена діється вже в Царграді коло скелі з зелізними гаками, на які Турки кидали невольників. Турки бажають принадити до себе Байду, обіцюють ему панство велике, аби лиш привернути у свою віру, але Байда на все те зрікається й відважується на неминучу люту смерть, втішаючи себе тим, що колись

"Настане інший вік і інші люди,
Над ними правда царювати буде."

Між невольниками й Ганжа Андібер, котрий з початку зрікається

турецкої віри, не вважаючи на те, що мусить повиснути на зелізному гаку; коли ж дізвався, що й Байду чекає така сама смерть, він з запеклої ненависті до него з'являє волю потурчитися, аби тільки дозволено йому статися катом Байди й зіпхнути его з скелі на зелізні гаки. Навіть турки дивуються такій запекlostі.

Нема що й не стоіть подрібно розбирати сей новий утвір фантазії Куліша. Доволі буде декілька уваг, щоб бачити, як останні історичні й соціальні погляди Куліша відбилися в его драмі, де автор не вважає ні на історичну, ні на артистичну правду, аби лиш свого довести. Та боротьба між двома громадскими станами, що становить головніший мотив драми Куліша, після історичних праць Костомарова, Антоновича і інших виявляється зовсім іншою, ніж в сій химерній драмі. Не світ і правду хотіли запровадити до нас ті шляхетські "культурники", котрих образ виводить нам Куліш в особі свого лицаря Вишневецького; они хотіли знищити народне жите громадське і утверджити на Україні такі порядки, при яких для них самих був би виспіваний Кулішем "танцюристий рай", а для народа справжнє пекло. З другої сторони й народна ненависть до сих культурників, часом страшенно люта, проте була зрозумілою, а не такою сліпою, якою она виявляється в драмі Куліша від головнішого заступника боротьби народної — Ганжі Андібера. Про него ми не маємо ніяких історичних звісток, окрім народної думи, але в сій думі Ганжа Андібер виводиться навіть без лютої ненависті до "можновладців", а просто як захисник народної голоти від тих дуків, що купаються в розкошах та ще й глузують з козаків-нетяг. Тут антагонізм виявляється зовсім таки просто й ясно:

"Ей дуки вы дуки!
Забрали вы всі луги й луки, —
Нігде нашему брату, козаку-нетязі, stati,
І коня попасті."

Так кажуть козаки до дуків в сій народній думі. Як далеко стоіть ся дійсна правда від того, що видає нам Куліш за правду в своїй історичній драмі, де вороговане народне виявляється якимсь сліпим аборж виводиться з безпросвітної дикости народа, не мавшого в собі ніякого чутя правди. Через се й сам образ Ганжі Андібера з его лютою й до того ще зовсім безмотивною ненавистю до Вишневецького, котрий окрім добра нічого єму не робив, в драмі Куліша вийшов якоюсь прочварою, чимсь не людским, не можливим. Подивімся ж на того лицаря правди, Вишневецького! Можна

давати волю фантазії в історичному романі, драмі тощо, але сама фантазія у всякім разі повинна бути згідною з історією. Тим часом Кулішів Байда з єго шуканем якоісь невідомої правди ані трошки не подібний до справжнєго Вишневецького, наскільки про него відомо з історії. Ім'я єго стало відоме з 1550-го р., коли він був наставлений королем на уряд Черкасского й Канівского старости. Не відобразивши за тим від короля сподіваної ласки, він зрадив єго і з прихильними собі козаками повандрував на службу до турецкого султана. Тоді король, вважаючи Вишневецького досвідним ватажком війсковим, знов закликав єго на той же уряд і дарував свою ласкою. 1554-го р. Вишневецький вертається з Туреччини, прибуває до Дніпра, набирає козаків і закладає на острові Хортиці Запорожську Січ, відкіля не раз та й не два нападав на турецьку й заморську землю й незабаром став грізним для Турків, у котрих ще недавно шукав ласки. Коли ж Татаре й Турки почали насідати на него, він кинув Хортицю й пішов на службу до московського царя, котрий дав єму за се велику плату й город Білев зо всіми селами; князь же заприсягнув служити цареви повіки щиро й вірно. Відсіля він не раз виступав з своїми козаками й з московським військом на Татар, а в 1561 році чомусь знов починає шукати ласки польського короля. І справді, одібравши від короля глайтовний лист, він незабаром прибув у Krakів. Але й тут він був не довго. Саме тоді в Молдавщині господар Іраклід і боярин Томжа змагалися за престол; Вишневецькому спало на думку добувати собі Молдавське господарство. Томжа удавав з себе прихильника Вишневецького, а коли сей прибув туди, Томжа схопив єго зрадою й передав Туркам, котрі і покарали єго, скинувши з скелі на зелізні гаки. Таким виявляється Вишневецький після новійших вислідів Антоновича (Історич. песни малорус. нар., т. I, стор. 153-159) і Еварницкого (Кiev. Старина 1886, т. I, стр. 46-53); навіть у самого Куліша раніше (Іст. віссоед. Руси, т. I, стр. 59 до 63) Вишневецький являється в образі наймита-лицаря, котрий чи то задля лицарської слави, чи просто для здобутку переходить з одної країни в другу, від одного володаря до другого, де більше ласки й вигоди, словом в образі того пройдисвіта, яких завсігди було не мало. Красше всего охарактеризував єго московський царь Іван Грозний, котрий на запитанні польського короля, чому Вишневецький покинув єго, відмовив так: "пришел он как собака и потек как собака" (Кiev. Ст. 1886, т. I, стр. 50). Справжню єго заслугу становить хиба лиш боротьба з Турками, але служба єго турецкому султанови богато

збавляє ціни тій справі, бо скоріше доказує, що найбільшу вагу тут мало лицарство, завзятість, а не ідея. За сю ж завзятість та прихильність до християнської віри вихваляє його народня пісня, але тут треба сказати, що після згаданого висше висліду п. Антоновича ми не маємо ніякої рації присувати сю пісню Вишневецькому, а не кому іншому, і такого то авантурника-пройдисвіта Куліш видає нам за лицаря чести й правди! Не дивно ж після сего, що Куліш тілько запевняє читателя про якусь то правду, що наче б то Вишневецький добувався єї, а на ділі ми не бачимо сеї правди навіть в самій драмі Куліша, бо з нічого, як то кажуть, нічого й не буде. Через се особа Вишневецького з єго шуканиною якоісі невідомої правди, навіть і без історичного досвіду з'являється так само, як і особа Андібера, чимсь неможливим, нелюдським, а се тим більше вражає, що в драмі Куліша шкода шукати якогонебудь мотиву зрадливого переходу Вишневецького з одного табору в другий... Здається, досить сказаного, щоб мати рацію дивитися на драму Куліша, як на химерний, болізний утвір автора, котрий не дармо ж, мабуть, з самого початку драми рівняє себе з своїм лицарем Байдою. Як той Байда, ніби то шукаючи якоісі невідомої правди, запобігав ласки то в польського короля, то в турецкого султана, то в московського царя, а врешті надумався здобути правду "в своїй хаті", та тілько не на своїй батьківщині, а там десь инде, — так само й п. Куліш тиняється скрізь, передавався з одного табору в другий, та, занехавши свою рідну хату, не здобув правди. Проте в драмі Куліша єсть декілька сцен, написаних вмілою рукою, правдивими, живими фарбами. Така, напр., сцена в шинку Насті Горової, де Куліш навіть ухиляється від головнішого свого погляду й малює нам дуків-сріблляників і козаків-нетяг згідно з народними думами і історичною правдою; деякі місця сієї сцени повні щирого артизму. Добра теж сцена у Вишневецького, коли він витає турецкого й московського післанців, що навипередки один перед другим вихваляють своїх "потентатів" і підмовляють Байду. Шкода тілько, що ся сцена не можлива саме перед Вишневецьким, бо на ділі Вишневецький ніколи не мав такої сили, щоб державні особи запобігали єго ласки. З дієвих осіб найкрасше змалювана Настя Горова, жвава, моторна й смілива, якою могла бути толькі шинкарка степовая в той час. Козаки-нетяги змалювані теж добре, найпаче "Турецкий Святий"; образ Ганжі Андібера був би справді величний, яко образ енергичного ватажка демократичного, коли б тілько не єго безмотивна ненависть до Вишневецького. Мова в

драмі Куліша, як віршована, так і проста, дуже добра, голосна й виразна; не дармо ж то вважали єго завсігди за одного з найкрасших українських стилістів; найкрасша мова в сценах у шинку Насті Горової і на Січі Запорожскій в розмовах поміж козаками. Зате в деяких сценах, переважно в монологах Вишневецького, чується якась незвичайна пиха й роблена красномовність. Для театру драма Куліша зовсім не гожа: тут більше розмов, ніж дій, пієса складається з 20 сцен, котрі ведуться в ріжних місцях, через що треба 11 разів переміняти декорації, а се для театру зовсім не зручно.

M. Комар

3.

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО БАЙДУ
І "БАЙДУ"**

Портрет козацького проводиря, — як традиційно вважається, — Дмитра Байди-Вишневецького. (З колекції Київського державного історичного музею).

Байда-Вишневецький

в поезії й історії.

Розвідка Мих. Грушевського.

Українська суспільність в переходових століттях XV—XVI, до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI століття, жила тихим, придавленим, малозамітним житем. Не тільки низькі верстви, пригнетьні польсько-шляхетським режимом, позбавлені всякого голосу і впливу в суспільно-політичному житті, але й самі верхи, припущені, болай в теорії, до всіх прав і прерогатив „синів коронних“¹). Не тільки в західних українських землях, включених в склад Польської корони, де старе українське боярство до XVI століття звелося до зовсім малозначчів останків, але і в центральних українських землях вел. кн. Литовського, де українське панство стояло ще як мур непробитий, і навіть статутовим законодавством вел. князівства було в певній мірі забезпечено від напливу і конкуренції елементів посторонніх. Від впливів і участі в управі державою Українців і тут старанно відсувано; старий закон, підтримуваний пізайншою практикою, забороняв давати їм визначні уряди в центральній управі, допускати їх до тісніших, тайних нарад державних, і т. ін. Мотивували се тим, що для католицької держави, якою була Литва, православні не можуть бути щирими слугами: „ріжнеця віри витворює ріжнацю і в змаганнях, і тайні справи через се роз-

Примітка редакції. Розвідка Грушевського, великою мірою тепер забута, друкувалася в „Записках Українського Наукового Товариства в Києві“, кн. 3, 1909, ст. 108-139. Тут передруковується фотографічно.

1. Так любила називати себе польська шляхта.

голосують ся". Провід держави і всякі звязані з тим благодати держало в своїх руках католицьке панство — литовське в вел. князівство, польське в короні, і старанно не допускало Українців до ніяких сих благодатей, моральних і матеріальних; ціла буря зняла ся, коли в 1520-х рр. вел. князь дав уряд троцького воєводи такому незвичайно заслуженому перед державою і поважаному чоловіку, як Константин Острозький. Православним Українцям і Білорусинам що найбільше зіставала ся ще служба в місцевій адміністрації, впливи в управі своєї землі; якась ширша каріера була звичайно загорожена вповні¹⁾ .

За часів Світргайла, в 1430-х роках українське і білоруське панство зробило останню серіозну пробу зломити свою ворожу систему: воно поставило тоді все на карту, підтримуючи Світргайла, що обіцяв поставити православне панство в одній позиції з католиками. Але партія Світргайла була погромлена, і після того православні магнати не робили віяких серіозних заходів, щоб поправити своє становище. Змови і повстання Більського і Глинського висталися фамилійними конспіраціями, які не змогли потягнути за собою ширших кругів навіть самого панства, в інтересах якого робилися, не тільки що ширших кругів. Українське і білоруське магнатство мовчкою помирилося з своєю долею і брало те, що могло взяти, не дерзаючи боротися про більше. Правительственні круги старанно відсували їх від участі і впливів в політичному життю, від ширшої діяльності і хотіли бачити в них незамітних обивателів, які б як найменьше пригадували їм про своє істновання. Українське панство вийшло в сю роля, стало байдужим до політичного життя, до державних інтересів держави-мачухи і зайнялося своїм приватним благоустроєством. Родинні й маєткові інтереси, запобігання ласки сильних і можних і збирання ріжних кришок, які спадали їм з державної трапези, в виді місцевих урядів, аренд державних маєтків, по-маленьку розхапуваних при цім, та скромна традиційна опіка над православною церквою, як одиноким проявом національного життя — от що виповняло жите українського пан-

1) Ширше про се в моїй Історії України-Руси т. V гл. 6 і т. VI гл. 3 і 4.

ства до того суспільного і національного оживлення, яке принесли останні десятиліття XVI віку. Мало що виходило за межі такої скромного, обивательського життя; мало чиї індівідуальності виступали сильніше, виразніше на його срім тлі. Слабли й атрофірували самі інстинкти суспільні, мотиви громадські в сій атмосфері „привати“, родинних і особистих інтересів, маєткових і господарських зайнять, в якій умисно затримувала українське магнатство правительства політика. Служба державна, суспільна діяльність, заслуги перед „річкою-посполитою“ в очах його ставали тільки дорогами до приватних вигід, особистих доходів. Такі першорядні магнати й богачі, як кн. Константин і Януш Острозькі, державці головнійших урядів і держав східної України, не вважали потрібним видавати що небудь з своїх службових доходів на підтримання погранічних замків, що були в їх завіданню, — по їх гадці вони „ані не могли, ані повинні були“ займати ся їх укріпленнем і спихали се на плечі держави. Такий егоїзм викликав нарікання, обурення польських кругів — але він був зовсім натуральним наслідком того усування Українців від всяких впливів і інтересів політичників, які систематично вели сі власне польські круги.

Кінець кінцем за століття від половини XV до пол. XVI в. можемо вказати небагато Українців, які б грали якусь визначну роля в публичному життю, придбали собі широкий розголос хоч би чисто офіціальною дорогою, „службою“ державі. Кн. Конст. Ів. Острозький, гетьман великого князівства Литовського, герой московської війни та пограничної боротьби з татарами; Остафій Дашкович, другий голозний пограничник, гроза Орди, — і до сих двох уже не легко дібрати третього. Не більше можна вказати людей, які на арені не офіціальній, не казньонної карієрою, а силовою своєї ініціативи, індівідуальності здобули собі значіння, зробили вплив на сучасне життя. Михайло Глинський, всечомігучий фаворит кн. Олександра I, проводир повстання за Жагімента, що взяв його в рішучу неласку й хотів позбавити всякої сили і значіння — в початках XVI століття. Потім хіба оден Дмитро Вишневецький-Байда, що близкучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI в.

Сій інтересній фігурі присвячую я отсю розвідку.

Ареною короткої політичної діяльності Вишневецького було не сіренське обивательське жите Волини, що виростило його, а бурхливе українське пограниче. Але й на нім постать волинського князя розмахом і смілістю своєї енергії вирізнила ся виразисто й сильно, зробивши губоке враження на сучасників. Навіть найбільш засушені практики-реалісти, непожитні жерці „привати“ не могли вістати ся неприступними для впливу і чарів його сміливих гадок, безоглядного змагання до мети, утопічної в очах сих практиків, але приємної навіть для них своєю відвагою,—сміливістю того, що оден з сучасних мислителів назавав „поривом в неможливість“, *Strich ins Unmögliche*, характеризуючи нахилом до сеї сміливості замислу чоловіка європейської раси. Трагічний кінець, що гідно вінчає се бурхливе, повне змісту жите Вишневецького, зміцнив враження, зроблене ним на сучасників. Навіть більше: як кульмінаційна точка, він до певної міри закрив потім саме життя, його живий зміст в очах сучасників, як тінь найвищого верха покриває панораму згіря. Героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалі християнський,— стала зараз предметом легенд поетичного оброблювання. В кругах українських, польських, литовських по горячим слідам події історія смерті Вишневецького почала переказувати ся в легендарних, ріжними поетичними подробицями роззвічених формах. Оповідали, що він скінчив жите, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміваючи ся з Турків і лаючи їм на наругу Магомета, так що Турки не витримавши сих поруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Давуючи ся його відвазі й завзяттю, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливості й зневаги смерті, яку показав він. Потім що даліше то більше ріжних поетичних loci communes вплітгано в се оповіданнє. Султан турецький, повний давування з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодаті, але Байда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку,

він просить лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана¹⁾. Сі перекази обробляли ся і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народної пісні, перелетіла до нас через прірву трох століть, задержавши ся в народніх устах.

Се популярна пісня про Байду, розповсюднена на цілій українській території, від Галичини до Поволжа²⁾. Ігноруючи реальне жите Вишневецького, вона займається виключно його героїчною смертю. Легковаженне життя і житевих роскошів, зневага смерти — її провідний мотив; і ухопивши його, поет на місце історичної постаті князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки козака, що непоясненим близьше способом опинив ся в Царгороді й піячить тут:

В Царгороді на риночку
Ой пе Байда мед-горіочки;
Ой пе Байда — та не день не два
Не одну нічку тай не годиночку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
„Ой ти, Байдо, та славнесенький
„Будь мені лицар та вірнесенький!
„Візьми в мене царівночку,
„Будеш паном на всю Україночку!“
Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!
Ой крикнув цар на свої гайдуки!
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повисіте,
На гак ребром зачепіте!
Ой висить Байда та й кивається,
Та на свою джуру поглядається:
„Ой джуро ж мій молодесенький,
„Подай мені лучок та тугесенький:
„Ой бачу я три голубочки —

¹⁾ Перекази зібрани у Несецького, Herbarz Polski, вид. 1842, т. IX с. 351—2.

²⁾ Варіанти пісні у Антоновича і Драгоманова, І, Грінченка Етнограф. матеріали, Франка Студії над нар. піснями.

„Хочу я убити для його дочки!“
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку“.¹⁾

Не ясною представляється отся заміна імені Вишневецького призвищем Байди. Чи було се його дійсне призвище, як приймає дехто, і під ним він перейшов в традицію? Ми в ніяких інших звістках не стрічаемо його з сим призвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого призвища не було. Та можливо, що маємо тут типове ім'я козака-отчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького. В самій пісні, в деяких варіантах піячення Байди зветься „байдуваннем“, „байдикуваннем“; в сучасній мові маємо такі вираази як „байдики бити“, або „байдикувати“ в значенню „лінлюхувати“, отже „байда“ — се байдикуваний, гулящий чоловік²⁾. І коли прийняти, що се було просто характеристичне призвище гуляки, в такім разі розривала ся б і звязь імені з історичною фігурою Байди, і перед нами зіставала ся сама пів-легендарна подробиця — мотив крайньої зневаги смерти, в історичній легенді звязана з Вишневецьким, в поезії перенесена на фігуру козака-гуляки.

Порівняння пісні з аналогічними темами болгарської й сербської героїчної поезії, переведено останніми часами³⁾, підчеркнуло однаке, при певних аналогіях, самостійність основної теми — зневагу смерти і героїчний настрій серед найтяжких фізичних муک, проявленій українським козаком (тим часом як у піснях полуднєво-слов'янських славить ся зручність героя, що зневаживши султана і його віру, щасливо тікає від нього). Се ті власні моменти, які висуває наперед історична традиція про Вишневецького. І се дає право вважати пісню історичною як не в фактичнім, то так ска-

1) Антоновичъ и Драгомановъ I с. 145—6; пропускаю деякі непотрібні ампліфікації й роблю деякі реконструкції.

2) Словарь украинской мовы, вид. Кіев. Старини, I с. 20—1; є тут і байда — гуляка, але голословно (подана цитата не підходить).

3) Зробив се проф. Халанский в статті: „Малорусская дума про Байду“, в XVI т. Сборника Харківського істор.-фільол. тов., 1908.

зати — типольотічнім значінню¹⁾). Був чи не був повіщений на гак кн. Дмитро, але пісня оспівує мотив, в історичній традиції звязаний саме з його смертю.

Не стільки може і поетичні прикмети сеї пісні, як той інтерес, який здобуває вона в звязку з сею традицією, були причиною, що сю пісенну тему, в звязку з сею традицією, не раз оброблювано і в новійшій поезії.

В польськім письменстві мотив сей був оброблений одним з популярніших поетів середини XIX віку Люціаном Семенським.²⁾ Опер ся він на самій пісні, ігноруючи вповні дійсні факти життя Вишневецького; тільки тямлячи історичну фігуру цього українського магната, відкинув як занадто вульгарну для такого рицаря пісенну характеристику його як козака-гуляки і в дусі свого часу поставив ся дати свому герою більше романтичний вигляд. Він виводить його не на царгородськім ринку, як пісня, а в султанській вязниці, де Вишневецький тужить за українськими просторами й намовляє свого джуру, аби не тратив свого віку при вім, а вертав ся на Україну; але вірний джура рішучо не хоче розлучати ся з своїм паном. Потім наступає злегка підправлений парапраз пісні, зовсім не високої поетичної вартості:

Przyszedł sułtan z puchą pawia
I tak kniazia sam podmawia:
„Dam ci corę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemiare,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzulmańską przyjmiej wiarę“.
„Piękna cora, skarb bogaty,
Ale wiara twoza za katy!

1) Пор. замітки д. Гнатюка і мої з приводу згаданої статі проф. Халанського в LXXXVI т. Записок львівських. Видавц „Історическихъ пѣсень“, здається, вагалися на сїм пункті теж: з одного боку „пісня-казка про Байду“ старша від Вишневецького і тільки потім прийняла подобиці його смерті, з другого вона „если и не возникла изъ сказанія о немъ лично, то въ настоящемъ видѣ своемъ носить характеръ близкаго ему времени“— цілкомъ примінившись до історії Вишневецького (с. 157, 158).

2) Kniaż Dymitr Wiśniowiecki — Dzieła Luciana Siemieńskiego IX c. 25.

„Na psa gaura weźcie, weźcie,
I za żebro go powieście!“
Juz to trzecia wschodzi zorza,
Na Gałacie, gdzie kraj morza,
Kniaż na gaku się kołysze,
W oczach zemstę turkam pisze.
Patrzy w morze, to na szlaki:
Nie poncerneż ciągną znaki?
Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
Usta krzepną, mówi z cicha:
„Oj pacholę wiernie, młode,
Wracaj, wracaj na swobodę!“ —
„Ja ci strzałą, ja sokołem —
Nie powróce, gińmi społem“.
A kniaż oczy wiódł ponure:
„Widzę w sadzie, winogradzie
Trzy sokoły przyleciały.
Trzy rarogi jasnopióre —
Hej pacholę, daj trzy strzały;
Czy zostało mi sil wiele?
Czy co zmierzę, to ustrzelę? —
I sultana zmierzył w ciemię,
A sultankę — w samo brzemię,
A dziewczę — w samo lice!
Trwoga bije w Carogrodzie:
Co dokazał Lach na gaku,
Coż dokaże na swobodzie!
Sto strzał w niego wystrzelili,
Z piersi serce wydobyli,
Zjedli serce po junaku.

Польський поет, як бачимо, стерпів бурлацький кольорит пісні, не потрапив влити нового змісту в традиційний образ Байди, її він вийшов блідим і безцвітним; романтична політура пристала досить лихо до старого запорозького образка й одинокою характеристичною рисою вістаеться кінцевий акорд, що запорозького героя робить носителем польської слави.

В нашій новійшій літературі Куліш в другій половині своєї творчості, коли він взагалі так ворожо ставився до

козачини й її традиції, суворо осудив також і народну традицію про Байду-Вишневецького. В своїй ідеалізації мусульманського світу в контраст руїній козачині, яку провадив він в тім часі, з духа опозиції нашій народній традиції, він вложив в уста турецького визира, коли він чує по свіжому сліду події зложену пісню про Байду, таку характеристику сеї традиції.

О лучче б сї співаки поніміли !
Вони так добре Байду ароуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте жизни чистий
Тебе низьке принижує й хвалою !
Один дух правди й благости огнистий
До вишших дум возносить ся тобою !.. ¹⁾).

Наперекір сїй традиції, що з близкучого лицаря·магната зробила гуляку·Запорожця, Куліш надумав зробити Байду речником ідеальної козачини, українського лицарства, яким хотів бачити козачину сам Куліш, — і попередником подвижників українського відродження новіших часів. Се зробив він в своїй драматизованій поезії „Байда“, що мала послужити першою частиною його „драмованої трильогії“, як образ „староруських“, княжих, або, як Куліш висловлюється за любки — „варязьких“ традицій на тлі нової козачини, і в прольоту, що попереджує сю „староруську драму“, звеличив Байду як великого лицаря духа:

Три сотні й два десятки літ минуло, ²⁾
Як згас у муках дух іправдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло :
Так само на землі жадає правди.
Боронючи народну гіпокрену,
Духовну зброю без утоми носим,
І се на лицедійну арену
Свою борбу за правду переносим.
О музо Мельпомено, правди мати !
Дай нам тобі достойно послужити,

¹⁾ Драмована трилогія с. 150.

²⁾ 1564—1884.

Народній дух з занепаду підняти,
Гасителів його посоромити.
Нехай велика люба нам тінь Байди
Од нас лиця свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
І на бороття святе благословляє!

І навіть в уста Байди вкладає таку не дуже скромну автохарактеристику:

Ми, люде правди, родимось для жертві,
Ми кривду жертвою одоліваєм,
Без нас були б людські діяння мертві,
Ми їх безсмертним духом надихаєм.¹⁾.

А своїй дружині Байда обіцяє:

Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства —
Не тими що втішають ся кострами
І божий світ пустошать ради панства.²⁾

Однаке виповнити реальним змістом сей так високо-ідеалістично задуманий образ поетови не удало ся, і кінець кінцем його герой в своїм безплодним шибаннем в одної крайності в другу і шумною риторикою фраз робить вражене українського рицаря „сумного образу“.

Іого проби організувати козачину (на вифантазованих поетом, досить мало історичних феодальних підставах) та одушевити її своїми високими ідеалами розбивають ся о руїнні, здобичницькі інстинкти козачини. На сих струнах грають козацькі демагоги, яких типом являється заклятий ворог Байди і всіх „дуків-сріблеників“ Ганджа Андібер: вся песня побудована на сім противставленні козацтва ідеального, презентованого Байдою, і козацтва добичницького, гуляцького, якого проводирим являється Андібер. Кінець кінцем Байда гине в сій боротьбі з вічною зрадою і підступом, з гірким переконанням, що він прийшов на світ занадто рано з своїми ідеалами вселюдського брацтва і справедливости:

Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в Турка буаувіра,

¹⁾ С. 138. ²⁾ С. 61.

І в Москаля, що широко сягає,
І в Поляка, що високо літає.
Не хочу жити! Буде з мене!..¹⁾

Його плян — сповняти свою ідеальну місію під рукою
султана, як він її висловляє до своїх товаришів:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивостю великого султана.
Під ним свободу совісти і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегородим
У рідний край від Булжаків і Криму²⁾

сей плян являється не тільки смішним донкіхотством
в устах Українця тих часів, але і прегіркою іронією над
дійсними плянами й ідеями Байди. Нічим не умотивованим,
відірваним від ґрунту донкіхотством зістаються його за-
міри „воювати за правду“ в Московщині, що закінчуються
також не виясненим близьше розчарованням:

Там воювати за правду стоє праці.
Земля — як море океан широка.
Кипить вона і рибою і звірем;
Кипить і грає силою — снагою,
Удачою, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселену доблестно пишатись.
Ta глибоко в ту землю кривда вілаєсь.
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержацтва крати
Рикає лев сей — трусять ся палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гидра сгоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.³⁾

¹⁾ С. 147. ²⁾ С. 61. ³⁾ С. 135.

По сїм новім розчарованню Байда віби то переконується, що його заходи по заграничних дворах не мають ніякої користі:

Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих, високих,
Та бачу, що шкода її шукати,
Окрім своєї взброеної хати¹⁾.

Але знову замість забрати ся до порядковання тої „своєї хати“, Байда вибирається, без докладнішого умотивовання, без льотичної звязки з тою новою ідеєю, в нову, волоську аванттуру, де й гине нагло, викликаючи прихильну оцінку тільки у високо просвічених і подібно як Байда — ідеально настроєних достойників султанського двору. Фінал зрозумілій з становища туркофільських капризів самого Куліша тих років, але на тлі дійсних відносин тих часів, дійсних плянів і змагань Байди-Вишневецького він звучить як злобна іронія, як повне заперечення його змагань. Байда гине таким чином не як трагічна жертва конфлікту високих ідеалів з стихійною безмисльностю реального життя, а вповні натуральним наслідком нерозумності, безмисельності самих своїх плянів. Через се не викликає від у читача глубшого співчуття, тим більше, що знеохочує його і своєю хвальковатістю, несмачною риторичною емфазою. Взяти напр. отсю тіраду Байди з першої сцени:

Мій Вишневець повеліває світом:
Велить султанови благати Байду,
Цареви—звати в гості гайдабуру...

Замість ідеальної трагічної фігури, нещасте якої лежить в тім тільки, що своїми високими, справедливими, високо розумними гадкам вона занадто випередила свій час, прийшла з ним занадто рано на світ, маємо перед собою нещасливого фантаста, що своїми високолетніми плянами вічно попадає не туди, куди треба і „сідає в калошу“, кажучи по теперішньому. До того не вповні вибив ся Куліш і з-під впливу народньої традиції про Байду — безідейного гуляку і паливоду,—хоч як зганив її. Таким впли-

1) С. 136

вом традиції пахне власне вступна сцена, де Байда себе так характеризує:

Чи жизнь, чи смерть, чи рай, чи пекло лютє —
Про все байдуже Байді-запорозцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І заквітчає голомозу пишно.
А жизнь — мов оковитої горілки
Коряк жемчужно-бульбашної випе...

Се мова Байди—гультяя пісні, а не того рицаря „без страху і догани“, що говорить чужоземським послам:

Річ посполита

Козако-Україно-Запоро́зька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди

І все ж таки!... Невважаючи на нещасливе переведення свого пляну, я вважаю чималою заслугою Кулішевої драми, що він у Вишневецькім побачив щось більше ніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представляв ся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи по созвучності своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (московофільські і туркофільські погляди Куліша і московські та турецькі пляни Вишневецького) Куліш відгадав у сих фактах щось більше, ніж просте буянне стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чисто літературного становища — незручно і невдало. В арозумінню сеї цікавої історичної постаті поема Куліша була все ж таки се кроком наперед¹).

¹⁾ Потім як ся статя була вже написана, в антології „Українська Муз» (с. 1161) зявила ся ще одна композиція на тему Байди, одного з молодих українських письменників Гр. Чупринки. Він попробував обробити зміст пісні більш реалістично. Султан засуджує Байду на смерть, яничари чіпляють його правим боком на гак (сучасники повідають що засуджених кидали на гаки). Далі образ Байди на гаку:

„Гей не гнись, могутня спино,
Не зломись мое ребро! —
Ти прощай, прощай Україно,
Ти прощай, старий Дніпро!

Я не буду заглубляти ся в генеалогічні і біографічні подробиці що до Вишневецького. Нам інтересне тільки те, що дасть матеріал для зrozуміння його діяльності й йї проповідних ідей, а не формальні деталі.¹⁾

Рід княжат Вишневецьких був галузєю (старшою лінією) кн. Збаразьких, потомків князя Федька Несвіязького, славного героя повстання українського панства під прапором Святого Георгія. Се був багатий княжий рід, якого гніздом була полуднево-західня Волинь (Кременеччина), а два близько положені місточки Збараж і Вишневець, на теперішній га-

Хай же Турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум",
І старий козакъ співає,
Розганяє біль і сум,
Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,
Що не знав ніколи ляку
За Україну до кінця.
До його тут кат нагнув ся,
Щоб надати більше мук,
Байда хутко стріпенув ся
І вхопив од Турка дук.
І тримтячими рукати
У султана навдалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав даремно замах,
Бо в очах маріла ила
І в руках в крівавих цлямах
Поковзнула ся стріла!..
Через три дні він скінчив ся,
Як дійшов до серця крюк,
Та терплячим залишив ся
Ж до смерті серед мук.
А як Турки прибірали
В яму з крюку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

Варіанти автора, як бачимо, не скрізь вдатні, а фінал випав зовсім слабко.

1) В науковій літературі про Вишневецького дуже мало. В старій — зовсім бідна статейка Старовольського (*Sarmatiae bellatores*); докладніша, дуже ентузіастична, хоч повна помилок у Несецького (І. с.). Українська стара історіографія майже ігнорувала Вишневецького і за нею ледви кількома словами збурив його Бантиш-Каменський. Тільки Мар-

лицькій границі, дали ймення двом княжим лініям сього роду.

Дмитро Вишневецькій був старшим сином князя Івана, старости чичерського. При ревізії волинської шляхти він ставився як властитель сіл: Кушнина, Шідгаєць, Окнина, Таража, Комарина, Крутнева, Лопушна, в повіті Кременецькім¹). Була се як на той час середня панська „фортуна“. Замість благороду зумно зайнятись її „закруглюванням“ і „розмножуванням“, в дусі свого стану, Вишневецький запалом віддається пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з Татарами. З цього боку, як одного з визначайших представників боротьби з Татарами, рекомендує його в своїй записці з 1550 р. Претвіч²). Але Вишневецький не вдоволився тою традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати, без великого накладу і риску роблячи облави па дрібні татарські загони, або „луплячи“ в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити його на саму пашу бісурменського льва, береться язгіснити гад-

кович по слідам Карамзіна присвятив йому більше уваги. Потім спеціальна стаття Бартошевича в старій Encyklop. powszechn., оперта на листах Жигімента Августа, вид. Ляховичом; зовсім незначна у Бонецького (Poczet rodów w. ks. Litewskiego), далеко важійша у Вольфа (Kniaziowie litewsko-ruscy). По кілька сторінок присвячено в працях Антоновича, Костомарова, Куліша. Новіше у Еварницького (Острівъ Хортица, в Кіев. Старині 1886 I і Исторія Запор. козаковъ II с. 21—31), В.-Буданова (Архівъ Ю. З. Р. VII. II с. 168—8), Каманіна (Къ вопросу о козачествѣ с. 73-6). Найбільш багату збірку фактичних дат, тільки дуже суху і позбавлену всякого історичного освітлення, дав дослі Вольф; він м. і. справив ходячу помилку, мов би Вишневецький був старостою черкаським; але допустив кілька інших помилок, а що до повноти фактичної, то й він, як і інші дослідники невикористаними полішили інтересні звістки Посольської Книги; листів Жигімента по Бартошевичу до сеї теми теж відмінно не рушав. Що до похибок в перспективі подій, то найбільш важною вважаю погляд, мов би ініціатива кампанії 1556 р. і заложення городка на нижнім Дніпрі вийшла з московського боку, і Вишневецький тільки йдучи за сею гадкою збудував свій замок на Хортиці (В.-Буданов, Еварницький). В дійсності ще два роки перед московським походом ми бачимо Вишневецького на Хортиці.

1) Źródła dziejowe VI с. 94.

2) Bibl. Warszaw. 1866, III с. 49. Претвіч зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато, і порівнянне з документами не лишав сумніву, що се Дмитро.

ку, яка носила ся перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована — хоче заложити замки на Дніпровських островах, як твердині против Татар. Такий проект ставив, як кажуть хроністи, ще в 1530 роках славний Дацкович, як одинокий спосіб загородити Орді дорогу на Україну; але гадка зіставала ся утопією, до якої тільки даремно зітхали досі. Вишневецький проводить її в житі¹⁾. На початках 1550-х рр. „на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ“, ставить він замок і громадить навколо себе козачину²⁾.

Серед сих заходів Вишневецький несподівано удається до Турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергічної помочи, чи се було в його таки плянах — оперти ся на Туреччині против Криму. Досить того, що десь літом 1553 р. він іде в Туреччину. Про се Жигімонт-Август пише до Радивила, що Вишневецький „з усею своею ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе“, зійшав до Турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми людьми потягнув до Туреччини³⁾. Се викликало страшенну трівогу в двірських кругах, та і на Україні: боялися ся, що Вишневецький наведе Турків на Україну. Король в листі до свого швагра і повірника Мих. Радивила питав його ради, „як би ми того кн. Вишневецького до себе мали, і яким способом“. Але страхи були безосновні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, одержавши від короля охоронну грамоту, і з початком марта представився королеви в товаристві воєводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем⁴⁾. Вияснення Вишневецького кінець кінцем були прийняті, і

1) Дальший огляд діяльності Вишневецького — се розширений уривок з історії козачини XVI в., що вийде в VII т. моєї історії України.

2) Думаю, що про сі замки згадує Жигімонт-Август в листі 1553 р. (як низше). Давніші дослідники, почавши від Бартошевича, думали про Канів і Черкаси, але ті замки вихідно держави Личитро Сангушко.

3) Listy Zygmunta Augusta с. 5, перші нотоголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

4) Listy с. 76.

він дістасе від короля порученне тримати сторожу на Хортиці против Татар. Очевидно у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти. Опираючи ся на литовсько-польську державу і підтримуючи добре відносини з Туреччиною, хотів він держати в руках Крим¹⁾.

Але смілі пляни Вишневецького й повна безоглядність в їх виконанню страшили короля. „Під сї часи таких слуг потрібно як найбільше, тільки не з такими мислями“, писав він Радивилу кілька літ пізніше²⁾, і трівожно слідав за діяльністю Вишневецького, аби не втягнув його в які кло-поти. Супроти Татар литовсько-польське правительство ста-рало ся держати ся можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Жигімонт-Август бояв ся, щоб Вишневецький не зачепив Татар якось не-тактовно, і носив ся з гадкою „звести“ його з границі й вислати на війну в Ливонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу або вислати на заступство котрогось з його братів. „Не інакше думаемо ми про Вишневецького“, писав він Радивилу з кінцем 1556 р., „як тільки те, що тяжко сподівати ся, аби ся справа могла прийти до чогось доб-

¹⁾ Куліш в таких ідлічних фарбах представив результати осягнені в тім часі Байдою:

На сході сонця упокій панує.
Чабан татарський з чабаном козацьким
В сопілку грають, сидя на могилі.
Чумак черкаський, канівський, брацлавський
Іде по сіль степами до лиману;
А мурзаки везуть свої сапяни,
Бакалії, габу, шовки турецькі
І водять коні в Київ та в Немирів.
Степи окрились вівцями й добутком,
Бжола в землі воски безпечно ліпе,
І край нас наш рідний молоком та медом
Тече, мов та земля обітovanна.

Наступило се блаженне жите завдяки тому, що Байда віддав ся у службу султану в його боротьбі з західно-европейською лігою, а за те султан пострахом немилосердної кари заборонив Кримцям набігати на Україну:

Грозив, що на гаки заліznі буде
Іх мурзаків за Україну вішати.

Як легко розвязувала ся турецька справа для України!

²⁾ Ibid. c. 131.

рого, навпаки — вона може принести багато лиха. Тому найліпше б звести звідти Вишневецького як найскоршє. І нема ліпшого способу, як твоя милості пишеш: післати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час. І ми вже так і зробили: казали до нього написати, щоб він до нас приїхав на якийсь час, і дарунки деякі казали йому післати. А на його місце казали їхати з ротою його стриечному братові і зістати ся на тім місці, аж поки той вернеть ся. Здається, таким чином добре буде його звести“¹⁾.

Але Вишневецький не давав себе звабити ані дарунками ані запрошенями й правительству зіставало ся тільки пильно уникати всякої прояви солідарності з небезпечним своїм слугою. Пізвійше (1557) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої пляви на власну руку: він, Жигимонт, його на Дніпро не посилив, а потім поручив йому степову сторожу головно покладаючи ся на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною і ханом. „Можете міркувати з того, що і до Й. м. цісаря турецького він ходив против волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він вернувши ся до держави нашої, росповідав, що там дістав дарунки (жалованьемъ осмотренъ быль), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головно й поручили йому степову сторожу, в тім переконанню, що він буде пілтрумувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки“. І Жигимонт-Август старав ся представити ханови, який то користний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикоростей, особливо з московської сторони, бо як раз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки.²⁾

Але ся традиційна положлива політика литовська Вишневецькому була не по мисли. Тим часом, як литовське правительство силкувало ся затримати добре відносини з Кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький як раз

¹⁾ Ibid c. 110, пор. 104, 107—8.

²⁾ Посольская книга в. кн. Литовского I с. 135.

звернув ся на московський бік. Правдоподібно се був його власний плян, зовсім натуральний і льогічний: ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючи ся на обидві сі держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх противставляли козацьку оборону тим руйнівним атакам Криму. Сама ся політика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржив ся в. кн. литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу пущивльських козаків (себто з українських земель в. кн. московського), посилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими¹⁾. Зовсім натурально, що й Вишневецький задумав притягнути до спільної боротьби з Кримом Московську державу й суперництво їх інтересів, з традиційним нацьковуванням Орди одним на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалити ся перед часом такими плянами з огляду на офіційний союз Литви з Кримом проти Москви, а в московських кругах, зного боку, не мали причини признавати ініціативу цього ефектного пляну чужинцеві Вишневецькому. Офіційна московська літопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про діло самих московських воевод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був без сумніву правдивим ініціатором сих плянів. Найлічше се видно з того, що в московських кругах сі пляни такоже скоро опадають потім, як нагло виникли з виступленням Вишневецького.

В березні 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Двійпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дядку Ржевському; вихідною точкою мав служити Пущивль. Ржевський мав побудувати човни на верхівях Псла і з пущивльськими козаками йти „добувати язиків“, „провідувати про царя“ (хана). Офіційним приводом служили вісти, що хан збирється ся походом на московські землі²⁾. В дійсності, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради її представлення, зроблені Вишневецьким через пущивльських козаків, участників його нових заходів і пля-

¹⁾ Акты Зап. Рос. I с. 186.

²⁾ Никоновская лѣтоп. (Полн. собр. лѣтоп. XIII) с. 269

нів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить довго перед тим — десь слідом по своїй візиті в Туреччині. В червні Ржевский доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приступили до въого козаки черкаські і канівські, в числі 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Мих. Єськовича. З ними і з своїми пущивльськими козаками Ржевский пішов під кримський городок Іслам-Кермен (на долішнім Дніпрі, коло перевозів, де теп. Каховка), але Татари мали вісти про них й замкнулися в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули „острог“ (місто), побили Турків і Татар, забрали багато „язиков“ (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погналися санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в Дніпровських очертях зробили заїздку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернутися. Потім під Іслам-Керменом догонів їх калга з великою ордою („сь нимъ весь Крымъ, квази и мирзы“, як писав хвалькуватний дяк). Козаки заложилися на Дніпровім острові й почали відбивати ся від Орди, відстрілюючи ся з рушниць. Шість день добували їх Татари, але добути не могли, й відступили кічезь кінцем. А козаки, зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і перемінившись з річного війська в кінне, пішли навпротеє через степи¹⁾.

В усій цій реляції нема найменьшої загадки про Вишневецького, фігурує тільки сам дяк Ржевский. Думаю, що се трудно зложити на саму хвальковатість цього Московитина, і що Вишневецький старався перед часом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висувався наперед з своєю участю в против-татарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його знозини з Москвою в тім часі не були тайною — московські послі, бувши у Жигімонта літом 1556 р., чули там, що Вишневецький „отъѣхалъ къ Москвѣ“²), хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московській офіційній літописі записане тільки в вересні 1556 р.³). На ли-

¹⁾ Никонов. лѣтоп. с. 271.

²⁾ Памятн. снош. съ польск.-литов. гос. II с 530—1.

³⁾ Никон. л. с. 275.

товськім дворі його сміливі пляни викликали заразом і тривогу перед можливими політичними клопотами від його акції¹⁾ й живі симпатії для сих плянів організації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як в одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби, своїми заносинами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчути. Його заносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставлені ним завдання, принаймні — се невдоволення в значній мірі нейтралізувало ся світотомістю тих користей, які мали з того вийти, як би удало ся справді організувати таку спільну боротьбу. На жалі хана з причини козацького нападу 1556 р.²⁾, литовське правительство відповідало можливо заспокоюючи його. Запевняло, що сей напад був ділом козаків московських, а Вишневецький в нім участі не брав і ні в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їм збудувати замок для в. князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здав ся, держить хортицький замок на в. князя литовського і тримається козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіційна закраска, свідомо мабуть надана литовським правителством акції Вишневецького з минулого року³⁾). Жигимонт-Август представляв ханови всю небезпечність московського пляну — всунути ся московськими замками над Низ Дніпровий, пригадував анальгічну тактику Москви супроти Казані й лякав анальгічними перспективами Крим: поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких тривожних обставинах не зачіпати ся з Вишневецьким: пізніше, як сї обставини проминуть, в. князь розбере справу й коли б Вишневецький був виноватий, він його покарає, й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний, супроти московських плянів: Москва, можливо, навіть буде старати ся силоміць забрати Хортицю собі, а як би

¹⁾ Див. вище виїмок з листу короля 1556 р.

²⁾ Посол. книга I с. 130 і 133—5.

³⁾ Посол. книга I с. 139.

Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і Туркам литовський замок на Хортиці дуже буде користний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишневецький не зачіпав ся з Татарами, про се він, Жигмонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький цокаже ханови своєю зичливістю¹⁾.

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки виступав против Криму все більше ворожо. В осени 1556 р. (десь в жовтні) він сам, чи може його козаки напали знову на Іслам-Кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку²⁾. Розгніваний хан, здається, з початку хотів звабити до себе Вишневецького; присилав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу³⁾, але Вишневецький на те не здався, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрав ся походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — „з сином і з усіми людьми кримськими“ й силкував ся його добути. Більше трох тижнів (24 дні) тягнула ся отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удалося, й хан вернув ся з великими стратами⁴⁾. Вишневецький спішив сповістити в. князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і плянів і просив заразом „посилити його замок людьми й стрільбою“, щоб дальнє боронити ся від Криму. Але литовське правительство так мавіфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважалося. В. князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволення за „сталості і мужні оборону“, обіцяв прислати „жалованье“, але заразом рекомендував Вишневецькому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали Татар і Турків і т. і.⁵⁾.

Сі ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрю меча і про якесь злагоджене їх

1) Посол. книга I с. 135.

2) Никон. лѣто. с. 277.

3) Посол. книга I с. 158.

4) Посол. книга I с. 139, Никонов. лѣто. I с. 280.

5) Акты Ю. З. Р. II ч. 130. Лист без дати, але порівнянно з актами Посол. книги показує виразно, що він писаний не скоріше мая 1557 р., бо по висланню до Крима Довгірда. Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в бльокаду. Подробиць на жаль не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від Вишневецького, і кінесь кінцем він мусів уступити з Дніпрового низу далі на Україну, в Черкаси¹). Тут знов таки, очевидно, не знайшов він віякої реальної помочи для своїх планів боротьби з Кримом, і рішається ся нарешті йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальноїшої помочи для своїх планів, бо Москва стояла на воєавій нозі з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правителством були завязані Вишневецьким рік перед тим, в осені 1556 р., хоч фактичні відносини мусіли існувати вже перед тим. Московське правительство прислало йому „жалованье“, але кликало в Москву. Вишневецький їхати в Москву не квапив ся; зложив присягу перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовляв ся війною з Кримом. Але під кінець 1557 р., не маючи інших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив тут на жданнє правительства присягу вічної служби цареви й дістав велики надання й доходи: „въ вотчину“ (дідичне володіння) місто Белев з усіма волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цінили в Москві й яке велике значінне йому надавали²).

Перед московськими політиками розвиває Вишневецький все тіж свої пляни спільної боротьби против Орди в союзі з Литвою. І вови знаходять тут повне спочуття. Полішаючи на боці всякую дальшу ідеольгію, московським політикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувшись її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На по-

¹) Про се Вишневецький писав до Москви в жовтні 1557 р. — Никон. с. 286; думаю одначе, що не зараз по своїм приході до Черкас тим похвалив ся, а тоді як переконав ся, що з литовського боку нічого не осягне.

²) Памятн. снош. съ Литов. госуд. I с. 543, Никон. с. 286.

чатку 1558 р. організується велика кампанія на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слілами кампанії 1556 р.: побудувати на горішнім Цслі човни, і човнами йти на Низ; з ним вислано значне московське військо, і крім того мав він згromadити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сколу „на посольство“ Вишневецькому. Вони мали злучитися з Вишневецьким в Іслам-Кермені і відси мав він „надъ крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подастъ“¹⁾.

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів проти Криму. Близшій привід давало те, що хан, розгаїваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гаїв на литовській Україні — не вважаючи на всіх заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцять-тисячною ордою несподівано впав в Браславщину, поруйнував і побравив її й поблизькі волости подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусільні околиці Волині й Поділя та з величезним полоном (ракували його на 40 тисяч) вийшов собі спокійно, перше віж зібрали на нього якусь сплу. Навіть ще з дороги частпна орди вернула ся назад і ще раз шарпнула на прощання²⁾. Покладаючи ся на вражіння від цього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловлюяла ся боярська ухвала — „короля о дружбѣ задрати“, доки він не помирив ся з Орюю, аби його відвести від хана³⁾. Цар посылав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалує розлиття крові християнської і шукає способів „християнству набаву учинити отъ насилованья татарского“, для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзі з кн. Литовським „християнство отъ бесерменскихъ рукъ отвсегдь боронити“, без всяких апетитів на литовські землі⁴⁾.

1) Памятники II с. 542—3, Никон. с. 288

2) Памятники II с. 547, пор. с. 539 і Никон. с. 289, Посольская кн. I с. 141—2, 143, 144.

3) Памятники II с. 593.

4) Памятники II с. 541—3.

Ся ідея була стрічена з повним спочутем в литовських кругах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в. князя, і українські магнати, як кн. Острозький й кн. Степан Збаразький, і севіор литовського магнатства Радивил — всі висловляли свої симпатії таким плянам і бажання, щоб між обома державами прийшло до трівкого порозуміння на сїм ґрунті, й вони поставили ся супроти Орди. Але при тім не перемовчувано й певних скептических заміток що до такої спільної акції. Боялися, що всі користі від знищення Орди загорне Москва й зміцить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: «єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього, як за васала свого, уступить ся Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму Литовськопольську сторону, і не знати, чи піддергжть її тоді Москва. З другого боку по старим традиціям і прецедентам, будили певні підоаріння сї московські заходи на нижнім Дніпрі: не вважаючи на всі запевнення Москви, що вона не має ніяких плянів на литовські землі, бояли ся, щоб з того не виникла потім якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів, і тільки миролюбні запевнення московські, через се посольство, стрямали сю експедицію¹⁾.

Кіньць кіацем в. князь литовський через своїх послів заявив свое спочуття ідеї союза против бусурман і бажання вести в сїй справі дальші переговори²⁾. Рішено було для цього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане ним до Москви з кінцем 1558 р., поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володіння. Литовські посли не згодилися на се, бо се значило б вирікти ся всяких претенсій на землі, забрані Москвою протягом століття (Сіверщина, Смоленськ).³⁾ І за тім справа розбилася ся. Жигімонт-Август перед тим обсипав хана докорами за його пельояльність: за по-

¹⁾ Памятники II с. 545—9.

²⁾ Ibid. c. 557—9.

³⁾ Ibid. c. 567—579.

ходи на хортицький замок і зруйнуванне цього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волі литовського правительства, але на території литовській. Дорікав за татарські напади на Україну, бо крім згаданого великого походу стався цілий ряд менших¹⁾, і участники їх зіставали ся пекарані. Але по всіх докорах, кінець кінцем, супроти такого обороту переговорів з Москвою відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви²⁾. І політична ситуація, що захищала ся була, таким чином вернула ся в 1559 р. до старого.

Се був сильний удар Вишневецькому. Пляни спільної, скомбінованої атаки на Крим, силами Москви і Литви, розvивали ся в кінець. Вишневецький мусів рахувати на спли одної Москви. А Москва, занята все більше боротьбою на балтійськім побережу, не могла особливої енергії розвинути на чорноморськім, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнішу акцію — не вважаючи на дуже користні обставини. По словам Курбського, що ставив в велику вину і московському і литовському правительству занедбанне кримської справи, Орда були тоді дуже ослаблені посухою, голодом, пощестями³⁾. При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшім суперництві з нею, се було далеко тяжче.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доносив в Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Крима не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримців віде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усю силу до оборони. Іти й атакувати його там Вишневецький не вважав можливим — мабуть чекав помочи. З Москви йшов до нього як Ржевский з припасами; зійшовши ся з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви неадалих, потомлених, і з новим вибраним, але не великим контингентом пішов літувати в Іслам-Кермен. Він мав у пляні похід по за Перекоп, під Козлев (Езпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісти, дістав наказ лишити

1) Шосол книга I с. 160.

2) Ibid. ч. 91—3, 98—102.

3) Сказанія вид. 1833 I с. 80—2.

на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевським і іншими московськими воеводами, а самому їхати до Москви¹). Можливо, що супроти непевного становища Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) плян походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воеводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дні, відті напасти на Крим. Московське військо, вийшавши з Дніпра на море, висадилося в Криму, попустошило близші околиці, нагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсім не визначна²). На новий рік йому дали ще дальшу місію — виправили на Кавказ до Черкесів, в якими мав він діло переднього року³). Може бути, що московські поняття про однoplеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами мали також свій вплив на такий плян, але Вишневецькому така місія могла подобати ся хиба з браку чогось інтереснішого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпати ся: зроблене в Криму вражінне від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія московської держави звертала ся на ливонську війну, що готова була кождої хвили перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його плянами не було що більше робити в Московщині⁴). Та й війна, що розпочинала ся у Литви з Москвою, ставила його перед литовським правителством в фальшиве становище „зрадника“, чого він теж не міг собі бажати. Літом 1561 р. ми бачимо Вишневецького вже знов на Ниау. З Монастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернутися назад в Литовську державу й оправду-

1) Никон. с. 296.

2) Временникъ моск. общ. V с. 142—4, Курбскій I с. 81—2, Памятн. II с. 584.

3) Временникъ V с. 145, виписка з літописи у Карамзіна VIII прим. 566.

4) Як бачимо, нема що здогадувати ся якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотів вертати ся назад на Україну (Вольф думав, що на нього вплинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь „незвісні причини“).

ючи ся тим, що його виїзд до Москви мав місце під час перемиря й не мав віяких злих замірів (се була правда). Разом з тим і козаки, товариші одісєї Вишневецького, заявили також своє бажання вернутися до дому й просили охоронних листів. Король поспішив „прийняти в свою ласку господарську“ Вишневецького, так само що до козаків, тільки поручив старості черкаському й воеводі київському розідати, чи нема між ними учасників очаківського погрому 1556 р. Як би були вони, і можна було б з сеї причини сподівати ся якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишались на Україні, а йшли на ливонську війну — дістануть на то „даток і живності“ ¹⁾). Та ледве вернувшись, Вишневецький же зараз розпочав якісь нові пляни на українськім пограниччю. Зачепив ся з Турками під Очаковим, потім робить якісь нові шаходи, викликаючи сильне невдоволення на дворі ²⁾). Неуважаючи на всії своїх вибрики, він все таки ділився сильно в двірських сферах, не кажучи про популярність в ширших шляхетських і не шляхетських кругах. Коли він з другим подібним авантурником Альбр. Ласким приїхав під кінець 1552 р. на сойм в Піотркові, оправдати ся перед королем, — витано їх оваційно. „Прийняли їх і витали великі товпи; вияснили, що поступали чесно, тому ласково були прийняті королем і вину їм пробачено“. А коли скоро потім Вишневецький захорував — думав, що його отроено.— король казав своїм лікарям його лічити ³⁾.

Слідом, не вийшовши ще добре з хороби, невгомонний князь вмішав ся в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниценка включно. Звабив його до того приятель, той Альбрехт Лаский, що вже перед тим вмішав ся в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Горакліда або Деспота, але потім розірвав з ним. За його прикладом Вишневецький взяв участь в молдавській усобиці. Против Деспота піднялося повстання під проводом Молдавана Томіші і серед цього за-

1) Акты Ю. З. Р. П ч. 142—4.

2) Listy Z. Augusta с. 129, 131.

3) Бельский с. 1145.

мішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: „иньші Волохи, не хотячи Томшу, саме тоді як Томшу проголосувано господарем, післали по Вишневецького“. Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партізани підтримали його слабо і перше від'їхання прилучилися до нього, Томша без великого заходу погромив його військо. Дмитро, або Дмитрашко, як його тут називали, мусів утікати, але він був хорій, і не міг тікати на коні. Іздив на возі, а на возі від кінної погоні утікати було трудно. Тому сковався в копі сіна. Але селянин, приїхавши по сіно, викрив його там і видав його ворогам. Томша інших учасників цього походу пустив до Польщі, покалчиваючи їх на наругу — сам різав їм носи і уха, а Вишневецького з одним подільським шляхтичем Пясецким відіслав до Царгороду, де їх чекала смерть, оповідає сучасний польський хроніст¹⁾. „Відний Дмитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано“, писав 15 жовтня французький посол в Царгороді, а два тижні пізніше додає: „Відний Дмитрашко тільки що прибув, як його величчесво султан казав його вбити²⁾ з іншим великим паном з Польщі по імені Пісонаці (Пясецький), що за свое жите давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотови — його повішено“³⁾. А цитований Бельський, сучасник, росповідає так — очевидно на підставі тих оповідань, що ходили по Україні і Польщі: Султан казав Вишневецького і Пясецького почепити на гаках на тім розі, як іхати до Галати. Пясецький вмер лежкою смертю, бо падаючи зачепився за бедро, а головою обернений був у низ, і тому кров його скоро заляла. А Вишневецький зачепився за ребро, очима до гори, тому жив до третього дня, аж Турки застріли його з луку, бо проялиав Магомета.⁴⁾

Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе жите, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми

1) Бельський с. 1147.

2) В оригіналі — engaucher, затовкти на смерть (gaucher — збивати сукно валилом), вираз дуже рідкий. Не знати, чи він має вказувати на спеціальний рід смерти, чи просто значить тут — забити.

3) Charrière Negotiations de la France dans le Levant II с. 741—2 i відти у Hurmuzaki — Dokumente privitore la istoria Romanilor, suppl. I vol. I с. 19.

4) Бельський 1148.

сміливими авантурами і плянами в широких кругах — як бачимо з звістки про овації вчинені йому на соймі перед смертю, — була ще незмірно збільшена і утрівалена сим образом мученика християнської культури в дикій паці хижого бісурменства.

Що ж дійсно вартого, цінного, памятного було в сім бурливім, кааковім житю?

Поминаючи припадкове або неясне, бачимо, що серед сих — на перший погляд віби то несподіваних перекидувань від одної держави до другої, від одного пляну до другого, виступає одна центральна ідея, оден плян, який сі віби то неповязані між собою, круті повороти, сі стихійні шибання авантурничої енергії звязує в одну суцільну акцію. Се ідея оборони України від Татарської руїни способами більше агресивними — приборкання й задавлення Кримської Орди силами України і сусідніх інтересованих держав, по можности забезпечивши нейтральність Туреччини.

Не вдоволяючи ся давнішими формами боротьби з Ордою, практикованими козачиною і пограничними старостами та панами, Вишневецький рішать ся заложити оборонне гніадо козачини на Низу, в самім центрі „дикого степу“. виперає Татар і Турків з їх степових кочовищ і грозою походів в глубину татарських осад, стримує Орду від нападів. На скільки значні були козацькі сили, згromаджені ним, ми не знаємо. Те, що відомо нам про розвій козацьких сил в тих часах, велить думати, що дуже значні вони не були. В часах і по Вишневецькім козацькі контингети не підіймають ся вище 2—4 тисяч; східно-південна Україна в тих часах була ще дуже слабно заселена, козачина в значній мірі рекрутувала ся з приходнів з дальших волостей, які на зиму росходилися по своїм краям. Степ не був ще так освоєний, як північна північ, й низова козачина не могла оперти ся на масову колонізацію передстеповя. В сім лежала перша причина слабкості плянів Вишневецького; він дійсно прийшов з ними занадто рано з цього погляду, він ще не міг оперти ся на самій українській стихії.

З огляду ва малосильність козачини, взагалі пограничного українського елементу, Вишневецькому приходилося

шукати спочуття і підмоги від політичних організацій, що розпоряджали „силами тилу“, дальших українських і неукраїнських земель. Але тут заходи його розбивалися на політичнім суперництві сих держав. Москва й Литва не могли забути своїх історичних рахунків, не вірили в можливість щирої солідарності й боялися, що знищеннє Кримської орли зміцнить тільки шанси противної сторони. Туреччину утримати в нейтральноті було трудно, як з огляду на її зверхні, суверенні права на Крим, так і через те, що зміцнення козачини в степах нарушало інтереси чорноморських турецьких осад і пограничної турецької адміністрації, що мала ріжні доходи і з степових випасів та кочовищ, і з татарських нападів на українські землі; жалі їх на Вишневецького, що він виперає Турків і Татар в їх степових кочовищ, дуже скоро зіпсували його відносини до турецького правительства.

Але хоч широкі замисли Вишневецького не здійснилися, вони однаке, не вважаючи на свій реальний крах, внесли в українське життя багато нового, трівкого змісту і дуже сильно вплинули на дальший розвій його. Широкі цляни Вишневецького, що з української козачини мали зробити міжнародний фактор політичний, політичну силу в більшім стилі, мусили незмірно піднести серед козачини свідомість своїх сил, відкрити перед нею широкі політичні горизонти. Самий факт, що на чолі її став не в ролі припадкового участника набігу, а як її провідник і репрезентант український магнат, родовитий князь, мусіло сильно піднести престиж козачини — в очах своїх і чужих. Широкі політичні зносини Вишневецького, шукання підмоги козацької політиці в Москві, Литві, в Туреччині, переговори з Кримом — все се очевидно не зістало ся без впливу на анальгічні заходи пізвійших ватажків козацьких. Вони в більшим або меншим успіхом стараються звайти підмогу у сусідніх держав для розвою козацьких сил: мовляв би то продають їм свою службу за певну нагороду (але при тім ся служба в дійсності була війною чи здобичництвом в інтересах козацьких таки); а далі силкуються покористувати ся силами самих сих держав в своїй боротьбі з ворожим шляхетським режимом. Навіть остання, воловська авантюра Вишневецького, котрої звязь з його противотатарськими плянами лишається ся нам неясною, вказала стежку — як я вже

згадав вище — козацьким ватажкам до мішань у волоські справи на довгі часи, і участь в волоських усобицях, боротьбі претендентів, та висовуванні своїх власних кандидатів на волоське господарство стає улюбленим мотивом козацької політики на ціле півстоліття.

Але найтісніше й найвиразніше звязується все таки діяльність Вишневецького з повстанням Запорожжя. Його ім'я і традиція його Хортицького замку міцно звязалася з заложенням Січі. Він став немовби історичним патроном Запорозької Січі. Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівського-дружинного укладу — стає духовним батьком огнища нової української плебейської республіки¹⁾. Член і репрезентант владущої аристократії фундатором гнізда запорозької вольництва, — завзятушого, непримиренного ворота дуків-сріблеників, владущих і маючих, в яку б шкуру національну, чужу чи свою, вони не прибералися б!. Штомок тих традиційних сбороців старого укладу життя одним з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привилеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана!..

Цікавий прояв тих глибоких, хоч і недослідних переважно звязків, які органічно лучили новий рух з старим життям. Символ стихійної енергії, з якою невмируща народня сила з старих елементів, з старого матеріалу могутно творить нові форми, нові підстави для свого невпинного життя і розвою.

Во віки і віки.

1) Сей контраст традицій і становища Вишневецького з духом пізнішого Запорожжя Куліш в своїй драмі представив в виді смертельного ворогування Ганджі Андібера, запорозького гетьмана і репрезентанта січового гультаїства, з Вишневецьким, репрезентантом владущих, дуків-сріблеників. З історичного становища мотив анахроністичний; міг би мати тільки символічне значіння. Але та верства дуків, з якою ворогувала січова дружина, ніяк не була „рицарями правди“, якими представив Куліш Байду його дружину. Тому й конфлікт цих двох категорій в драмі не відповідає дійсному контрасту і тим підставам, на які опирався їх конфлікт.

4.

ІВАН ФРАНКО ПРО МОВУ П. КУЛІША

Однією з поважних перешкод у сприйманні творів пізнього Куліша, зокрема "Байди", була його мова. Котурняність, бриластість і гетерогенність мови "Байди", як ми вже бачили, обурювали й пантеличили рецензентів Куліша. Складніша була реакція Івана Франка. Франко багато разів повертається до спроби схарактеризувати Кулішеву мову й вирішити — чи прийняти її чи відкинути її патетику. Коли зібрати такі висловлювання, можна виразно побачити Франкові вагання. Але чи він склонився до прийняття чи до відкинення, для нього було ясно, що мова Куліша не вкладалася в схеми, звичні для Франка і сучасників.

Ось кілька таких висловлювань Франка в хронологічному порядку (посилання при цитатах подаються в такому порядку: рік написання або видання, том у 50-томнику творів Франка, сторінка):

1. ...правильно розмірене, вигладжене і холодне слово Куліша (1882, 26, 178).

2. Форма віршова в "Хуторній поезії", хоч нехай собі наш автор говорить, що хоче, єсть майже бездоганною, стих немов з міді кований (1885, 26, 353).

3. ...його переклади Святого письма... є зразком важкої, штучної і неприродної мови, зразком, як таких речей не слід робити (1891, 28, 204).

4. Є якийсь своєрідний тихий патос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах цього автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці (1899, 32, 169).

5. ...навіть найбільш занедбані, ескізні Шевченкові вірші виходили сто раз мелодійніші, натуральніші від Кулішевих гладко підгильзованих полін (1902, 33, 233).

6. ...в Куліша був цілковитий брак гумору і свого роду чванлива, черства мовна манера, яку він виробив собі при постійному занятті Святым письмом... Зманерована, стародавня мова, від якої читання його перекладів ставало тяжким, часто навіть неприємним (1903, 34, 384).

7. Мова перекладу важка, сuto підмішана церковщиною, являється характерним продуктом старечих міркувань Куліша про "староруську" мову, нібито "первісну" (1906, 37, 52).

5. ПРО "БАЙДУ" НА СЦЕНІ

Одноголосно приречена рецензентами на непридатність до театру Кулішева драма про Байду сто сім років справді не бачила світла рампи. Але 27 квітня 1991 р. вона прорвалася на театральний кін. Піонером став Український музично-драматичний театр ім. Щорса (!) в Запоріжжі. Режисером вистави був Олександр Король, народний артист України, він же здійснив деякі скорочення й перемонтування в тексті, додав пролог і епілог. 22 листопада цю виставу показано також у Москві. Чи були інші, дальші спроби сценічно втілити "Байду", авторові цієї статті не відомо.

Скільки можна судити з рецензій (і відгуків преси, за які автор широ вдячний Ол. Королеві), не бачивши самої вистави, у бурхливій атмосфері 1991 року, коли йшло до проголошення незалежності України, театр шукав політичної драми, відповідної до патосу народного руху того року і саме так потрактував текст Куліша, хоч у намірах Куліша державницької програми в звичайному сенсі шукати годі, і переємності дій козацтва до сучасного незалежництва Куліш не міг і не хотів би бачити, навіть якби дожив до кінця двадцятого сторіччя. Саме тому театрів довелося доповнювати текст засобами театру: у прологі сучасний молодик, вихований у радянському дусі, знайомився з традиціями козацького самостійництва, а епілог приносив національний гімн і передачу національного прапора молодому поколінню. Відповідно, на прем'єрі було багато політичних промов, а пізніше рецензент "Запорізької правди" Л. Натаанзон закидав виставі, що "надмірна політизація в прологі й фіналі шкодить тканині оригінального твору" (число газети з 27 листопада 1991 року).

В реалізації основного тексту п'єси на сцені Запорізького театру

рецензенти не відзначають якихось інновацій. Можна думати, що вистава йшла в головному в традиційному стилі більш-менш радянізованого романтизму театру корифеїв, за винятком хіба позначеніх умовністю декорацій Володимира Слонова. Якщо це так, то заслуга запорожців у тому, що вони дали зазвучати текстові Куліша. Але адекватне втілення цього тексту буде справою майбутнього. Приспану красуню, що снила 107 років, збуджено ще не цілком.

З вистави "Байда, князь Вишневецький" П. Куліша в Запорізькому музично-драматичному театрі. Байда — народний артист України В. Лук'янець і Тульчинський — заслужений артист А. Лобанов. (Фото з колекції народного артиста Ол. Короля, керівника Запорізького театру).

РОЛІ ВИКОНУЮТЬ:

- БАПЛА, князь Дмитрій
Вишневецький** — засл. арт. УРСР
В. Лук'янєв
- ТУЛЬЧИНСЬКИЙ САМІПЛО,
його чура, з потім побратимом** — арт. А. Лобанов
- ПЕРШИЙ ПОБРАТИМ** — арт. Ю. Бакум
- ДРУГИЙ ПОБРАТИМ** — арт. І. Смоляй
- ПОСОЛ МОСКОВСЬКИЙ** — арт. О. Медведєва,
засл. арт. УРСР
Б. Чуділов.
засл. арт. УРСР
В. Шинкарук
- ПОСОЛ ТУРЕЦЬКИЙ** — засл. арт. УРСР
Г. Антоненко,
засл. арт. УРСР
Б. Чуділов
- ПАНЦЕРНИЙ БОЯРИН** — арт. О. Волчков,
артист В. Рачок
- ГАНЖА АНДИБЕР,
Гетьман запорозький** — арт. В. Промін
- РДЬОК ГУЗІР, на прзвище
Турецький Святий** — арт. О. Середа
- ЯРЕМА СОПУХА** — арт. К. Дерновий,
артист А. Сиротенко
- ХОМА ПИНДЮР,
на прзвище ПЛАХТА** — арт. О. Третяченко
- ПЕРШИЙ ДУКА** — засл. арт. УРСР
О. Гавон
- ДРУГИЙ ДУКА** — арт. М. Горб.,
засл. арт. УРСР
Б. Чуділов
- ТРЕТИЙ ДУКА** — арт. О. Медведєва,
засл. арт. УРСР
Б. Чуділов
- КОСТИР** — засл. арт. УРСР
І. Просвітенко
- КОВЗАР** — арт. М. Горб.,
артист В. Громов
- ПЕРШИЙ КОЗАЦЬКИЙ ВІСТОВЕЦЬ** — арт. І. Гуз
- ДРУГИЙ КОЗАЦЬКИЙ ВІСТОВЕЦЬ** — арт. О. Волчков,
артист В. Рачок
- Княгиня ВИШНЕВЕЦЬКА,
Байдина мати** — нар. арт. УРСР
Т. Мірошниченко,
артист Л. Смоляй
- КАТРУСЯ, її небога** — артист Л. Кирикова,
артист С. Пасечник
- НАСТЯ ГОРОВА, шинкарка** — артист В. Денисар,
засл. арт. УРСР
А. Карпенко,
артист Л. Матвіїшина,
артист Н. Шиян
- НАПМИЧКИ В ШИНКУ** — артист Е. Беразд,
артист Т. Боброва,
артист Т. Макухин,
артист Т. Міхіміна,
артист Л. Райкова

Пантелеймон КУЛІШ

Байдा,

князь

Вишневецький

драма на дві дії

Сценічна редакція та постановка народного артиста УРСР
О. КОРОЛЯ

Художник В. СЛОНОВ

Музичне оформлення В. ТОДИКИ

Балетмейстер Ю. КРІТЕВИЧ

Асистент режисера — заслужений артист УРСР
В. ЛУК'ЯНЕНЬ

Художник керівник театру — народний артист УРСР
ОЛЕКСАНДР КОРОЛЬ

*Перша та друга сторінки програми вистави "Байдা, князь Вишневецький"
П. Куліша в Запорізькому музично-драматичному театрі, 27 квітня
1991 р.*

Письменник Н. Ф. Веленгурин виголошує доповідь на звітностому вечорі з нагоди 135 роковин від дnia народження Василя Мови (станція Стародерев'янківська Краснодарського краю).

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН

До покажчика ввійшли імена осіб, географічні імена з прозових текстів книжки, а також назви періодичних видань, згаданих у текстах.

Адашев Данило 263
Алчевська Христя 85
Андібер Гайджа 65, 68, 70, 211, 213, 214, 218-220, 222, 223, 225, 227-230, 232, 246, 268, 274
Антонович Володимир 82, 230-232, 251
Байда-Вишневецький Дмитро 56-62, 65, 70, 211-218, 220, 223, 225, 227-231, 232, 233, 237, 239-243, 245, 246, 249-268, 271
Байрон 69
Балтійське (море) 218
Бантиш-Каменський Дмитро 250
Бар 260
Барилко Іван 47
Барилко Павло 49
Бариш-Тищенко 50
Бартошевич Юліян 251
Београд 48
Белев (місто) 217, 231, 259
Белоусов І. 46
Бельський М. 265
Бігдай Яким 42
Більський Федір 238
Бісмарк 226
Борчевський Семен 39
Босфор 223
Браслав, Braslavshina 260
Бублій Іван 77
Буджак 247

Варшава 56, 220
Веленгурин Н. 275
Винар Любомир 58, 60
Вишневець 68, 70, 212, 213, 217, 222, 227, 248, 268

Вишневецький Дмитро — див, Байда-Вишневецький
Вишиевецький Іван 251
Вишневецький Михайло 261
Візаїтія 216
"Вільне козацтво" — "Вольное козачество" 48-50
Владимирський-Буданов Михайло 251
Вода Геракліт (Іракліт) Деспот 59, 231, 264, 265
Возняк Михайло 45
Волинь 70, 217, 240, 250, 260, 268
Волович Ост. 261
Волощина 229
Вольф 251, 258
Вороний Микола 38, 43

Гавриш А. Г. 81
Галичина 38, 62, 80, 82, 241
Глинський Михайло 238, 239
Гнатюк Володимир 243
Гнилосиров Василь 46, 50, 77, 79, 81, 83, 84
Гоголь Микола 71, 221
Гончарук М. 54
Городецький Б. 39
Городецький Сергій 39
Гоушевський Михайло 58-60, 237
Гулак-Артемовський Петро 49
Гулак-Артемовський Семен 218

Галата 265
Гарібальді Джузеппе 225
Гете 49, 71

- Дейнега Аверкій 38, 49
 Дацькович Остапій 239, 252
 Демченко Іван 51
 Джумайлло 38
 Дикарів Митрофан 46, 50
 Дідицький Богдан 85
 "Діло" 45, 56, 211
 Дін 59, 263
 Дніпро 59, 231, 249, 252, 254-256, 258, 261, 263, 267
 Дністер 229
 Довгірд 258
- Еварницький Дмитро 231, 251
 Евпаторія 262
 Європа 58, 59
 Ерастов Степан 38, 39, 43, 44, 50
 Єспанія 223
- Єгипет 70
 Єйськ 38, 42, 51
 Єськович Михайло 256
 Єфремов Сергій 54
- Жарко Яків 38
 Жигімонт 239. Див. ще Сигізмунд-Август
 Жученко Михайло 85
- Закубання 46
 Запоріжжя 229, 268, 271
 Зарецький Федір 49
 Збараж 250
 Збаразькі князі 250, 261, 268
 Звенигород 81
 Зеров Микола 55, 64
 "Зоря" 37, 39, 43, 45, 55, 57, 220, 227
- Ібсен 70
 Іван "Грозний" 59, 212, 217, 223, 224, 229, 231
 Іванов І'ячеслав 70
 Ісабелла Кастильська 59
 Іслем-Кермен 256, 258, 260, 262
 Іstanbul 58, 68, 216, 223
 Італія 82, 223
- Кавказ 40, 46, 263
 Казань 223, 257
- Каманін Іван 251
 Канів 231, 252
 Канклич 260
 Капельгородський Пилип 38
 Карамзін Микола 68, 251
 Карлос 226
 Катерина II 67
 Катеринодар 38, 39, 48, 50, 54, 77, 78, 81, 84. Див. також Краснодар
 Катерино-Леб'язька Миколаївська пущиня 20
 Каховка 256
 Квітка-Основ'яненко Григорій 69
 "Киевская старина" 56, 211, 212, 231
 Київ 40, 51, 67, 80, 82, 253, 261
 Кльодель Поль 70, 71
 Козлев 262
 Кокунько Петро 39, 43, 46-50
 Колюмб 59
 Комар[ов] Михайло 39, 40, 42, 57, 68, 233
 Кониський Олександер 45, 46
 Константинополь 217
 Конські Води 252
 Короленко Прокіп 46
 Король Олександер 271, 273, 274
 Костомаров Микола 67, 69, 72, 81, 221, 224, 226, 230, 251
 Котляревський Іван 69
 Краків 231
 Красінський Зигмунт 70
 Краснодар 61. Див. також Катеринодар
 Крем'янець 250, 251
 Крим 59, 247, 252, 253, 255-263, 267
 Кропивницький Марко 67
 Крутнев 251
 "Кубанские областные ведомости" 43, 44
 "Кубанский вестник" 48, 49
 Кубань 38, 48, 51, 62, 78, 84
 "Кубань" 51
 Кукульник Нестор 69
 Куліш Пантелеймон 49, 53-62, 64-73, 80, 82, 211, 212, 216-218, 220-222, 224-228, 230-233, 244, 245, 248, 249, 251, 253, 268-274
 "Кулішиха"-(Ганна Барвінок) 65
 Курбський Андрій 262
 Кухаренко В'ячеслав 46, 48, 49
 Кухаренко Яків 46, 48, 51, 80
 Кушнин 251

- Лавров В. М. 225
 Ласкі Альбрехт 264
 Ливонія 253
 Лиманський, див. Мова Василь
 Лисенко Микола 217, 218
 Литва 58, 217, 237, 253, 255, 259-263,
 267
 "Літературно-науковий вісник" 45
 Лобанов А. 274
 Лобко 80, 82, 85
 Лобода (Віктор?) 80, 85
 Логвин 78, 85
 Лонгинов 38
 Лопушне 251
 Лукич Василь 43, 45
 Лук'янець В. 273, 274
 Луначарський Анатолій 51
 Ляхович 251
 Львів 56, 220
- Магомет 240, 245, 265
 Майкоп 46
 Максимович Михайло 218
 Манастирський (острів) 263
 Маркович (Олександер?) 250
 Межигірський монастир 20, 84
 Мельников Л. М. 44
 Метерлінк Моріс 70
 Мирний Панас 54
 Міцкевич Adam 69
 Млинський 256
 Мова Василь 20-42, 45, 46, 48-53, 61,
 62, 64-67, 71-73, 80-82, 84, 274,
 275
 Мова Надія 39, 42
 Мова Павло 63
 Мова Сергій Павлович 45
 Молдавія 70, 223, 231
 Молдовлахія 214
 Москва, Московія 51, 56, 58, 68, 220,
 223, 229, 247, 253-257, 259, 261,
 262-264, 267, 271
- Нагасакі 70
 Натанзон Л. 271
 Некоз Григорій 78, 84
 Немирів 253
 Несвізький Фед'ко 250, 268
 Несецький 250
- Ніцше Фрідріх 71
 Новоросійськ 78
 Норвегія 70
 Нордега Іван 38, 44, 78, 81, 84
- Огоновський Омелян 54
 Одеса 39, 40, 42, 80
 "Одесские новости" 40
 Окнин 251
 Олег 216, 218
 Олександер I (литовський) 239
 Олександер II (російський) 54
 Орда (Кримська) 260, 261, 262, 266, 267
 "Основа" 46, 85
 Острог 228
 Острозькі князі 214, 222, 227, 238, 239,
 261
- Остряниця 221
 Охтирка 81
 Очаків 256, 264
- Павлов 80, 85
 Панама 70
 Партицький Омелян 56
 Пачовський Василь 70
 Перекоп 257, 262
 Петербург (Санкт=) 49, 51, 53, 56, 85,
 211, 220
- Петлюра Симон 38
 Петро I 67
 Підгайці 251
 Пйотрков 264
 Площанський Венедикт 85
 Поволжя 241
 Поділля 260
 Полтава 81
 Польща 58, 221, 226, 265
 Пороги 262
 Порохній Олександер 79, 85
 Потапенко В'ячеслав 38
 Потебня Олександер 61
 "Правда" 82
 Прага 48, 70
 Претвіч 251
 "Приазовский край" 51
 Просвіта 54
 Проскура 49
 Псло 255, 260
 Путівль 255

Пушкін Олександр 42
П'ясецький 265

Радивил (=Радзівіл) 214, 252, 253, 261
Ржевський Іван 255, 256, 262, 263
Ржевуський — Ревуха Вацлав 61
Рим 247
Римов 37
Росія 46, 56, 66, 80
Ростов 43, 51
"Русский вестник" 51
Русь 214, 217

Сагара 70
Садиленко М. А. 39
Самійленко Володимир 38
Сангушко 212, 222, 228, 252
Сарагоса 70
Світригайло 238, 250
"Северный вестник" 57, 221
"Северный Кавказ" 37
Семенський Люціян 243
Сенкевич Генрик 225, 226
Сенявський Микола 252
Сибір 67, 218
Сигізмунд-Август 59, 251-254, 256-258, 261
Сіверщина 261
Січ 59, 213, 223, 231, 233, 260, 268
Скидан Володимир 39, 40, 42, 44
Слабізіон 39
"Слово" 85
Слонов Володимир 272, 274
Смоленськ 261
Сокович 80, 85
Соломін 224, 228, 247
Сонин 80, 85
Спілка А. 43
Ставицький Олекса 50, 55
Станіславський Костянтин 71
Старницький Михайло 67
Старовольський 250
Стародерев'янівська станція 275
Степович Андронік 56, 68, 211, 219
Сучава 58

Таванський (перевіз) 262
Тараж 251

Тиховський 50
Ткаченко Федот 81
Тобілевич Іван 67
Томша 59, 231, 264-266
Туреччина 70, 223, 231, 252, 254, 261, 266, 267
Тягинь 256

Україна 38, 67, 70, 213, 218, 223, 227-230, 243, 249, 250, 252, 259, 260, 262, 264-266, 268, 271
Ульянов Н. 51
Уманець (Михайло) 43

Фердинанд (кастільський) 59
Фомін 82
Франко Іван 43, 45, 269

Халанський Михайло 242, 243
Харків 40, 49, 77, 80-82, 84, 220
"Харьковские губернские ведомости" 37
"Хата" 227
Хмельник 260
Хмельницький Богдан 221
Хмельницький Тиміш 264
Хортиця 59, 70, 213, 217, 229, 231, 251, 252, 254, 257-259, 262, 263, 268

Царгород 214, 229, 240, 241, 244, 265
Черкаси 231, 252, 259, 263
"Чорноморець" 48
Чорномор'я 78, 81
Чубинський Павло 77, 81
Чумаченко Віктор 61
Чупринка Грицько 249

Шаинко 38, 39
Шарап Любов 46
Шарап Стецько 46, 48, 49, 78, 85
Шевельов Юрій 50
Шевченко Тарас 37, 39, 46, 55, 64, 70, 80, 81, 221, 224
Шекспір Вільям 68-72
Шеллі Персі—Біші 69
Шенрок Володимир 72
Шиманов Андрій 80, 85

Шіллер Фрідріх 72

Шульга 38

Шербина Федір 48, 49

Щорс Микола 271

Якименко Михайло 49

Ярошевич 50

Яси 58, 224

ЗМІСТ

<i>Василь Мова.</i> Куліш, Байда і козаки. Інтермедія до драми П. Куліша	7
СУПРОВІДНІ СТАТТИ	
<i>Віктор Чумаченко.</i> Твоя пісня, твоя мова... Про долю архіву Василя Мови (Лиманського).....	37
<i>Юрій Шевельов.</i> Василь Мова і Кулішева школа в українській публіцистиці й поезії	53
<i>Василь Мова.</i> Лист до Василя Гнилосирова	77
<i>Віктор Чумаченко.</i> Коментар до листа В. С. Мови В. С. Гнилосирову	81
ДОДАТКИ	
1. <i>Пантелеймон Куліш.</i> Байда, князь Вишневецький. Драма	91
2. З рецензій і критичних відгуків на перше видання "Байди" П. Куліша	
1. З "Діла"	211
2. З "Киевская старина" (А. Степович)	212
3. З Літературної хроніки в "Зорі"	220
4. З журналу "Северный вестник" (Мих. Драгоманов?)	221
5. З "Зорі" (Мих. Комар)	227
3. <i>Михайло Грушевський</i> про Байду і "Байду" (Байда-Вишневецький в поезії й історії)	237
4. <i>Іван Франко</i> про мову П. Куліша	269
5. Про "Байду" на сцені	271
Покажчик власних імен	277

Фотографії в цій книжці походять із збірки кубанської україніки В. Чумаченка, а також з фондів Краснодарського державного історично-археологічного музею-заповідника ім. В. Д. Феліцина.

Редактори дякують п. О. Королеві за матеріали про виставу драми Куліша в запорізькому театрі.

